

ЙОСИФ ЧАЙКІВСЬКИЙ

**ВСЕСВІТНА
ІСТОРІЯ**

ТОМ I

КИЇВ — ЛЯЙПЦІГ
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

СТАРИННА ІСТОРІЯ

ВСЕСВІТНА ІСТОРІЯ

(З ІЛЮСТРАЦІЯМИ)

ТОМ I

СТАРИННА ІСТОРІЯ

ОПРАЦЮВАВ

ЙОСИФ ЧАЙКІВСЬКИЙ

КИЇВ — ЛЯЙПЦІГ
УКРАЇНСКА НАКЛАДНЯ

КОЛОМІЯ
ГАЛИЦЬКА НАКЛАДНЯ

WINNIPEG MAN.
UKRAINIAN PUBLISHING

Printed in Germany

Вступ.

Всесвітня історія є наука, яка подає точний і правдивий образ розвою людського роду від найдавніших часів до нині і то на всіх полях.

Властива історія розпочинається доперва з сею хвилею, коли якийсь нарід починає лишати по собі якінебудь пам'ятники, чи то в штуці чи в письмі. Часи перед властивою історією зємо передісторичними часами. Тоті часи ділимо в двоякий спосіб; 1) після оружжя якого уживав чоловік з каміння, міді, бронзу, чи заліза, розріжняємо період кам'яної, мідяної, бронзової та залізної культури; 2) після цього чим займався чоловік, розріжняємо також чотири степені в розвою людської культури; польовання, риболовство, кочівництво й рільництво.

В часах кам'яної культури займався чоловік польованням та риболовством. М'ясо убитого звіряти служило йому за поживу, шкіра за одіж, а мешканням його були природні печери. З часом навчився чоловік усвоювати деякі звірята, як пса, корову, свиню, коня,

а рівночасно пізнав мідь, та почав з неї виробляти своє оружжя, а коли мідь показала-ся за м'яккою, змішав її з циною і вироблював оружжя з бронзи. В часах бронзової культури навчився чоловік управляти рілю, осів стало, призвичаївся до своєї землі і в його виробилася любов до рідного краю.

Всі народи землі ділимо на 5 рас. 1. Раса біла, кавкаська, або середземноморська, 2. монгольська, або жовта, 3. етиопська або чорна, 4. американська або мідяна і 5. маляйська, або брунатна. Однак не всі раси брали рівну участь в розвою людської культури. Найбільше причинилися до піднесення культури раса біла, з раси монгольської лише Китайці і Японці витворили виспу культуру; досить визначна культура американської раси, упадає цілком вито з хвилею відкриття Америки, раси муринська і маляйська не причинилися майже нічим до розвою людскости.

Народи належачі до кавкаської раси.

Хаміти:		Семіти:		Індоевропейці	
				Азійські	Європейці
Египтяни	Лібійці	Асирійці	Вавилонці	Інди	Греки
Нумідійці	Берберійці.	Жиди	Фенікіяни	Меди	Італіки
		Араби.		Перзи.	Кельти
					Германи
					Слов'яни
					Романи.

пізнійше витворюються

Історія черпає свої відомости з історичних джерел, а історичним джерелом є все те, що подає нам відомість про минувшину людського роду. Джерела є різні, останки мистецтва, монети, оружжя, начиння, традиція (оповідання, перекази, історичні пісні), а відтак найважніші історичні джерела це писані твори як річники, хроніки, літописі, житєписи, та всякі історичні твори.

Історія, як кожда инша наука, послугується ріжними помічними науками. До них належить 1. географія, котрої знання є доконче потрібне для зрозуміння історії народа, бо будова краю впливає на розвій історії. 2. Лінгвістика, яка займається порівнянням ріжних мов. 3. Хронологія, яка дає нам спромогу зорєнтуватися в часі, а відтак археологія, палеографія, дипломатика, генеалогія, нумізмати́ка й инші.

Цілу ,всесвітну історію ділимо на три часті:

I. Старинну історію, від найдавніших часів, до упадку західної римської держави, року 476. по Хр.

II. Середновічну історію від р. 476. по Хр. до відкриття Америки в р. 1492.

III. Новочасну історію, від відкриття Америки 1492. р. до нинішних часів.

Египтяни.

Египет. В північно-східній частині Африки лежить країна, в якій мешкав один з найстарших культурних народів. Край цей називається Египет. Египет, це вузька смужка землі, широка місцями всього на 3 до 7 миль, а довга до 100 миль, обмежена по обидвох боках вапняковими гірськими пасмами, від сходу арабськими, від заходу лівійськими. Египет перепливає одна з найбільших рік Ніль, що повстає з двох рік; білого і синього Нілю. Білий Ніль випливає з середньої Африки під рівником (екватором), синій з Абіссинії. Обі ріки лучаться разом коло міста Хартум, творять багато водопадів і катаракт. Перебувши послідну катаракту коло міста Ассуану входить Ніль до Єгипту і є вже там спільною рікою. Понизше міста Каїра ділиться Ніль на рамена і творить одну з найбільших дельт.

Ціла долина Нілю була би такою самою пустинною, як сусідні оточуючі Єгипет пустині, лівійська й арабська, якби не ріка Ніль, якій завдячує Єгипет свою плодovitість. Під рівником в маю та червні падають великі дощі. Там Ніль виступає тоді зі своїх берегів і від половини червня до жовтня заливає цілий

Єгипет, а опадаючи назад до свого русла полишає по собі дуже урожайний намул, званий Єгиптянами Кемт, на котрім засіяне збіжжа видає великі плоди. Підчас нашої зими покривається Єгипет збіжжями і буйною ростиною. Жнива наступають в марті. В цвітні починає віяти зі сходу сухий вітер (Хамсін). Віє він звичайно до сорок день і наносить таку силу піску, що цілий Єгипет, навіть листє дерев виглядає як обліплене піском.

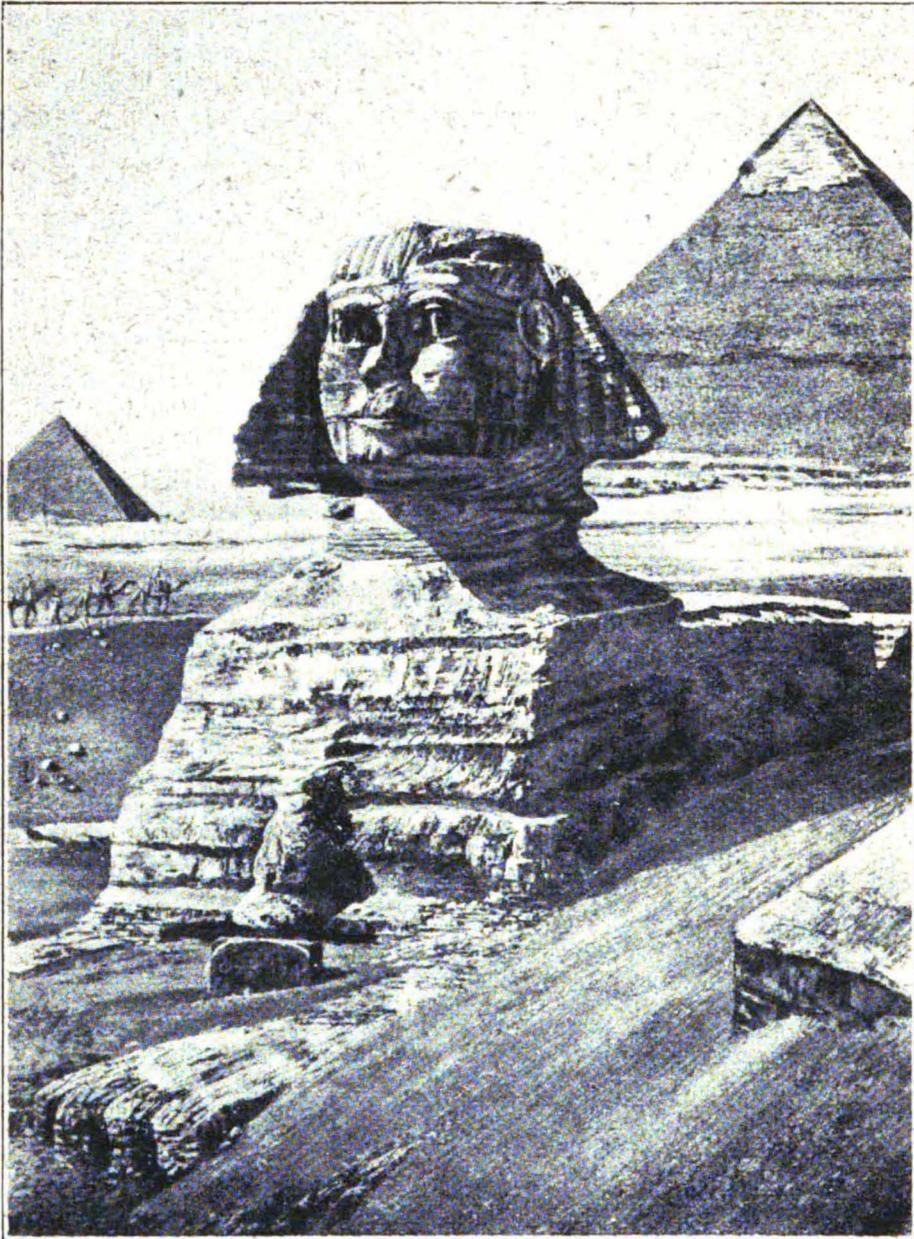
Єгипет ділиться після бігу Нілю на три часті: Горішний, середущий і долішний. В горішнім лежало місто Теби, побіч на східнім побережю Нілю лежать два села Люксор і Карнак зі славними руїнами єгипетських святинь. На полудне від Теб лежали острови Елефантине і Філе та город Сієне.

В середущім Єгипті лежало місто Мемфіс, побіч котрого в селі Джіже (Gizeh) [Гляди сторони 10] зносяться славні піраміди.

В долішнім Єгипті, що обіймає цілу дельту Нілю, лежали міста Геліополіс, Саїс, а пізнійше виступає Александрія.

Історія старинного Єгипту. Історію Єгипту можна поділити на три часті; Історію старинного, середнього й нового Єгипту.

Старинні Єгиптяни були походження хамітського й прибули до Єгипту в дуже давних часах правдоподібно з Мезопотамії з над Ев-

Фіг. 1. Сфінкс із Гізе.

фрату в Азії. Над Нілем заложили вони багато малих держав, які з часом получилися і утворили дві держави: північну й полудневу.

які остаточно десь межі р. 3000. а 2700. пер. Хр. сполучив в одну державу король Менес, який заложив свою столицю Мемфіс. З сього часу, від 3000. (у деяких 2700) до 2200 р. тріває старинна єгипетська держава. Є це часи матеріяльного й артистичного розвою. Королі, що звалися фараонами, панували абсолютно, окружалися цілим рядом висших і низших урядників, які належали до їх величавого двора. З тих часів походять славні єгипетські піраміди. Є це королівські гроби, які можна ще нині оглядати в селі Джіже; числом до 40. Найбільші піраміди побудували королі Хуфу (званий Греками Хеопсом), Хефрен і Менкера. Піраміди, побудовані масивно, внутр знаходиться комната, що служила за гріб для короля. Над кімнатою була каплиця, де складало жертви помершим: На стінах цеї каплиці зображувано покійника й його діла. Найбільша піраміда Хеопса була висока 151. м. і так велика, що з неї можна-б побудовати мур на 1 м. високий, 1 м. широкий із Львова аж по-за Коломию. Над будовою сеї піраміди працювало річно 100.000 людей, яких змінювано що три місяці. В стариннім Єгипті панувало 11 династій. За пановання 7—11. дин. Єгипет ділиться знов на малі державки, котрі пани з міста Теб лучать в одну цілість і сим дають початок до середної єгипетської держави.

Середна Єгипетська держава триває від 2200. до 1550. р. пр. р. Хр. Королі з цих часів вже не є абсолютними панами, бо побічних існують великі й могучі пани, які признають лише зверхню власть королів над собою. Однак на зверх Єгипет був державою могутчою, королі володіли не лише над Єгиптом, але здобули на полудне від Єгипту Нубію, а зі Сирією і островами Єгейського моря вели широкі торговельні зносини. З поміж королів заслугує на увагу передовсім Аменемгат III. званий також Мерісом. Він заложив озеро Меріс в цілі регулювання виливів Нілю. Коли вилив Нілю був завеликий, спускали Єгиптяни каналом воду до озера, через що дзеркало води Нілю упадало. Коли знов вилив був замалий отвирано шлюзи озера, вода виливалася до Нілю, через що підносилося водне дзеркало Нілю і вода заливала висше положені околиці. Тойсам король побудував недалеко озера Меріс дванайцять святинь, шість під землею шість над землею, які разом мали 3.000 кімнат і носили назву Лябіронт. Де що пізніше від Лябіренту повстала найбільша різба землі, 20 метрів високий Сфінкс, представляючий тіло льва з людською головою. Розвій Єгипту сплинив наїзд пастушого народу Гіксосів, які наїхали на Єгипет десь коло 1800. р. і володіли Єгиптом 250 літ. доки остаточно панам Теб не

вдалося прогнати їх з Єгипту: Сталося це коло року 1550. пр. н. Хр.

Нова єгипетська держава. З прогнаннем Гіксосів розпочинається нова єгипетська держава. Часи межі 1550—1100. р. пр. Хр. є часами найбільшої могутності Єгипту. Королі панують як в старій єгипетській державі абсолютно, а власть свою опирають на сильній армії, через що військовий стан набирає великого значіння. Єгипетський нарід, запровлений в 250 літній борбі з Гіксосами, став хоробрим і воєвничим (До зміни способу войовання причинилося пізнання коний, які привели до Єгипту доперва Гіксоси) і веде великі побідоносні війни. Вже за першого короля з 18. династії Тутмеса I. підбито Нубію; однак властивим основателем могутності Єгипту був Тутмес III. який підбив Сирію і мав великий вплив на сусідні краї. Коли-ж дещо пізніше повсталала в Сирії могутча держава Хетів, провадив з ними війну Рамзес II. і удержав при Єгипті полудневу Сирію. Королі з тих часів не забували й на будови. Повстають нові палати, святині королівські гроби, та інші будови. Перед святинями ставлять королі цілі алеї сфінксів, та сидячі постати, з яких є найважніші колюси Мемноса. Оден з них видавав при сході сонця милі звуки. Найбільше около піднесення мистецтва заслужився Рамзес II., який побуду-

вав много величавих святинь. З його часів походять два обеліски з червоного граніту, з котрих оден знаходиться нині в Парижі.

Світлість Єгипту починає скоро підупадати, головно з причини внутрішних борб поміж королями а єреями. Остаточно отся боротьба скінчилася побідою єреїв і найвизший священик бога Амона в Тебах, Герігор, присвоїв собі королівський вінець. Однак панованне єреїв не було довге, бо Єгиптяне попали скоро під владу Етіопії, а коли Єгипетські королі наїхали посілости асирийські в Азії, впав до Єгипту асирийський король Асаргадон і заняв Єгипет, коло 670. р. Пановання Асирийців не було миле Єгиптянам, тому Єгиптяни скористали з цього, що у внутр Асирії почалися заворушення і з сего, що Асирийці відкликали частину своєї залози з Єгипту, зірвалися до повстання. Пан міста Саїс Псаметих прогнав Асирийців 645. р. пр. Хр. та освободив Єгипет від чужих наїздників. За Псаметиха і його наслідників Нехона, Псаметиха II. Амазіса пережив Єгипет послідні дні свого розцвіту. Псаметих і його наслідники увійшли в близні зносини з Греками, через що піднеслася високо торговля. За короля Нехона паде могуча до тепер асирийська держава, з чого хотів скористати Нехо і підбити наново Сирію під владь Єгипту. Він здобув дійсно Палестину, та коли

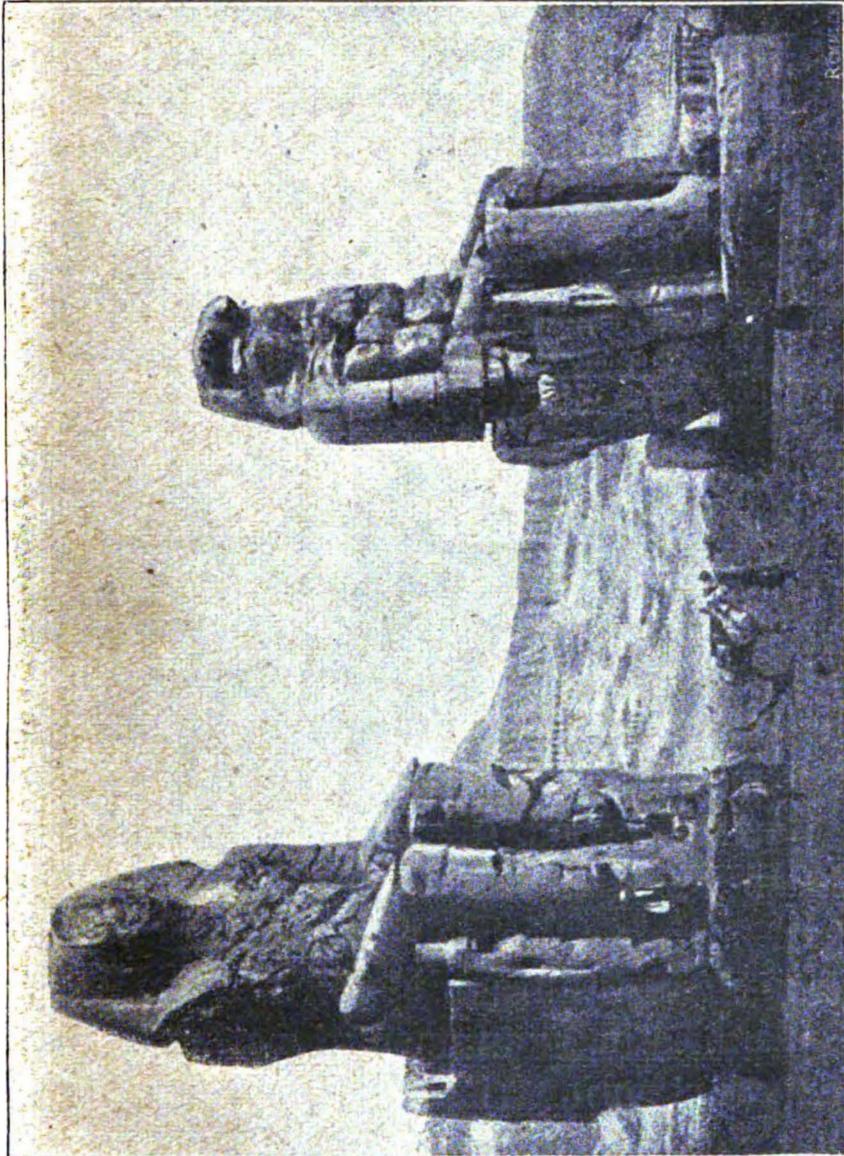
загнався аж по Евфрат, побив його Навуходонозор, король новоповсталого Вавилонського царства під Кархеміші 604. пр. Хр. в наслідок чого Нехо мусів зречися всяких посілостей поза Єгиптом. Невдалося також перешкодити єгипетським королям, зростови могутості Вавилону, бо Навуходонозор мимо старань Єгипту здобув Єрусалим 586. р. З того часу Єгипет хилиться до упадку, а в році 525. пр. Хр. перський король, Камбіз, побив послідного єгипетського короля Псаметиха III. коло Пелюзіум, а з Єгипту утворив перську провінцію і з того часу ділив Єгипет долю перської держави.

Релігія й посмертне життя у Єгиптян. Хоч до нас дійшло багато записок про релігію і посмертне життя Єгиптян, знаємо про обидві ці речі щось точного дуже мало. Правдоподобно, в перших початках, знали Єгиптяни одного бога, бога сонця, якому однак в кожній місцевості надавано иншу назву, так що з часом витворилося багато богів, які однак всі були богами сонця. Як з часом яке місто зискувало перевагу над околицею, то і його бог ставав богом околиці, або навіть богом цілого краю: приміром тебанський бог Амон. Побіч Амона широко почитаним богом був Ра, також бог сонця. В Мемфіс почитувано бога Пта. Дуже широко розповсюдненим був культ бога сонця Озіріса, його жінки Ізіс, богині місяця.

і сина Озіріса Горуса, також бога сонця. Крім богів почитували Єгиптяни і звірята, присвячені богам. Найбільше поважали чорного бика Апіса з білою зіркою на чолі, зі знаком в виді півмісяця на хребті. Крім Апіса почитували й інші звірята, та уважано злочином убити kota, пса, ібіса і т. п.

Рівнож і на посмертне життя Єгиптян не маємо ясного погляду, але здається що і самі Єгиптяни не представляли собі ясно посмертного життя. Певно можна сказати, що Єгиптяни вірили в посмертне життя, але у вандрівку душ-ні. Найбільше була розповсюджена віра, що по смерті йде чоловік на суд бога Озіріса, де дістає за добрі діла нагороду, та мандрує до щасливого місця, яке представляли собі Єгиптяни урожайною країною, де збіжжя росте на 7 ліктів і управляє супокійно рілляю; а за злі діла дістається до місця терпіння. Вірили також, що чоловік має душу, яка по смерті живе далше. Вона приймає вид птиці, може в день вилітати, та під вечір му-сить вернути до гробу, коли не хоче попастися в руки лихих духів. Істнувало також повірря, що чоловік живе далше й по смерті, як лиш має способи до життя, тому в гріб помершого вкладано страву і оружжя. Єгиптяни вірили, що супокій душі залежить від доброго стану тіла, і старалися тіла померших удержати в як

йліпшим стані. Тому-то померших бальзамо-
но. Забальзамовані єгипетські тіла, звані
уміями, задержалися в добрім стані до нині.

Фіг. 2. Кольоси (величні) Мемнона.

Єгипетський устрій. На чолі Єгипту сто-
ли наслідственні королі, які були абсолют-
ними панами (з виїмком часів середньої єги-

нетької держави). Їх почитувано вже за життя за богів. Єгипетський нарід ділився на касты, які з початку не були строго замкнені, однак з часом замкнулися зовсім у собі і переїд з одної в другу був майже неможливий, так що син не міг собі вибрати иншого звання, тільки те яке мав його батько.

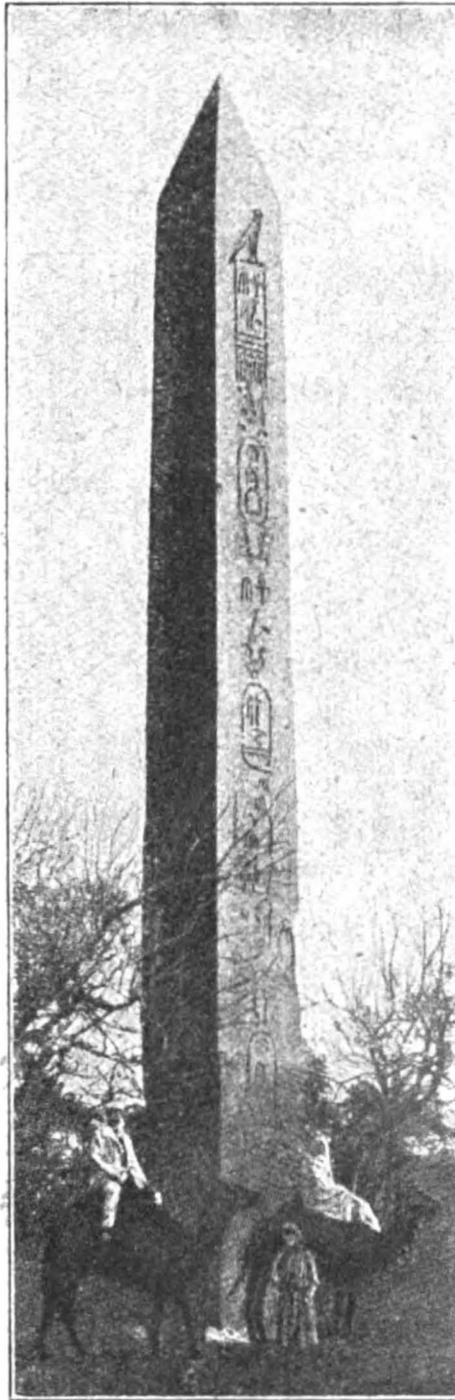
Поміж станами перше місце займали священники. Вони занималися веденням богослужень, піклувалися вони також наукою і штукою. Їх стан був буже багатим, бо денякі святині мали великі: маетки. До стану священників причислювано часто також урядників і лікарів.

Другим висшим станом був військовий, до котрого належав також король. До низших станів належали купці, ремісники, рільники, найнижше стояли пастухи, а mezi ними найнижші були пастухи безрог.

Наука й штука (мистецтво). Науки, якими займався майже виключно стан священничий, стояли в Єгиптян дуже високо. Вже в давній старині мали Єгиптяни образкове письмо, зване гієрогліфами, яким покриті є стіни будівель. (Перший відчитав гієрогліфи Француз Шамполіон, mezi 1820. а 1830. р.) Пізнійше упрощували Єгиптяни своє письмо, щоб легше приноровити його до щоденного життя. З-поміж наук високо стояла у Єгиптян астрономія,

(Єгиптяни перші зна-
ли сонішний рік, 365^{1/4}
днів.) математика, гео-
метрія і лікарська шту-
ка, а єгипські лікарі
були звістні далеко по-
за границями Єгипту.

Найдавнішими па-
мятками єгиптянської
штуки є піраміди, які
імпонують нам не так
якістю як, своєю ве-
личиною. До найвис-
шого розвою дійшла
єгипська штука за ча-
сів нової єгипської дер-
жави, а найбільші та
найкрасні святині по-
будовав Рамзес II.
Єгипські святині це ве-
личезні будівлі, які
займали великі про-
стори землі. Звичайно
вела до святині дов-
га, часом понад кільо-
метр алея зі сфінксів.
Перед святинею став-
ляно звичайно 2 або
4 обеліски. Були це

Фіг. 3. Обеліск в Геліополіс.

чотиригранні стовпи, ковані з одного камення високі часом до 20 метрів, закінчені в гор маленькою пірамідою. За обелісками стояли сидячі постаті (висше згадані Мемносові ко льоси), поза якими стояла передна стіна свя тині, так звана Пільон, в якій знаходилася брама. Як обеліски, так і пільони покриті гієрогліфами, які описують звичайно діла і життя цього короля, котрий будував святиню. Через браму входилося на подвірря, яке окру жали ряди стовпів, високих часом до 20 ме трів, а так трубих, що петреба-б до 7 людей щоби обняли оден стовп. Стовпи на горі бу ли прикрашені різбами, що представляли лис тья ростин. Через другу браму вели з под вірря двері до зовсім темної комнати, де стояв образ бога, чи богині, котрому була посвячена святиня. До цеї части вільно було входити тільки священикам. На згадку заслу гує також місто померших, на лівім берез Нілю, коло Теб. Є це в скалах викуті комнати для ховання померших, получені з собою під земними хідниками.

В-загалі в єгипетській штуці, а особливо в різбі, бракує легкості, ніжності й того життя яким відзначаються різби Греків, але вирава і оброблюванню найтвердшого матеріялу викли кує все таки подив.

Стіни й стовпи святинь були покриті або ієгипським, або малюнками. Єгипське малярство рішить браком розріжнювання світла й тіні, а браком перспективи; люди стоячі в глибині, міщені в єгипським малярстві одні понад другими, причім постаті богів, щоб їх відріжнити ід людей, змальовані багато більшими. Поивляти треба за це трівалість єгипських фарб, ких краски задержалися добре до наших асів.

Промисел і торговля. Також у промислі голяли Єгиптяни високо. Виробляли вони корше від інших вовняні й льняні вироби, лияні посудини, знали скорше як де инде кло, вміли оброблювати каміння та тверді металі. Відповідно до високого промислу ровадили Єгиптяни також широку тороговлю, о-більшій части Нілем і його каналами. На оре самі пускалися рідко, хиба часом до поудневої Арабії.

Вавилонія і Асирия.

Подібні обставини як в Єгипті панують ажкож в країні Мезопотамії, яка лежить в поуднево західній стороні Азії понад двома

ріками Евфратом і Тигром. Як в Єгипті Ніль так тут Евфрат і Тигр щорічно виливають наносять багато плодovitого намулу. В старині Мезопотамія була поперетинана каналами, урожайна країна, нині це край запущений, повний багновц, з яких виходять нездорові випари. Край цей в полудневій часті звали Вавилонією, північну часть, більше гористу з острійшим підсоннем, звано Асирією.

Першими мешканцями Вавилонії були мабуть монгольського походження народи Сумир і Акад, які дали почин висшій культурі і були правдоподібно найстаршим культурним народом. Вони побудовали великі канали щоби регулювати виливи рік, ставили величаві святині і мали своє (клинове) письмо. Пізнійше увійшли сюда семітські народи, заложили много державок, які остаточно зілляли ся в одну державу під проводом Вавилону.

Столицею Вавилонії був Бабель або Вавилон, який після оповідання Греків, мав заложити жінка асирийського короля Нінуса мудра Семіраміс, що однак не є згідне з правдою.

Вавилон мав вигляд чотирикутника, 70 кілометрів в обводі, був окружений мурами високими на 60. метрів, а так широкими, що кілька возів побіч себе могло свобідно по мурі їхати. Найбільшою будівлею в місті була свя

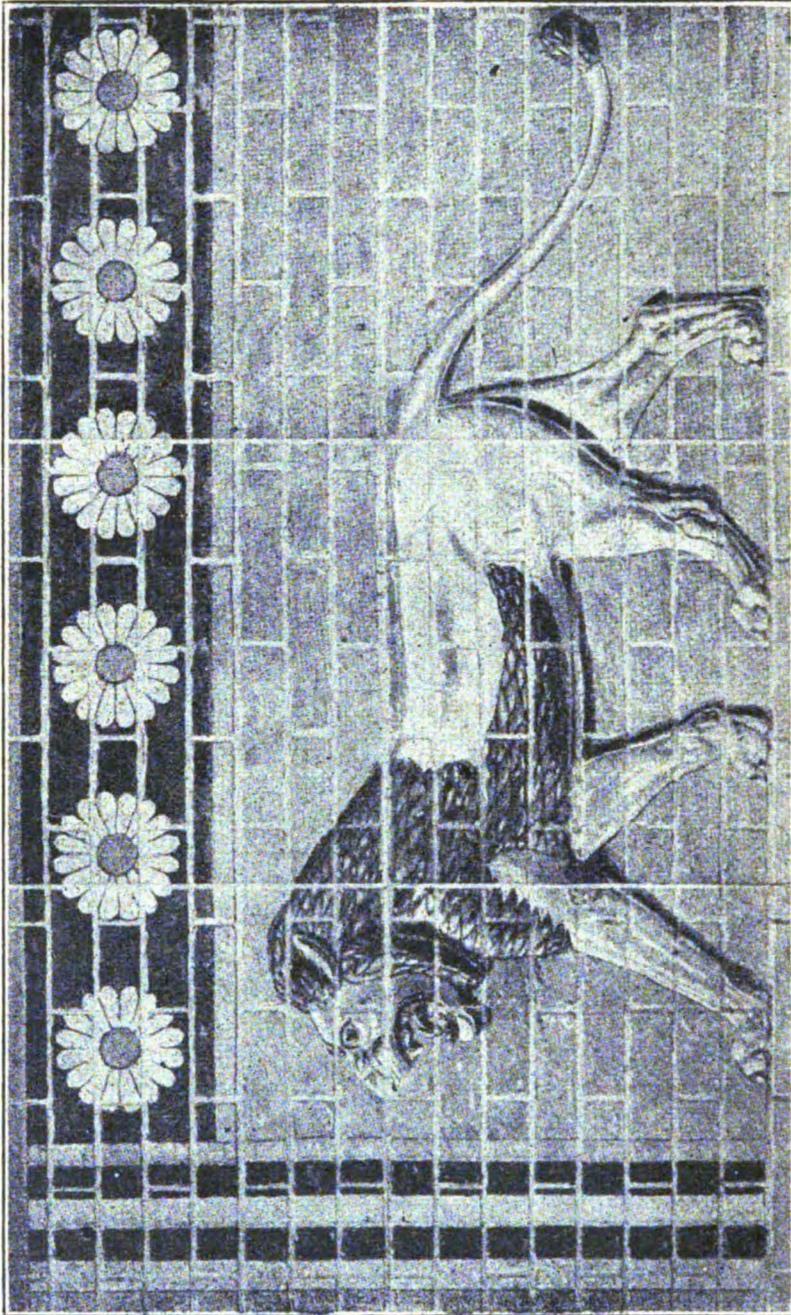
тиня Бога Бея. (Ваал) висока на 188 метрів (вежа Вавель). З усіх будівель Вавилону лишилися до наших часів лише руїни, бо Вавилонці не мали каміння, а будували свої будівлі з лихо випаленої цегли, через що будівлі ці й були нетривалі.

Ще більших розмірів від Вавилону була столиця Асирії. Нініва, яка мала в обводі 90 кілометрів. Нініва зовсім не була містом в нинішнім значінню слова, але було це велике, з полями й огородами, укріплене місце.

З обох тих країн перше розвинулася Вавилонія, або Хальдея і з відси вийшла цивілізація, яку прийнято в сусідній Асирії.

Асирія, яка з початку була зависимою від Вавилону, доходить з часом до великої сили, і не лише освободжується з-під панування Вавилону, але й сама підбиває Вавилон і інші дооколичні краї. Основателем могутності Асирії був Тіглат Пілязар III. около 735. р, який підбив Вавилон, Вірменію і Сирію, а до найбільшого розцвіту дійшла Асирія за Саргона (722—705). [Фіг. 4, гляди сторони 24.]

Асирійці були народом жостоким і лихо обходилися зі своїми підданими, убивали полонених, переселяли підбиті народи в далекі країни, жадали великих оплат, тому підбиті народи, ждали лише догідної хвилини, щоб освободитися з-під їх панування. І коли

Фіг. 4. Лев у Вавилоні (6. вік пер. Хр.).

лише асирійська держава ослабла з причини наладу Скитів, зірвалися до боротьби Кіаксарес король Медів і Набополясар, намісник Ва-

вилону. Облягли вони й збурили Нініву 606, або 605. р. пр. Хр. а асирийську державу поділили поміж себе.

Однак нова Вавилонська держава заки устоялася, мусіла звести тяжку боротьбу з єгипським королем Нехоном, який користаючи з замішань в Азії, наїхав Сирію і загнався аж по Евфрат. Ту стрітився з вавилонським королем Навуходонозором, який побив Нехона під Кархеміш, чим утвердив своє пановання не лише в Вавилонії але і в Сирії. Небаром після того виправляється Навуходонозор на Єрусалим, здобуває його 586. р. а Жидів переводить зі собою до так званої Вавилонської неволі. Навуходонозор показався знаменитим організатором; він старався о піднесення спустошеного війнами краю, відбудував багато святинь, поставив для себе величаву палату й заложив на штучнім підмурованню славні висячі огороди, які, уважано чудом світа і які фалшиво приписувано в старині Семіраміді. Навуходонозор поклав через Евфрат великий міст, займався піднесенням промислу, торгівлі та рільництва. Щоби обезпечитися перед нападами з півночі, поклав великий, так званий Медийський мур.

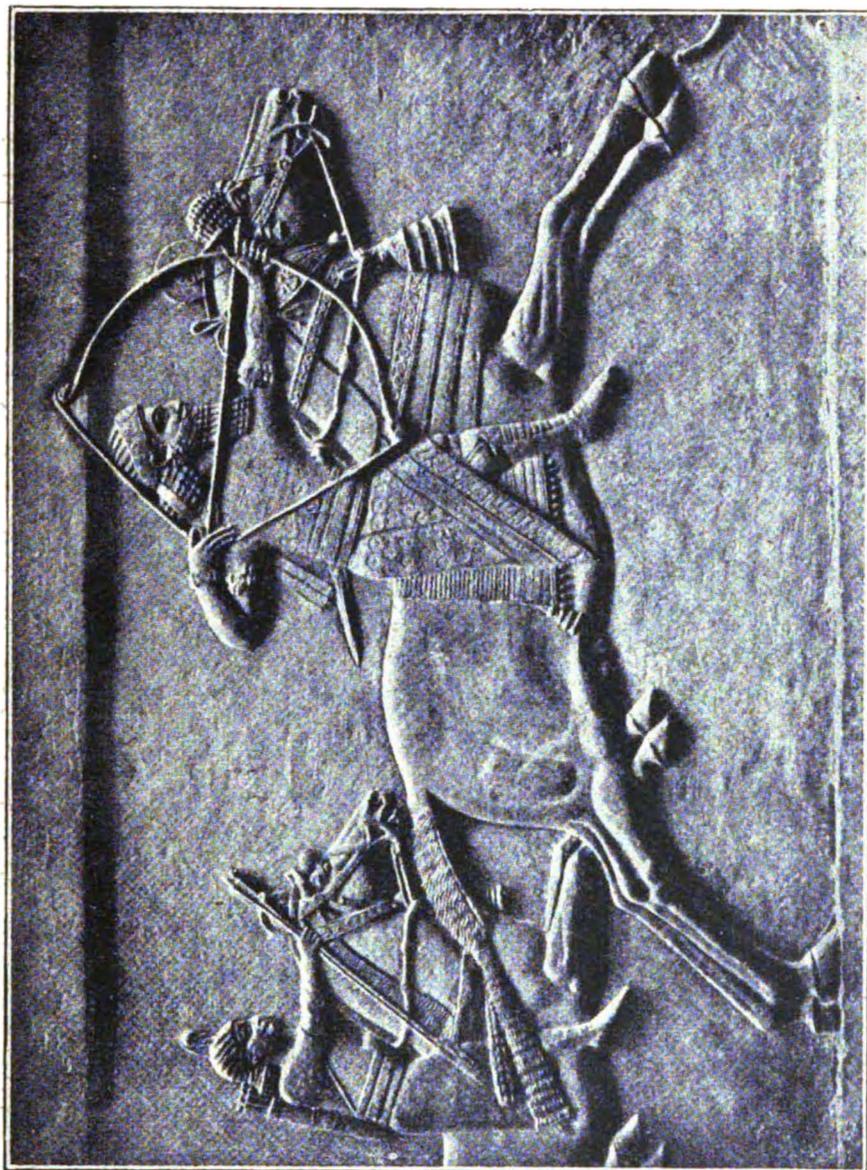
Світлість вавилонської держави не тривала довго, а Вавилон починає під нездарними наслідниками Навуходонозора дуже скоро пі-

дупадати, а 538. р. пр. Хр. займає Вавилон майже без опору король Перзів, Кир.

Релігія Вавилонців і Асирийців була культом природи, якої поодиноким силам надавано постаті мушчин та жінок. І так почитувано небо в виді бога Ану, землю в виді бога Бель, а підземелля у виді бога Еа. Віддавали Вавилонці божеські почести сонцю, місяцеві і планетам, з поміж котрих Венус, звана богинею Іштар, мала велике поважання. Богам додавано жінки й дітий і в цей спосіб витворився вавилонський політеїзм. До тогож були Вавилонці дуже забобонним народом, та віддавали почесьть великому числу добрих та злих духів, й старалися їх з'єднати для себе ріжними заклинаннями та магічними штуками. Тому і їхня релігія була повна чарів і забобонів. Рівно-ж вірили Вавилонці, що з бігу звiзд можна вичитати судьбу людий, тому особливо священики, звані маґами, студіювали біг звiзд, затміння місяця та ворожили судьбу людий, з чого попри астрономію розвинулася фалшива наука, астрольогія.

Наука й штука. Найвизше дійшла у Вавилонців астрономія і математика. Вавилонці знали обчислювати затьміння місяця, пізнали точно його біг довкола землі. Уміли точно означувати години дня. Від них походить поділ місяця на тижні, а тижня на 7 день,

дни називали в честь сонця місяця і п'яти планет, які вже знали. Уживали письма кли-

Фіг. 5. Асирійський вельможа на ловах. (VII століття пер. Хр.)

нового, котре приходилося тясше відчитати чим єгипські гієрогліфи. Палати, святині, мури Вавилонців і Асирійців імпонують нам

своєю великістю. Палати украшували при вході постаттями, які представляли львів і биків з людськими головами та крилами, а стіни покривали пліоскорізбами, які представляли діла королів. В-загалі вавилонсько-асирійська різба стоїть вище від єгипської, але грішить пересадним представленням мязів.

Промисел і торгівля. У Вавилонців стояли високо рільництво, промисел і торгівля. Досить сказати, що Вавилонці уживали золотої монети, від них походять прийняті потім в цілім грецькім світі міри й ваги. З вавилонських виробів найкрасні були, вовняні, славнозвісні килими, вироби з золота, пахучі масти, та оброблене дороге каміння.

Провадили вони також велику торгівлю, однак переважно, як Єгиптяни, лише на своїй власній території, морську торгівлю вели головно Араби на сході, й Фенікійці на заході.

Фенікійці.

На північ від Палестини, на східнім побережжі середземного моря, лежав 10. кілометрів широкій, до 300. кілометрів довгий край, званий Греками Фенікією. Край поло-

жений над морем, мав багато догідних пристаней, а в горах Ливану росло багато кедрового дерева, придатного до будови кораблів, тому й не диво, що Фенікійці, яких край не міг виживити численної людности, вже в давних часах кинулися на море й стали першим мореплавним та купецьким народом. На побережжі Фенікії повстало много міст (Арадос, Бібльос, Берітос, Сидон, Тир,) місточок і сіл, так що фенікійське побережжа вилядало як одно велике місто.

Історія. Політично Фенікія ніколи не творила одноцільної держави. Кожде місто рядилося осібно. На чолі міст стояли королі, яких власть була звичайно ограничена радою найбогатших. З-поміж Фенікійських міст прийшов до найбільшого значіння з початку Сидон, а відтак Тир, який дійшов до найбільшого розвитку за володіння короля Гірама II. (коло р. 1000. пр. Хр. панував рівночасно з Давидом і Соломоном). Коло 850. р. починає Тир тратити своє значіння, головно з причини внутрішніх спорів, і тому, що частина найліпших горожан кинула місто під проводом королівни Еліси (званої Дидоною), і поселилася в північній Африці, де дала початок новому містови Картагіні, яке своєю красою і могутстю скоро притьмило родинне місто Тир. Мала фенікійська країна, політично розділена, не

могла устоятися перед могутими сусідними державами. та піддавалася легко чужим заборчим державам Вавилонови, Асирії, Єгиптови, а в-кінці стала провінцією великої перської держави.

Релігія Фенікійців виходила з культу природи і була вельми жостокою. Вони почитали бога Ваала, та богиню Астарту. Ваалови приносили в жертву навіть свої діти. Своім богам будували святині, а священники були в них у великій пошані. Відповідно до релігійних понять відзначалися Фенікійці жостокою вдачою, а невірність у них було прикрийше як у якого небудь іншого народу.

Торговля і кольонії Фенікійців. Фенікія не була славною своїми війнами, ані науками, а головне її значіння лежало в торгівлі. Вже в давних часах пускалися Фенікійці на море, спершу дуже обережно, лише попри побережжа, потім починають відпливати від берегів, опливають всі побережжа середземного моря, плывуть скрізь Гібральтар, званий тоді Гераклевими стовпами, плывуть на північ аж до Балтійського моря, а на полудне по горло ріки Сенегалю. Заховалося навіть оповідання, що Фенікійці на зазив єгипського короля Нехона оплили довкола Африку. Всюда, де лише прибули, закладали, в місцях, в яких сподівалися великих користий, свої кольонії. І

так кольтонізують вони Кипр, де знаходилися поклади срібла й заліза, кольтонізують побережжя Малої Азії, Родос, Крету, Сіцилію Сардинію, північні побережжя Африки й Еспанію, з-відки привозять великі скарби срібла. Причини закладання кольтоній були різні. Убогий край Фенікія не міг вижити численної людности, тому потреба було шукати способів до життя поза границями свого краю, друге, це заворення політичні, котрі звичайно кінчилися тим, що побіджена партія опускала рідне місто й закладала нову кольтонію, а третє, до закладання кольтоній перла Фенікійців жадоба зиску та скорого багатства, питомого сєміцьким народам.

Промисел. Фенікійці були перше всього практичним народом, а що в Сирії, себто в країні, до котрої належала й Фенікія, сходилася Єгипська й Вавилонська культура, Фенікійці пізналися легко з одною і другою і як практичний нарід видосконалили вироби ольних і других. В-загалі, як вся культура так і мистецтво Фенікійців показує практичний напрям і брак всякої оригінальности. Оригінальними були Фенікійці лише у винаході всього, що відносилось до корабля і мореплавства, та у винаході пурпури. Все инше, золоті, скляні чи вовняні вироби, міри, а навіть письмо, яке як практичні купці упростили, переняли вони

від Єгипту або Вавилону. Однак все те, що вони переняли, чи від Єгипту чи від Вавилону, зміли видосконалити й переціпити до західних країв і в тім як раз лежить їх велике історичне значіння, що були вони першими учителями заходу, і, що висліди високих культур, єгипської і вавилонської перенесли до Греції, та в-загалі до західних країв.

Інди.

З-поміж хамітських народів лише одні Єгиптяни відиграли в історії більшу роль, з помежи семітських народів виступають в старині: Асирийці, Вавилонці, Сирийці, Фенікійці й Жиди. Однак жаден з цих народів не заслужився так коло розвою культури, жаден з сих народів не відограв так великої політичної та історичної ролі, як народи арійського походження, звані також індоевропейцями.

Про **вітчину індоевропейських народів** не можна нічо певного сказати. Подавано за вітчину середну Азію, однак нині більшість істориків уважає вітчиною Арійців середну та східну Росію. Велике арійське племя з часом

розділилося і дало початок новим народам, як Индам, Медам, Перзам в Азії, Грекам, Італікам, Кельтам, Слав'янам, Германам, Арабам, Іллірійцям і іншим в Європі. В часах, коли індоевропейські народи жили ще неподільно, були кочуючим народом, однак знали вже й початки рільництва, мали навіть сталі оселі. Аріїці були обдаровані буйною фантазією, яка проявилася в їх релігійних поглядах.

З поміж азійських аріїців замітні Инди, які полишили по собі багату літературу. З поміж них вийшли дві пануючі нині в Азії релігії Браманизм і Будаїзм; Меди і Перзи витворили першу велику заборчу державу.

Індії передгангесові, се великий півостров полудневої Азії, замкнений від півночі високими горами Гімалаями. У їх підніжжя простирається одна з найплодовитших країн землі, Гіндостан. На захід від Гіндостану лежить менше урожайна країна Пенджаб, на полудне гористий Декан.

Історія. Коли арійські народи, прибули з заходу до Індій коло 2.000 пр. Хр. стріли там численну людність, яка мала вже високу культуру. З первістною людністю мусіли Инди провадити довгу й завзяту боротьбу, заки здобули країну Пенджаб і Гіндостан. В Пенджабі винищили Инди первістну людність цілковито, над Гангом застали так густу людність.

що вдоволилися лишень підбоєм її. В підбитих краях повстало багато держав, на чолі котрих стояли королі. Спомини з цього часу лишилися у двох великих поемах Індів: Рамаяні і Магабгараті.

Серед боїв з давніми мешканцями повстали поміж Індами строго замкнені в собі чотири касты: Священнича Брамани, військова Кшатрия, рільників, купців і ремісників Вайма, до четвертої нечистої касты, Судра, належали всі підбиті народи. Вони були погоржені, та ї повнили службу слуг і післанців.

Інди позістали все независимими, а походи Дарія I., пізнійше Александра Великого не мали жадних більших наслідків.

Релігія. Інди дали початок двом вірам, які є нині побіч Ісламу пануючими вірами в Азії. Найдавнішою релігією Індів було почитання природи, однак з часом Брамани вичворили новий релігійний систем. На їхню думку найвисшим і наймогучійшим божеством було уособлення молитви Браман, що проникає весь світ. Ціллю людського життя зіллятися з богом Браман, а цього можуть достуипти лише Брамани. Інди вірили у мандрівку душ. По їх повіррю, коли який чоловік жив зле, то його душа входила в тіло звіряти і то в тим бридше звіряти, чим гірше було життя чоловіка. Що лиш по довгих відродженнях

вертала душа в людське тіло, мусіла перейти всі касти й донерва з тіла Брамана, коли він жив чесно й побожно, могла получитися з богом.

Буда і Будаїзм. Проти науки Браман виступив в VI. в. пр. Хр. член королівської родини Гаутама, що прийняв назву Буда. Маючи 29 літ, почав Буда вести відлюдне життя та умертвлювати своє тіло. По многих літах такого життя, почав він переходити зі своїми учениками край і ширити нову віру. Він відкинув науку про всяких богів, учив, що всі люди є рівні, отже виступив проти каст. Життя поймав як море терпіння, а що всі люди мають терпіти, повинні собі обоюдно помагати, тому учив Буда терпливості, милосердя, та казав роздавати милостиню. В житті посмертне Буда не вірив і учив, що по смерті чоловік розливається у всесвіті званім Нірвана. Буда не вчив про жадного бога, тому по його смерті ученики почали уважати Буда богом, а що з часом попри нього утворено много менших богів, то будаїзм перемінився, скоро в політеїзм.

Проти науки Буди виступили завзято Брамати, а щоби потягнути за собою нарід змінили свій релігійний систем. Утворили індійську трійцю богів звану Трімурті: бога Брама, що сотворив світ, Вішну, що все

удержує і Сіва, що все нищить. Своїм богам почали брамани, на взір будаїстів, ставити величаві святині і з приклонниками Буди розпочали велику війну, яка скінчилася побідою браманізму в Індіях. Однак випертий з Індій Будаїзм розширився за це в Цейльоні, Китаю, Тибеті, Монголії і Японії.

Наука й штука (мистецтво). Інди витворили велику релігійну літературу, яка списана старою, вже мертвою, санскритською мовою. Найдавніші пам'ятки Індів це святі індійські книги Веда (найстарша з них носить назву Рігведа). Крім цього розвинулася високо епічна поезія, а найважніші є ту дві славні епопеї; Рамаєна (оповідає про вандрівку Рама і завойовання Аріями Декану), і Магабгарата, що оспівує війну двох королівських рідів Панду і Куру. У Індів стояла високо філософія і математика. Штуку розвивали головню в будові святинь, званих Пагодами. Своїх богів представляли з кількома головами та з численними руками, щоб тим способом змалювати їх велику мудрість і силу. В промислі замітні Інди винаходом сталі, з якої виробляли так гарні речі, що дивували ними навіть Греків.

Меди й Перзи.

На захід від Індій розпростирається велика високорівень, замкнена з усіх сторін горами, Іран. Цю, в переважній частині пісковату країну, о острим континентальним підсонню, замешкували народи арійського походження, між якими найважливіше місце займали народи: Меди, Перзи, Парти й Бактри.

Повстання перської держави. Перші з поміж них витворили більшу державу Меди, які скинули з себе ярмо Асирійців, а їх король Кіаксар получився з вавилонським намісником Набополясаром і знищив Нініву. Держава Медів не устоялася довго, бо вже за наслідника Кіаксара Астіяга, зависимі від Медів Перзи, не лише визволилися з-під зависимости Медів але й утворили велику перську державу. Про повстання перської держави задёржалосся ось яке оповідання.

Король Медів Астіяг мав дивні сни. Снилось йому, що з його дочки, Мандани, виплила ріка, яка заляла цілу Азію, то знов що вирросло з неї дерево, яке заслонило тінню цілу Азію. Ворожбити, поленили королеви, що Мандана породить сина, котрий завоює цілу Азію, а тимсамим усуне й свого діда з престола. Щоби це не сталосся, видав Астіяг дочку за Перза, а коли її уродився син Кир, казав дитину вбити. Однак дворянин короля, Гарпаг, віддав дитя, місто його

убити, бідному пастухови на виховання. Коли Кир мав 12 літ, бавився раз з дітьми, які вибрали його королем. Коли-ж оден з синів вельмож Медів не хотів Кира послухати, казав цей непослушного вибити. Побитий хлопець пожалувався батькови, а батько пішов до короля. Кира покликано перед Астіяга. Коли Астіяг спитав його, як він смів бити сина так великого достойника, Кир відповів сміло: «я, як король, мав до цього право.» Сміла відповідь зачудовала Астіяга і він став приглядатися Кирови, та пізнав, що Кир подібний зовсім до Мандани. Запитаний пастух про походження Кира, признався до всього. Що однак ворожбити сказали, що Астіягови не грозить жадна небезпека, бо Кир вже був королем, Астіяг задержав коло себе Кира, але пімстився на Гарпагу за непослух, і казав убити його сина і спорядити з дитини страву, яку дав їсти Гарпагови. Коли Кир вже доріс і став намісником Перзів; дістав раз від Гарпага заяця з просьбою, щоб сам його розрізав. В заяцю знайшов Кир лист, в яким повідомляв його Гарпаг, що хоче пімститися на Астіягови, за смерть свого сина і коли лише Кир повстане до боротьби, він перейде з військом на його сторону. І дійсно, Кир підняв повстання, Гарпаг перейшов на його сторону, Кир побив Астіяга, і пануючі Меди стали підданими Перзів.

Кир. Перзи були поділені на 7 поколінь. з поміж яких найважніші були Пасаргади. З поміж них з роду Ахеменідів походив основатель перської держави Кир (558. р.—529 р.). Він виступив проти Медів, побив Астіяга 550. р. а його державу прилучив до Перзії.

Кир і Крез. Небаром після цього розпочав Кир боротьбу з Крезом, королем Лідії.

Лідія, країна в Малій Азії, дійшла до найбільшого розвитку за короля Креза, котрий підбив грецькі городи на побережжі Малої Азії, першим став чеканити золоту монету й уважав себе за найщасливішого чоловіка на світі. Після упадку медійської держави, заключив Крез союз з Вавилоном, Єгиптом і Спартою проти Кира, та заохочений грецькою пророкнею, не ждав помічі союзників, а виступив проти Кира, однак був побитий. Кир здобув його столицю Сарди, а Креза взяв до неволі 548. р. де обійшовся з ним ласкаво. Почім як Лідія так і грецькі городи Малої Азії стали частию перської держави, а грецькі городи одержали з руки Кира правителів, яких в Греції називано тиранами.

Про Креза переховалося ось яке оповідання: Коли у Креза, короля Лідії, явився грецький мудрець Сольон, спитав його Крез, чи він знає щасливішого чоловіка від його. На це відповів Сольон, що в Атенах жив чоловік Телюс, якого сини і внуки, і сам він згинули в обороні вітчизни; він був найщасливішим чоловіком. На питання, кого вважає найщасливішим по Телюсі, відповів Сольон: були два брати, Клеобіс і Бітон. Їх мати була єрейкою. Коли раз вона хотіла піти до святині, а не було волів, сини запряглися, завезли матір до святині і втомлені вснули в присінку. Мати просила богів, щоб дали їм що найліпшого і оба молодці не збудилися. Вони, по думці Сольона, були найщасливішими по Телюсі. «Так ти не вважаєш мене щасливим?» спитав обиджений Крез

Сольона. «Крезе!», відповів Сольон, «перед смертю нікого не можна назвати щасливим.» Оповідання каже далі, що Кир, побивши Креза, казав його спалити на кострі. Коли Крез побачив чоловіка, який ішов підпалювати костир, пригадав собі Сольона і закликав голосно три рази: «Сольоне, Сольоне, Сольоне!» Зацікавлений цим Кир, спитав Креза, що значать тоті слова, а коли Крез оповів йому все, подумав Кир, що і йому може таке статися і дарував Крезови життя.

Інше оповідання каже: Коли Кир побив Креза, вислав до Греків в Малій Азії посла з зазивом піддатися, предкладаючи Грекам користні усліва. Однак Греки не хотіли піддатися. Коли-ж Кир надтягнув з військом і Греки побачили, що не обороняться, просили Кира о мир. Тоді Кир мав їм переказати таку казочку: Пішов раз над море рибак і грав на дутці, та просив риб щоб гуляли, та, ані одна не хотіла його послухати. Тоді рибак пішов домів, закинув сіти, викинув риби на землю і тоді вони гуляли, хоч рибак не грав.

Здобуття Вавилону. По підбиттю Медії і Лідії прийшла черга на Вавилон. Кир обложив Вавилон, та не міг його здобути, бо Вавилон був дуже сильно укріплений. Тоді впав він на гадку, спустити води Евфрату, який плив серединою Вавилону в інше русло, а опущеним коритом ріки впровадити свої війська до Вавилону. Так зробив і заняв місто без великого опору (338 р.).

По упадку Вавилону дісталися в руки Кира ціла Сирія, Палестина й Фенікія. Жидам, котрих Навуходнозор забрав був у вавилонсь-

ку неволю, Кир дозволив вернути в Палестину і відбудувати святиню Соломона.

Смерть Кира. Послідні літа Кира минули на побідоносних боях у глибині Ірану, куди посунув він границі своєї держави аж по ріку Яксартес. Розказують, що звідси хотів він підбити Масагетів, які мешкали над Каспійським морем, але в боротьбі з їхньою королевою, Томіріс, погіб 529. р. Королева казала йому відтяти голову і вкинути до посуду повної крові, приказуючи: «Напийся там крові, якої ти бажав черев ціле своє життя.»

Кир, це постать симпатична й благородна. З підбитими обходився він лагідно та ласкаво і поважав релігійні поняття других.

Камбіз 529—523. По смерті Кира ступив на престіл його син, Камбіз, що хотів при помочі Греків і Фенікійців утворити могучу флоту. Коли-ж йому в цьому ділі перепинював єгипський король, Амазіс, котрий підбив остров Кипр і увійшов в приязні відносини з тираном Самоса Полікратом (Перстень Полікрата), виправився Камбіз на Єгипет і здобув його по побідоносній битві під Пелюзієм 525 р. Таким чином на місце давньої Асирії, Вавилонії, Медії, Лідії і Єгипту, повстала одна велика універсальна перська держава.

З Єгипту вислав Камбіз військо на підбій оази Сіваг, де була святиня Амона. Так

похід цей не вдався, бо військо загинуло в пісках пустині. Коли Камбіз перебував у Єгипті, прийшла вість, що в Перзії вибухло повстання. Камбіз почав скоро вертати в Перзію, однак по дорозі в Сирії помер.

Єще перед походом на Єгипет, казав Камбіз з зависті вбити свого брата Бардію, якого Греки звали Смердісом. Один з медийських єреїв (магів), Гавмата, котрий знав про це почав казати, що він є братом Камбіза і виступив з претенсіями до корони. Камбіз, умираючи виявив Перзам тайну про смерть свого брата і казав Гавмату, укарати як обманця.

Дарій (522—485). Проти Гавмати виступає близький свояк Камбіза Дарій, побиває Гавмату, вбиває його і проголошується паном перської держави. Та заки приняла його ціла Перзія, мусів Дарій звести тяжкі бої, що тривали три роки.

Оповідання каже, що по смерті Камбіза виступило з претенсіями до перської корони 7 молодців. Вони умовилися, що в означенім дні виїдуть за місто і кого кінь найскорше заїржить, той буде королем. Слуга Дарія виводив що дня Дарієвого коня за місто і там давав йому вівса. Коли означеного дня виїхали молодці за місто, кінь Дарія, думаючи, що знов дістане вівса, заїржав і в цей спосіб став Дарій королем Перзії.

Як лише Дарій успокоїв цілу державу і підбив деякі пограничні племена Індів, поста-

новив ширити забори перської держави в третій часті світа. в Європі, тому виправився на Скітів, які мешкали на північнім побережжі чорного моря. Виправа Дарія на Скітів дала початок до великих перських війн, про які буде мова при грецькій історії.

Релігія іранських народів. Перзи і всі іранські народи визнавали Мандеїзм. Творцем їх релігії був Заратустра, званий також Зороасторем. Його наука опирається на дуалізмі добрих і злих богів. Найвисшим добрим богом є Агурамазда або Ормузд, що є джерелом світла, життя, добра й правди. Він сотворив людий і добрі пожиточні звірята. Найвисшим злим богом є Ангромайніус, або Аріман, що є богом темноти, зла, кривди й смерті. Він сотворив лихих духів і шкідливі звірята. Оба боги ведуть поміж собою завзяту війну. У цій війні повинні люди помагати богові доброму, а помагається йому коли живеться чесно, провадиться тихе родинне життя, займається рільництвом та годовлею пожиточних звірят, в-загалі коли робиться добрі діла. Хто кривдить других, живе погано, провадить розпустне життя, то цей помагає лихому богові. Іранські народи вірили, що колись добрий бог, поборе лихого і всі, що жили чесно й побожно, будуть з ним щасливі, всі-ж тоті, що помагали злому богові, будуть скинені з

ним до місця терпінь. Наука Зороастра, звана звичайно мандеїзмом, була як бачимо з попереднього, наукою високою і гарною. Нині мандеїзм визнає дуже мало людей.

Устрій перської держави. Головним організатором перської держави був Дарій, який не лише привернув лад в Перзії, але організував велику державу і тиш способом перевишив всіх королів сходу. На чолі перської держави стояв король, званий, «королем королів», з необмеженою властю, пан життя і смерті всіх своїх підданих. На його дворі жила численна служба понад 5.000 людей, яка товаришила королеві навіть в дорозі. Хто приходив до короля, мусів падати перед ним на коліна, та цілувати землю.

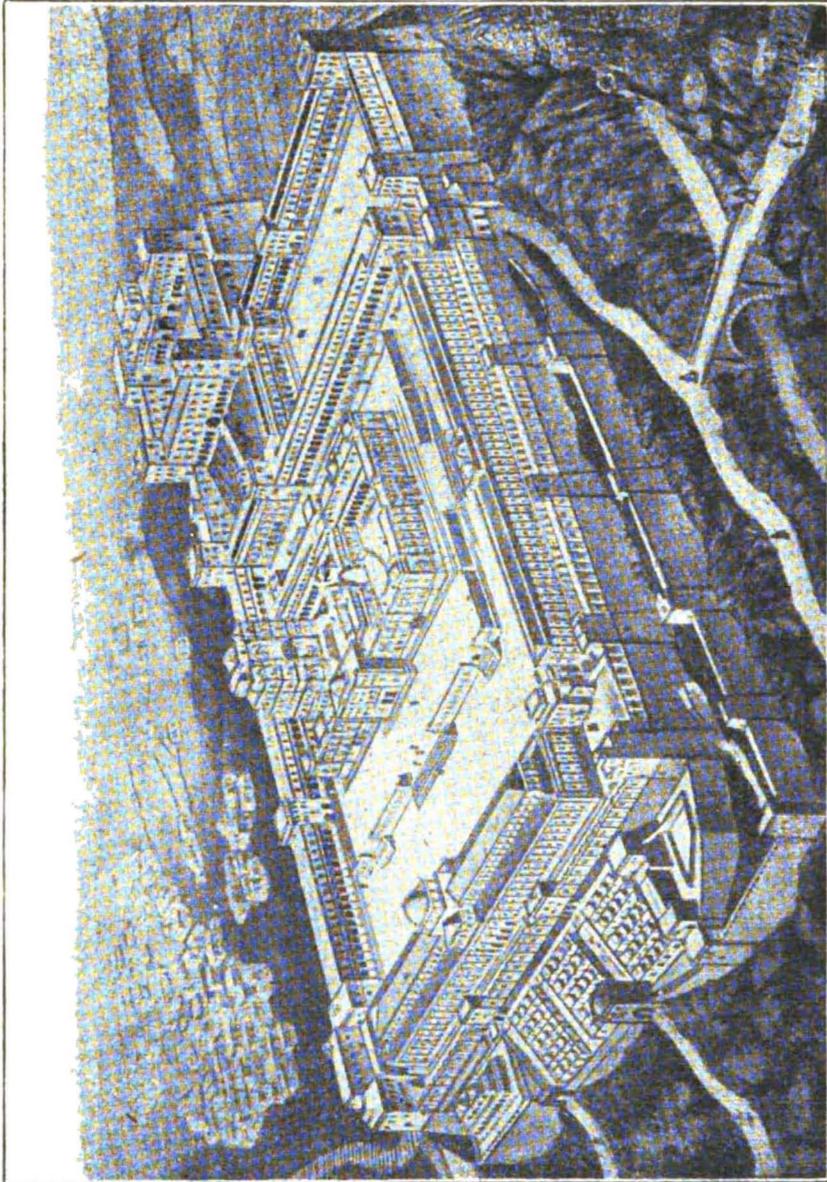
Всім підбитим народам полишив Дарій їхні права, звичаї і обичаї, а цілу державу полив на 20 провінцій, званих сатрапіями, на чолі котрих поставив своїх намісників-сатрапів, які були заступниками короля, та мали доставляти королеві правильно данину й виставляти на зазив відповідне число жовнірів. Врешті мали вони вільну руку. Щоб не допустити до повстання сатрапів, вислав король на звіді тайних довірочних урядників, званих «очи й уши» королівські, а коли лише тінь підозріння упала на якого намісника, карав король такого звичайно смертю. Для обо-

рони особи короля установив Дарій прибічну сторожу, зложену з 10.000 Перзів, гвардію безсмертних, у якій, коли вмер оден гвардеєць, так сейчас на його місце настановлювали нового. Щоб король міг діставати як найскорше вісті з далеких країн своєї держави, та щоб його розпорядки діставалися як найшвидше в найдальші закутини, клав Дарій биті дороги, а в означених віддаленнях стояли все королівські післанці, які подавали відомости дуже скоро.

Мистецтво, промисел і горговля Перзів.

Перзи утворили з 5 держав: Єгипту, Асирії, Вавилонії, Медії і Лідії велику одноцільну державу, в якій всі поодинокі культури цих народів, зіллялися разом і витворили одну спільну, — східну культуру. Перзи, як Вавилонці й Асирійці будували величаві палати, лише не з цегли а з каміння, та прикрашували їх різбами. Перські стовпи є більше принадні. стрункі, закінчені в горі капітелом, який складається з двох голов з шиями биків, або коний. Останки перської штуки бачимо також в королівських гробах, до яких брали Перзи взір із Єгипту. Клинове письмо прийняли Перзи від Асирійців і Вавилонців, але упростили його, щоб можна було лекше читати ніж вавилонське. Промисел і торговля стояли у Перзів рівно-ж високо, однак самі Перзи та-

кими речами не занималися, це належало до підбитих народів, Вавилонців, Фенікіян, Гре-

Фіг. 6. Храм у Єрусалимі.

ків; Перзи училися лише трьох річій: робити
оружжєм. їздити кінно й говорити правду.

ГРЕЦІЯ

Край і його мешканці.

Географія Греції. Край, замкнений від півночі Савою і Дунаєм, від заходу адрійським і йонським, від сходу егейським і чорним морем, зовемо балканським півостровом. В північній часті півострова лежали краї Ілірія, Тракія і Македонія, котрої мешканці були посвоячені з Греками; полудневу частину півострова творить Греція, країна завдовга всего на 420 кільометрів широка місцями на 240, місцями 100, а на коринтійській шийці заледви 6 кільометрів.

Греція, з боку пологої будови є найліпше розвиненим краєм Європи. Море, вдираючися в сушу, потворило велике число заливів, півостровів та островів: послідні, особливо на сході, є так численні, що творять природний перехід з Греції до Азії. З поміж островів є найважніші: Крета, Евбея, Лемнос, Лезбос, Хійос, Родос, Наксос і Дельос. Догідні пристані і тихе море попхнули Греків вже в давній старині на воду. Вони поволі виширають Фенікіян і стають найбільш мореплавним пародом старини.

З огляду на прямовістну будову в Греція височиною, поперетинаною цілим рядом гірських пасем, які біжать у різних напрямках. Найважніші гори в північній Греції це Пінд і Олімп, що доходить до висоти 3.000 метрів; в середучій Парнас, Гелікон, Пентелікон і Кітерон, в полудневій Тайгет. Гори поділили Грецію на маленькі, замкнені цілковито в собі країни, між якими комунікація була дуже утрудненою і це вплинуло на політичний розвій Греції. Греки ніколи не творили одноцільної держави, але кожна країна, кожне місто жило своїм окремим політичним життям, витворився зв'язний грецький партикуляризм.

Кліма Греції є приємна й умірковано тепла, по долинах небуває ніколи морозу. Добрішої ґрунту під управу землі є в Греції мало, за це збока гір, особливо збока полудневі, є дуже догідні до управи винної лози й оливного дерева.

Поділ старинної Греції. Старинну Грецію ділимо на три часті: 1. Північна, що складалася з двох країн Епіру й Тесалії. В Епірі було місто Додона, де єреї з шуму дуба, посвяченого Зевесові, віщували будуччину. В Тесалії знімалася гора Олімп, де по грецькому повір'ю мешкали небесні боги. Мешканці обидвох згаданих країн взяли малу участь в історії Греції. 2. В середучій Греції були численні

країни; Акарнанія, Етолія, Льокріс, Доріс, Фокида, Беоція і Атика. Перші чотири причинилися дуже мало до розвитку грецької цивілізації, за те остатні три мали велике значіння. В краю Фокіді, у стіп гір Парнасу, лежала найславнійша грецька пророчня-Дельфи. Тут стояла величава святиня, посвячена богові Апольонові. Над глибокою пропастью, з котрої добувалися одуряючі випари, засідала на триніжку ерейка, звана пітією і виголошувала, якби натхнена, поодинокі слова, з котрих ереї укладали віршоване, звичайно двозначне пророцтво. (Коли Крез перейде ріку Галіс, упаде велика держава. — Підеш, повернеш, не умреш.) Греки окружали дельфійську святиню великою почесстю, та складали до скарбниці святині золоті й срібні дари, якими хотіли придбали собі в бога ласку й одержати добру ворожбу. В Беоції лежало місто Теби, котре через кілька літ держало гегемонію (провід) над цілою Грецією і Плятеї, вірна союзниця Атен.

3. Третю часть Греції творив півостров, Пельопонез (нинішня Мореа). Пельопонез, получений із середучою Грецією Істмійською або Коринтійською шийкою, на якій лежало місто Коринт, по Атенах иайбогатше і найбільше торговельне місто Греції. Середину Пельопонезу занимала гориста Аркадія, на північ від неї лежала Ахая, на заході Еліда, на полудні Ме-

сенія і Ляконія, на сході Арґоліда. Столицею Ляконії була Спарта, котрої мешканці вважалися найхоробрішими вояками з поміж Греків.

В краю Еліс лежало святе місце Олімпія, де що чотири роки відбувалися величаві ігрища в честь Зевеса, на котрі збиралися Греки з найдальших околиць. Побідник діставав в нагороду вінець з оливного дерева. Побідити на ігрищах було для Грека найбільшою честю, тому навіть деякі міста назначували нагороди своїм побідникам, та ставили в їх честь пам'ятники. Олімпійські грища відбувалися від найдавніших часів, але спис побідників удержувано що йно від року 776. пр. Хр. Дата 776. пр. Хр. є дуже важною, бо пізніше грецькі історики вживали цієї дати за підставу до хронологічних обчислювань. (Протяг часу від одних ігрищ, а іменно 4 літа, до других звано олімпіадою. Числено в цей спосіб. В 1, 2, 3 або 4. році 1 олімпіади, в 3. році 10. олімпіади. В 3. році першої олімпіади. значить в 774 р. в 4. році 2. олімп. значить в 769. р. пр. Хр.) Підчас олімпійських ігрищ панував в цілій Греції мир, а воюючі сторони здержували воєнні кроки. Крім олімпійських ігрищ були ще дельфійські, або пітійські, істмійські й немеїські.

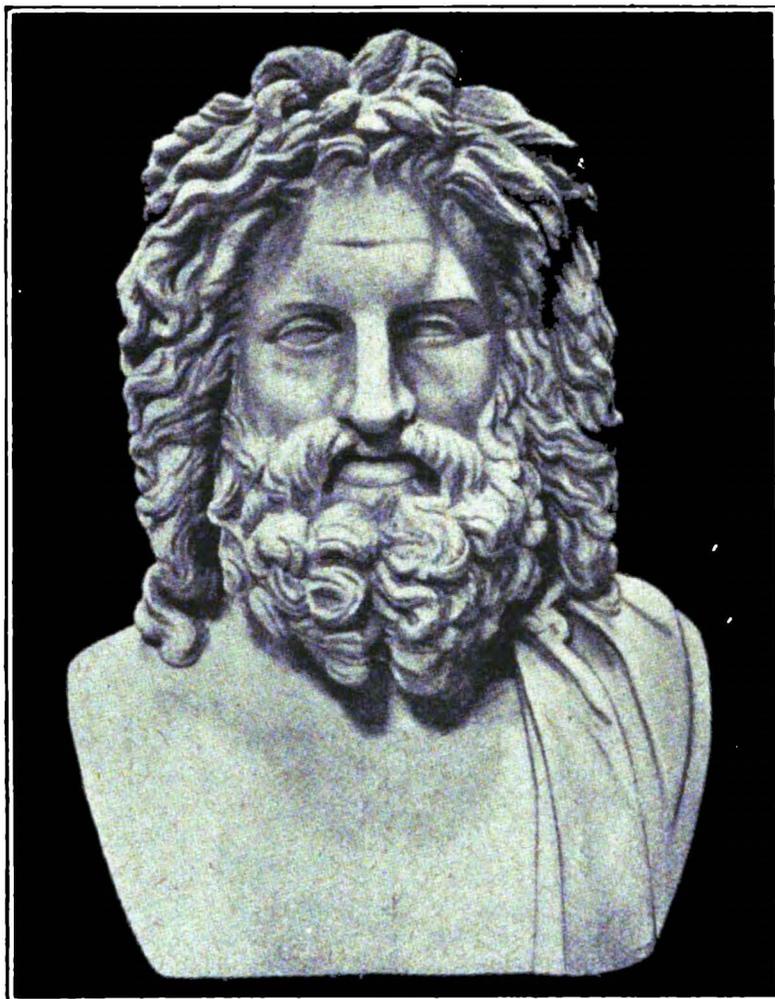
Народна спільність Греків. Кожде грецьке місто було для себе окремою державою, які

вели з собою вічні спори й війни, але мимо цього всі Греки мали високо розвинене почуття народної єдності й звали себе Геленами, а все, не грецьке, називали варварським. До почуття народної єдності причинялася спільна релігія, спільна мова, спільні ігрища, передовсім олімпійські й амфіктіонії, себто союзи міст в цілі оборони спільної святині і спільного божества. Найбільше значіння з поміж амфіктіоній мала дельфійська, яка опікувалася святинею Аполлона в Дельфах. Політичного значіння Амфіктіонії не мали, але лагодили жорстокість в борбі, так приміром присягали члени амфіктіонії, що жадного міста, котре належить до того самого союзу, не збурять до нащада, ані не відітнуть води підчас облоги.

Релігія Греків.

Перші грецькі боги. Жаден нарід не мав так багатих оповідань про богів (мітольоїї) як грецький. На їхню думку з початку світа був хаос, неупорядкована мішанина всього що є тепер. З-годом з хаосу виродилися божества Уранос (небо) і Гая (земля). Мали вони численне потомство, поміж яким найважніші

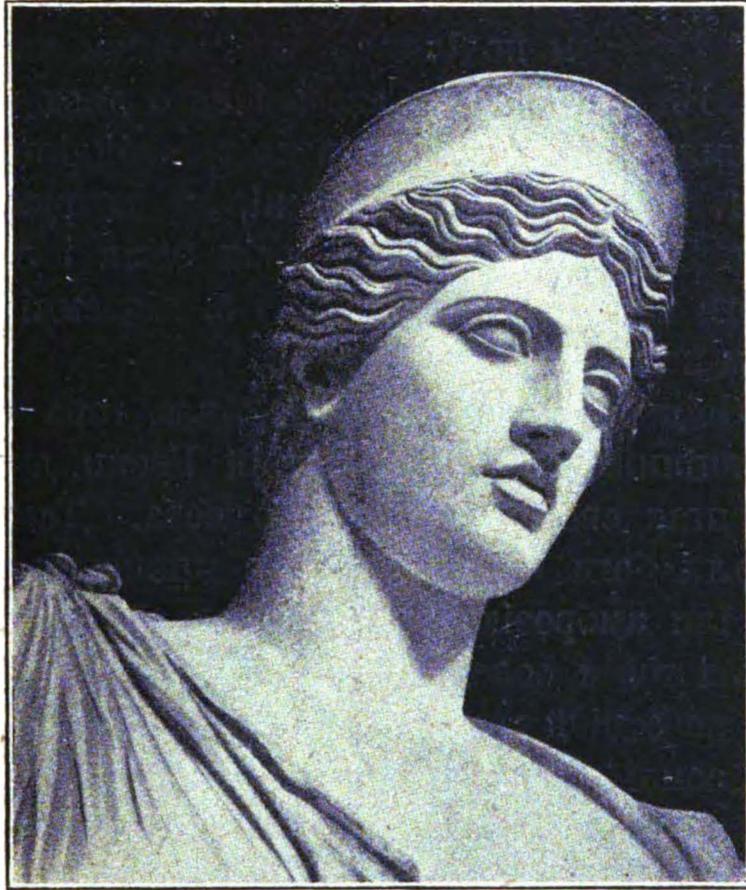
були: Титани і Кікльопи. Були вони так страшні, що Уранос постановив їх позбутися і скинув їх до місця терпінь, Тартару. Мати

Фіг. 7. ЗЕВЕС (статуя знайдена в XIII ст. у Отріколі. Тепер у Ватикані).

Гая жалувала за дітьми й намовила свого наймолодшого сина, Крона до мести. Крон дійсно ступив до боротьби з батьком і скинув Ураноса до Тартару. Боячися, щоб його

не стрінула така сама судьба як його батька, Кронос всі діти, які повила йому його жена Рея, казав приносити собі й пожирав їх. В цей спосіб проковтнув пятеро дітей, (Гестію,

Фіг. 8. ГЕРА (стариння копія з грецького оригіналу, часів Пельопонеської війни).

Деметеру, Геру, Гада й Позейдона). Колиж уродилася шеста дитина Зевес, мати подала Кронові місто дитини камінь завинений в пеленки, який він проковтнув. Зевес виховувався на острові Креті і вже по році був так

сильний, що міг стати до боротьби з батьком. Він зневолив Крона повернути життя всім проковтненим братам і сестрам, а відтак втрутив Кроноса з його прихильниками до Тартару, а зі-своїми двома братами, Позейдоном і Гадесом поділився панованнем над світом. Відповідно до Зевеса і його двох братів поділили Греки всіх богів на три відділи.

1. **Боги небесні й земні**, на котрих чолі стояв Зевес, пан і отець всіх богів і людей, 2. боги водні з Позейдоном і 3. підземні з Гадесом на чолі.

Осідком небесних богів була гора Олімп в північній Тесалії, о котрій Греки думали, що сягає своїм вершком до неба. Там проживали боги серед щастя в крицевих палатах, їли амброзію, котра давала їм безсмертність і пили солодкий нектар. Найважніші боги небесні й земські були. 1. Зевес, бог неба й землі, пан громів і лискавок. Його сила була більша від сили всіх інших богів разом. Зевесови присвячено орла. 2. Його сестра а разом жінка, Гера, богиня неба. 3. Падьяс-Атена дочка Зевеса, яка по переказу не вродилася, а вискочила з голови Зевеса, тому була богинею мудрости, богинею розумно провадження війни, була також опікункою міста Атен. Її присвячувано оливне дерево й сову. 4. Апольон, званий також Фебом, був богом

сонця, мудрости, поезії, музики, співу, муз і віщовання. 5. Його сестра, Артеміда, була богинею місяця і ловів. 6. Бог жостоко веденої війни носив назву Арес. 7. Афродита (Венера) була найкращою з поміж усіх богинь тому була богинею краси, любови й цвітів. 8. Її мужем був кривий Гефайст, бог огня і опікун всіх ремесел, при котрих вживається огня. 9. Хитрий Гермес був післанцем Зевеса, опікуном торгівлі, зводив на людий сон, спроваджував померших до підземелля і був богом злодіїв. 10. Богинею земеських плодів була Деметер. 11. Гестія була богинею домового огнища, а 12. Діоніз був богом плодів, особливо вина.

(Фіг. 9. Алена Партенос. Атени, Національний музей).

Водні боги. Богом моря був Позейдон, брат Зевеса. Йому підчинялися всі моря і ріки. Представлявано Позейдона, як сильно збудованого мушину, що держить у руці тризуб, котрим викликає трясення землі.

Підземні боги. Паном підземелля був Гад. Його жінкою була Перзефона, дочка Деметери, яку пірвав Гад із землі. Деметера довго шу-

Фіг. 10. Гермес (статуя Праксітеля, найдена 1877 р. р. Олімпії. 3 4 ст. пр. Хр).

кала своєї дочки, а знайшовши її, просила Зевеса, щоб він приказав її вернути. Зевес рішив, що пів року має Перзефона перебувати у своєї матери, а пів року у мужа. Коли Перзефона є на землі, тоді її мати тішиться і дає

**Фіг. 11. Афродита (Мельосьна Венера).
Статуя найдена 1820 р. на острові: Мельос. Походить
з 2. ст. пер. Хр. Зберігається в Париському Люврі.**

землі родючу силу, тоді в літо, коли-ж Перзефона перебуває у Гада, то Деметера сумує, і тоді в на землі зима.

Підземний світ. Душі померших ідуть до підземного світа, який окружає страшна ріка Стикс, через котру перевозить душі Харон за оплатою одного оболя. Тому то й вкладали Греки помершому в уста гріш. Коли душі прибудуть до підземного світа, пють з ріки Лети воду забуття і ідуть після діл свого життя, або до щасливого місця Елізіюм, або до місця кари-Тартару. Греки оповідали про різні кари, які терплять в Тартарі душі лихих людей. І так Танталь, що дав їсти богам тіло свого власного сина, тернить велику спрагу і голод, хоч стоїть по коліна в воді, а над його головою висить галузь виноної лози, бо коли лише схилиться, щоб напиться води, в цій хвилині вода висихає, а коли лиш сягне рукою по овочі, уноситься виноград сей час в гору. Сізіф котить до гори величезний камінь, котрий все скочується в діл, заки витягне його на сам вершок. Данаїди, котрі убили своїх мужів, носять за кару решетом воду до бочок без дна. Входу до цього страшного місця стеріг триголовий пес Цербер, що місто вовни мав на собі вужів.

Низші боги. Крім отсих висших богів, почитали Греки ще велике число богів і бо-

гинь другорядних, як: Іріс, богиню веселки, девять муз, Ерінії богині мести та грижі совісти, Парки, які розпочинають, прядуть і перетинають нитку людського життя. Крім богів почитали Греки також героїв, котрі хоч були людьми, заслужили собі своїми ділами безсмертність.

Віра в призначіння. Мимо великої влади богів, глибокої почеси, яку їм Греки віддавали, повстала в умі старинних Греків гадка, що понад богами єсть еще якась сила, якій навіть боги мусять піддатися. Тої сили не уміли собі Греки представити, вона осталася заодно поняттем абстрактним. Грек знав для неї тільки назву, Мойра-призначіння. Мойрі підлягали не лише люди, але й боги.

Грецькі повірря.

Перші люди. Греки були народом з незвичайно буйною фантазією. Нею прибрали вони свої передісторичні часи у велике число подань, повір та мітів. По їхньому віруванню перших людей зробив з води й глини півбог Прометей. Люди з початку були добрими, але з-годом стали грішити й зробилися такими злими, що боги постановили всіх їх винопити. Полишилося з-поміх людей лиш двоє

побожних Девкаліон і Пірра. Їх син, Гелен, став основателем геленського народу. Поодинокі грецькі міти є.

Геракль: Геракль був сином Зевеса й тебанської королівни, Алькмени. Вже від малого визначався великою силою і ще в колисці задусив два вужі, які наслала була на його неприхильна йому богиня Гера. Коли доріс 18. року життя був так сильним, що ніхто не важився міряться з ним. Коли раз перебував на самоті, явилися йому дві богині: чесноти і злочину. Обі хотіли потягнути його за собою. Геракль вибрав дорогу чесноти й ішов нею аж до смерти. Геракль був дуже нахальної вдачі і в гніві убив своїх дітей, за що засудили його боги на 12 літню неволю, у дуже лихого короля Микин Еврістея. Еврістей обіцяв Гераклеві, що увільнить його зі служби коли Геракль виконає 12 тяжких робіт. Геракль згодився і дійсно виконав всі роботи, за які заслужив собі безсмертність. Важніші з них були. Геракль поборов немейського льва, вичистив в одному дні стаїню Авгія, в котрій стояло 3.000 волів, поборов лернейську гидру з 10. головами, увільнив Прометея, якого покарав Зевес, за це, що виніс людям з неба огонь, дуже тяжко, а іменно казав його прикувати до скали на Кавказі, де прилітав орел і виїдав йому вічно відростаючу печінку.

Геракль приніс і з підземного світа страшного пса Цербера, поборов воевничі жінчини, Амазонки й здобув на них для дочки Еврістея золотий пояс. По увільненню зі служби Еврістея, пішов Геракль до Омфалії, кородевої Лідії, за що пімстилася на нім його жінка Деяніра. Вона післала йому одіж, затроєну кровю центавра. (потвора з людською головою, а кінським тілом.) Геракль убрав цю одіж, яка приросла йому до тіла й справляла такі болі, що Геракль уставив стіс

Фіг. 12. Геракль., Копія твору Лізіппа в Museo Nazionale в Неаполі.

дров, зацалив і кинувся в полемінь, але Зевес увів його на Олімп, де Геракль став безсмертним, погодився з Герою і оженився з її дочкою Гебою, богинею молодости.

Тезей. Мужем, що майже дорівнював Гераклеві і силою і хоробрістю, був син атенського короля

Егея, Тезей. Свої молоді літа прожив Тезей у діда Пітея на Пельопонезі, а коли мав 16 літ, постановив вернути домів. По дорозі, котра була дуже небезпечною, побив много розбишак, а серед них страшного Прокруста, котрий клав кожного подорожного на залізне ліжко. Як ліжко було за довге, то так довго натягав тіло подорожного, доки цей не вмер. Колиж було воно за коротке, то обтинав вистаючі часті тіла.

Як Тезей прибув до Атен, панував там великий сум. Король Крети, Мінос, побив Атенців і зневолів їх висилати що року на Крету 7. молодців і 7. дівчат, на поживу для потвора Мінотавра, що мав людське тіло, а голову бика. Мінотавр жив у великій будівлі, званій лябіринтом, побудованій грецьким будівничим, Дедалем. В лябіринті було так багато кімнат і коритарів, що хто лише увійшов туди мусів заблудити й ставав поживою Мінотавра. Тезей постановив поплинути з нещасливими на Крету й убити Мінотавра. Процаючися з батьком, обіцяв, що коли побідить, то вертаючи виставить на кораблі місто чорних, білі вітрила. На Креті полюбила Тезея королівська дочка, Аріядна, котра дала йому меч, яким можна було убити Мінотавра і клубок ниток, котрого оден кінець мав Тезей привязати при вході до лябіринту, щоби потім знав куда вертати назад. В тяжкій боротьбі убив Тезей Мінотавра й відплив з Аріядною до Греції. На острові Наксос пірвав Аріядну бог Діоніз і з жалю за нею забув Тезей змінити чорні вітрила на білі. Егея, що виглядав з берегів свого сина, побачивши на повертаючій кораблі чорні вітрила, думав, що син згинув у боротьбі з Мінотавром, кинувся з розпуки в море, котре від цього часу й стало називатися егейським морем.

По повороті домів став Тезей атенським королем. Щоби злагодити дикі обичаї свого народа, приказав

він почитати богів, передовсім Паляс Атену, котра з його часів стала опікункою міста Атен. В її честь установив Тезей величаве свято Панатеней, яке стало згодом не лише святом Атенців, але загальним святом усіх Греків.

Подання про Едипа. Королеві Теб, Ляйосові, сказала пророчня, що його син узе свого батька й ожениється з власною матіррю. Щоби так не сталося, приказав Ляйос, коли йому народився син, виховувати його в лісі, на полудне від Теб. Однак хлопець дістався на двір короля Коринту, де названо його Едипом, а король прийняв його за свого. Коли Едип виріс, виправився до Теб, у вузкій дорозі здивався із своїм батьком, поміж ними прийшло до сварки й Едип, не знаючи, що перед ним стоїть його батько, убив його. В цих часах докучала Тебам страшна потвора Сфінкс, цей Сфінкс кожному приходяму задавав загадку, і того, хто її не відгадав, убивав. Тебанці оголосили, що хто відгадав сфінксову загадку дістане королеву за жінку, а з нею і королівство. (Загадка звучала: «Що це є, що рано ходить на чотирох, в полудне на двох, а в-вечер на трьох ногах?» розв'язка «Чоловік») Едип розв'язав загадку, сфінкс кинувся сам в море, а Едип став королем Теб і оженився із своєю матіррю. Коли-ж з часом пізнав Едип цілу правду виколов собі очі і став сліпим старцем, якого опроваджувала до смерті його дочка Антігона. Брата Антігони станули в боротьбі о пристіл по двох противних сторонах і оден з них убив другого. Їх стрий, Креон, що став королем, наказав похоронити помершого брата Антігони, а не похоронити помершого вважалося в Греції найбільшою нечестю, тому Антігона, мимо наказу, похоронила тіло брата, за що казав її Креон живцем замурувати.

Виправа Аргонавтів по золоте руно. Король Беоції, Атамас, мав двоє дітей, Фрікса і Гелю. Коли дітям умерла мати, Нефеля, оженився король в друге. Мачуха не любила дітей і хотіла їх убити. Тоді явилася дітям Нефеля, дала їм барана із золотою вовною, який міг літати й казала втікати геть. В дорозі впала Геля з барана і втопилася в морі, котре від неї й названо Гелеспонтом. Фрікс прибув щасливо до Кольхіди, де вбив барана, а золоте руно повісив в гаю посвяченим Аресові. Тут стеріг цього руна страшний смок.

Король Тесалії, Пелій, скинув свого брата з престола і сам заволодів його державою. Коли-ж син покривдженого, Язон, зголосився по свою батьківщину, сказав Пелій, що тоді відступить Язонові престіл, коли Язон привезе золоте руно з Кольхіди.

До помочі в так великій ділі запросив Язон всіх тодішніх грецьких героїв. Крім Язона взяли участь в виправі Геракль, Тезей, двох близняків: Кастор і Полукс, яких любов до себе увійшла в пословицю, і найславніший грецький сьпівак Орфей, котрий співав так гарно, що навіть дерева й каміння його слухали. Він порушив своїм співом навіть бога підземелля Гадеса, до котрого прийшов по свою помершу жінку. Зворушений співом Гадес, обіцяв Орфееві вернути жінку під услівем, що Орфей не оглянеться за жінкою поти, поки не стане на землі. Коли Орфей був вже одною ногою на землі, оглянувся і стратив жінку на-ново. Від корабля Арго прийняли всі, що брали участь в виправі по золоте руно назву Аргонавтів. Серед великих і тяжких трудів прибув Язон до Кольхіди і зажадав золотого руна. Король Кольхіди згодився видати золоте руно, коли Язон зоре поле биками, що віддихали огнем, засіє його смочими зубами і збіре це, що виросте з зубів. Язон зорав і засіяв поле, а

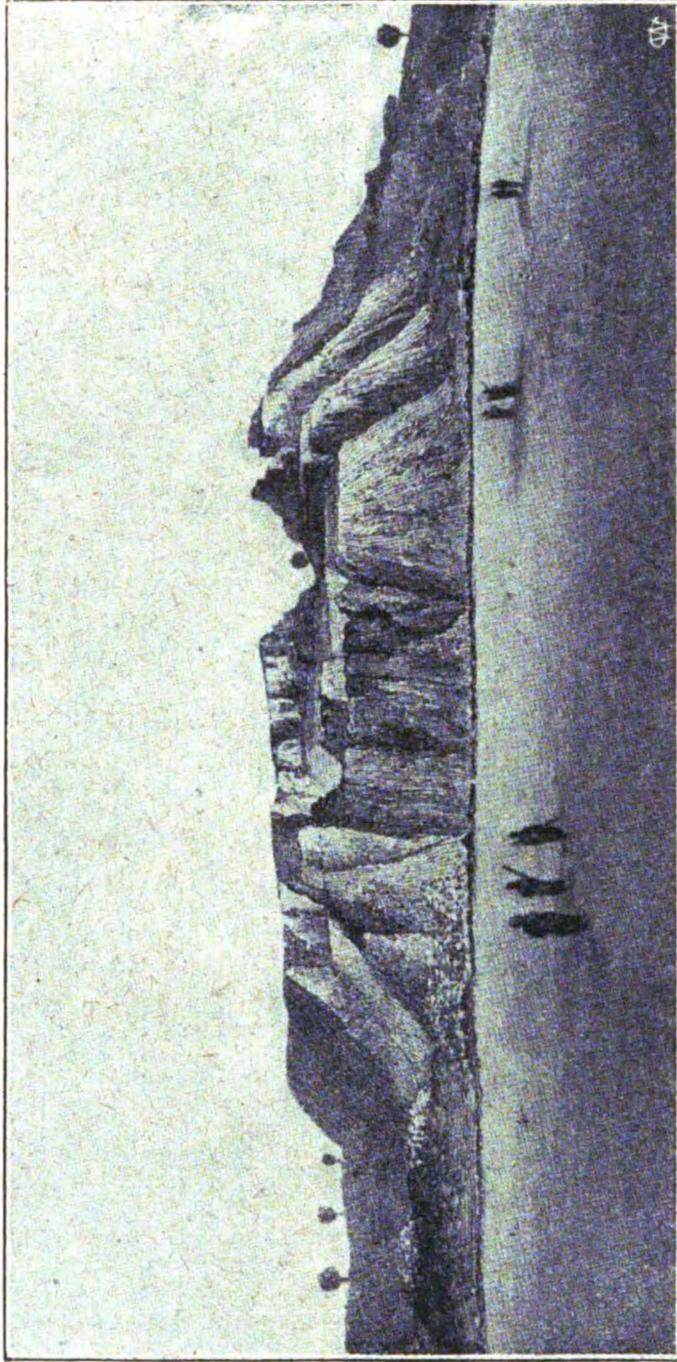
коли повсталі з зубів великани пустилися на його, кинув поміж них за порадою дочки короля Медеї, кість незгоди, а великани в боротьбі о кість повбивалися взаємно. Відтак при допомозі. Атени убив Язон смока, що стеріг руна, забрав його і відплив з Медеєю до Греції, але свої батькіщини мимо цього не відзискав, та помер незабаром пригнетений тягаром власного корабля, Арго.

Троянська війна. Найбільшими грецькими поданнями є оповідання про троянську війну і поворот Одисея, описані в двох великих епічних поемах, Іліяді й Одисеї.

Іліяда оповідає про троянську війну, яка закінчилася збуренням Трої, що, по оповіданням Греків, мало статися 1184 р. пр. Хр. Причину до війни дав, спір богів. На весілля морської богині, Тетиди і Пелєя, тесалійського короля, були запрошені всі боги й богині, крім богині сварки, Еріди. Еріда пімстилася за це в той спосіб, що кинула поміж гостей золоте яблуко з написсю «Для найкращої». Три богині Афродита, Алена і Гера вважалися найкращими й пішли до Зевеса, щоб їх розсудив, але Зевес не рішив сам спору, лише спір мав рішити Парис, син Пріяма, короля Трої.

В ліску Іда, на полудневий схід від Трої, явилися всі три богині перед Парисом. Кожда з них, щоб позискати собі Париса, робила йому різні обітниці. Гера обіщувала силу й честь, Алена мудрість, Афродита найкращу жінку. Парис віддав яблуко Афродиті, за що мав дістати найкращу жінку, а тою були Гелена, подруга Менеляя, короля Спарти.

Раз прибув Парис в гостину до Менеляя і увів з собою Гелену. Щоби пімститися за таку нечесть, постановили Менеляй і його брат Агамемнон, король Микен і много інших грецьких героїв, виправитися на Трою і приневолити Троя щоб видали назад Гелену. До

Фіг. 13. Гора Трої. Нині Гісарлік (від півночі).

пристані Авліс, що була збірним місцем, прибув з Пільос старенький Нестор, з котрого уст плили слова солодкі як мід, з Ітаки прибув хитрий і проворний Одисей, прибув найбільший з поміж усіх грецьких героїв Ахиль, син Пелєя і Тетиди, зі своїми Мірмидонами. Мати Ахилєя скупала його ще дитиною в підземній ріці, Стикс, і длятого Ахиль не міг бути нігде раненим лише в п'яту, за котру держала його мати підчас купелі. (Ахилєва п'ята.)

Вже довший час були зібрані Греки в пристані Авліс, але не могли відплинути, бо віяв їм негодний вітер, котрий зіслала богиня Діана, розгнівана на Агамемнона за це, що він убив її улюблену ланю. Єрей Кальхас заявив, що аж тоді зішле богиня прихильний Грекам вітер, коли Агамемнон принесе богині в жертву свою дочку, Іфігенію. По довгих намовах згодився Агамемнон для добра загалу, жертвувати свою дочку, але в хвили, коли мали положити Іфігенію на жертвеннику, зірвалася буря і богиня унесла Іфігенію до Тавриди, де Іфігенія стала жрицею богині. Зараз потім зірвався догідний Грекам вітер, вони всіли на кораблі й щасливо прибули до Трої, в Малій Азії, де витягнули свої кораблі на берег і розпочали війну.

Боротьба була тяжкою і що лиш в 10. році вдалося Грекам здобути Трою. На рівнині поміж грецькими кораблями а Троєю зводили обі сторони тяжкі бої. В десятім році війни посварилися два найхоробрійші мужі, Агамемнон і Ахиль з причини поділу добичі, і Ахиль присяг, що не возьме скорше оружжя в руки аж вороги нападуть на чого кораблі. Незабаромо потім Трояни, під проводом свого найбільшого героя Гектора, вдерлися на грецькі кораблі й хотіли їх запалити. Тоді приятель Ахилєя, Патрокль, одяг оружжя Ахилєя і ударив на Троян. Вправді прогнав він Троян від кораблів, але в боротьбі з ними упав з руки Гектора. На

вість про смерть Патрокля погодився Ахиль з Агамемноном і рішив пімститися на Гекторі. В новій збруї викованій богом Гефайстом, став Ахиль на другий день до боротьби, убив Гектора, привязав його тіло до воза відвіз до грецького табору й кинув на поталу псам. Ї ночі прибув до Ахилія батько Гектора, «Пріям, і слезами зворушив Ахилія, що цей видав старенькому батькові тіло сина. На якийсь час, доки Греки ховали Патрокля а Троянці Гектора, перервано війну. В дальших боях згинув сам Ахиль, ранений стрілою Париса в саму п'яту

В-решті здобули Греки Трою підступом. За радою хитрого Одисея, побудували вони величезного коня, в котрім замкнулися що найхоробріші з них. Сего коня полишено під Троєю, а Греки відплили на побликий остров, Тенедос. Оден з нарочно полишених Греків оповів Троянам, що Греки збудували цього коня в жертву Атені і як довго цей кінь буде в Трої так довго Трої ніхто не здобуде.

Трояни, мимо перестороги Лякоона (котрого з його синами удусили вужі) повірили цій брехні і втягнули коня до міста. В-ночі Греки вернули з Тенедос, а герої, що були в коні, отворили їм брами міста. Греки впали до Трої, збурили її і відобрали Гелену. З мешканців Трої спаслася лише мала часть під проводом Енея, котрого наслідники мали заложити місто Рим.

Вертаючі Греки зазнали багато пригод. Агамемнон вернув щасливо до Микен, але ту убила його власна його подруга Клітемнестра. Смерть батька пімстив його син Орест і убив свою матір, але за це переслідували його Еріннії так довго, поки не привіз сестри Іфігенії з Тавриди назад у Грецію.

Пригоди Одисея. Жаден з поміж грецьких героїв не зазнав таких пригод як, найхитрійший з них, Одисей, котрий вернув що лиш по 10 літах з початку поворот Одисея був щасливий. Він прибув до краю

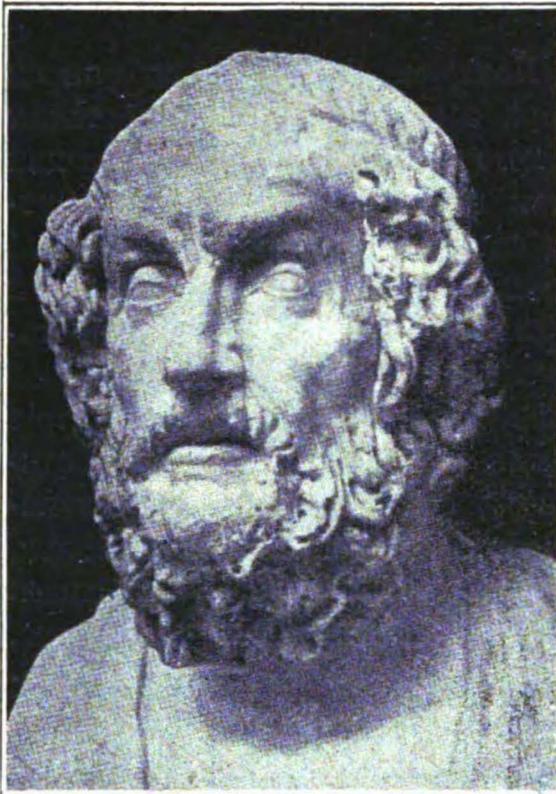
Льотофагів, де росла так солодка рослина льотос, що хто її раз покоштував, цей вже не хотів покидати цього краю. Деяко пізніше прибув Одисей на острів кикльопів, на котрім жили великани з одним оком по середині чола. Рілі вони не управляли, а жили лишень з хову товару. Одисей зайшов із своїми товаришами до печери, що була власністю Поліфема, Позейдонового сина.

Вечером вернув Поліфем домів, а побачивши чужинців у своїй печері, замкнув вхід до неї таким великим каменем, що його жаден із смертних людей не міг рушити, а відтак пожер двох товаришів Одисея. Щоб спастися від смерти, дав Одисей Поліфемові вина, а коли великан упився, випік йому одіноке око й щасливо при помочі хитроців утік з останніми товаришами.

Від кикльопів прибув Одисей до бога вітрів Боля, від котрого одержав мішок, в котрім були замкнені вітри. Коли Одисей, спав його товариші, думаючи, що в мішку є великі скарби, отворили мішок, і тому повстала така буря, що багато кораблів Одисея пішло на дно, а з рештою прибув Одисей до острова, де мешкала велика чарівниця Кирке, котра замінювала прибувних до неї людей у звірята. Одисей при помочі бога Гермеса, що був опікуном подорожніх, змусив Кирке до присяги, що ані його, ані жадного з поміж його товаришів не замінить в звіря.

Від Кирки пішов Одисей до підземного світа, щоби запитатися віщуна Тереаія про свою будучність. В дальшій дорозі переплив щасливо, коло острова, де жили Сирени, котрі співали так гарно, що кожний прибував на їх острів, де знаходив смерть. Коли перепливав межі Сцілею а Харибдою (між Італією а Сицилією) стратив 6 товаришів, а з останніми прибув на острів Трінакрію, де паслися воли бога сонця Геліуса. Зголод-

нілі товариші Одисея, убили кілька волів, мимо закау, зацо згинули всі до одного, лиш Одисей прибув щасливо до острова, де жила богиня Каліпсо. Тут перебув Одисей сім літ і що лиш на приказ Зевеса, дозволила йому Каліпсо вернути домів. Вже Одисей був недалеко вітчини, коли побачив його Позейдон і з мести за

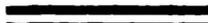

Фіг. 14. ГОМЕР (в Museo Nazionale, в Неаполі).

стало перебували в домі Одисея, і заявили, що доти не опустять королівської палати, доки Пенельона одного з них не вибере собі на мужа. Одисей, який прибув на Ітаку перебраний за старця, дався пізнати своему синові Телемахові, поубивав при його помочі женихів і панував ще довгий час.

Поліфема розбив його корабель, але Одисей виратувався і прибув на острів Феаків, де його, дочка короля феаків Навзікая, завела до свого батька, а король відвіз Одисея на Ітаку.

На Ітаці ждала на свого мужа вірна дружина Одисея Пенельона серед прикрих обставин. Много князів, уважаючи Одисея помершим, старалося о руку Пенельопи, щоб в цей спосіб стати королем. Тоті женихи

Грецькі племена і грецька кольтонізація.

Грецькі племена. Греки були походження арийського. Коли і якою дорогою прибули вони до Греції, не знати. В часах історичних ділилися Греки на племена з яких найважніші були Йонці й Дорийці. Пізнійше розрізнявали поміж собою Греки чотири племена, йонське, дорийське, ахайське і еольське, однак особні нареччя існували в грецькій мові в дійсности лише два, йонське і дорийське.

Грецька кольтонізація. В давній старині не мешкали грецькі племена так як їх подибуємо в історичних часах, а переміну осель викликали Дорийці, що з країни Доріс виправилися на полудне і підбили більшу частину Пельопонезу, а іменно Ляконію, Арголіду й Месенію. Греки казали, що мандрівка Дорів відбулася 1104. р. пр. Хр. В дійсности підбиття Пельопонезу і мандрівка Дорів, мусіли тривати довший час, в кождім разі мусіла відбутися перед р. 1000. пр. Хр. В краях підбитих Дорийцями, часть людности не могла погодитися з заборцями, опустила край і переселилася на побережжа Малої Азії, де повстали численні грецькі кольтонії. Перші ви-

рушили до Азії Еолці, що поселилися най-далше на півночі, другі вибралися до Азії Йонці. Вони скольонізували Самос, Хійос і середню часть західного побережжа Малої Азії. В-решті пішли до Азії і Дорійці, що скольонізували Мельос, Крету, Родос і побережжа Малої Азії на полудне від Йонців.

Розвій грецьких міст в Малій Азії. В Малій Азії зіткнулися Греки з цивілізованим сходом і ддятого тут розвинулася грецька цивілізація о много скорше ніж в матернім краю, а перед у всім вели йонські міста: Мілет, Ефез, Фокея, Кольофон. В Азії розвинули Греки промисел, торговлю, як рівнож науку й мистецтво. Тут, по раз перший, почали Греки будувати своїм богам святині, як святиню Артеміди в Єфезі. Головним заняттєм Греків в Малій Азії була торговля, котру розвинули так гарно, шо в короткім часі виперли Фенікіян цілковито з егейського моря, та зачали на взір Фенікійців закладати кольонії, які були зовсім независимими від матерного міста. Кольонії розпочинають Греки закладати вже від IX. в. пр. Хр. і закладають їх аж до VI. в. Найбільше кольоній повстало в VIII. та VII. віці, і з часом грецькі кольонії покрили майже всі побережжа середземного моря. Найбільше кольоній заложили Йонці, а головно Мілеть, що скольонізував північні побе-

режжа Чорного моря. Також і Дорійці закладали свої кольонії, головню на Сіцилії і в північно-східній Африці (Кирене).

В глибині краю Греки не поселялися, а закладали свої кольонії лише по бережжах. Тільки в полудневій Італії та на Сіцилії розкинулися грецькі кольонії також у середині краю. В Італії було тих кольоній так багато, що полудневу Італію названо навіть Великою Грецією.

Спарта і її устрій.

Початки Спарти. З поміж грецьких племен найвизначнішими були Йонці й Дорійці. Між Йонцями займали перше місце Атенці, з поміж Дорійців Спартани.

Дорійці, впавши до Ляконії, облягли ахайське місто Амікле, а що облога протягала-ся довший час, тому Дорійці розложили около Амікле воєнний табор, який з часом перемінився в їхню столицю Спарту. Спарта остала на все отвертим табором і ніколи не була укріпленою, хоч усі грецькі міста окружалися оборонними мурами, бо Спартани казали, що груди горожан є найліпшим

муром для міста. Пановання Спартан розпростиралося з-початку лише по гори Тайгет, що лиш пізніше, в кровавих війнах, підбили Спартани сусідню Месенію, а її мешканців замінили в своїх невільників.

Суспільний устрій Спарти. Людність Лякедемонії ділилася на три, зовсім окремі і різні стани; Спартан; Періойків і Гельотів.

Спартани були властивими горожанами і лиш вони мали повні права. Ділилися вони на три покоління, звані філяй, і всі були собі рівні. Всі були властителями великих земельних посіlostий, але землі не вільно було їм ані дарувати ані продати. Спартани самі займалися виключно війною і полюванням, господарство, промисел мали вести жінчини й невільники. Лише вони з поміж всіх мешканців мали право приходити на збори, вибирати урядників, або бути вибраними. Тому, що Спартани, в порівнанню з іншими мешканцями краю, творили чисельну меншість, тому Спарту потреба назвати аристократичною республікою.

Друга верства людности се Періойки, що мали свої поля в горах довкола Спартан, були наслідниками цих, що добровільно піддалися Дорійцям, коли тоті прибули на Пельопонез. Періойки мали особисту свободу, посідали гірші ґрунта, платили податки, служили

навіть після потреби у війську, але політичних прав не мали жадних.

Найгірше положення було третьої верстви людности, званої Гельюгами. Були це наслідники цих людей, котрі боронили своєї свободи і були побіджені силою. Хотяй вони творили найчисленнішу верству населення, не мали жадних прав, ані рлі, були вони невільниками, власністю держави. Їх віддавано поодиноким Спартанам до услуги і управи рлі. З Гельютами обходженося дуже жестоко і удержувано їх під постійним доглядом, щоб не підняли бунту, а навіть часами, коли число Гельютів зросло, вирізувано частину найздоровіших з-поміж них.

Політичний устрій Спарти. Все, що відносилось до політичного устрою Спарти, приписувано Лікурґови, що мав жити коло року 880, однак про його життя не умів ніхто нічого певного сказати. Нині є річею певною, що устрій Спарти розвивався поволи і не був ділом одного чоловіка, а Лікурґ це постать легендарна, або може й зовсім видумана.

Після спартанської устави на чолі держави стояло двох королів, котрі були найвищими вождями, суддями і священиками, але їх власть була великою лише на війні, підчас мира була вона обмежена радою старших, званою герузією, що складала ся з 28. що най-

менше 60 літних старців і двох королів, отже разом з 30 осіб. Членів ради вибрано досмертно. Герузія полагоджувала всі біжучі справи, як також приготовлювала всі ухвали для рішення на народніх зборах.

Найвисшою властю в Спарті були народні збори, в яких міг брати участь кожний вільний Спартанець, що скінчив 30 літ життя. На зборах в Спарті не було жадної дискусії, нарід міг лише прийняти, або відкинути предложення герузії. Голосовано криком, котра сторона була численнішою тая перекричувала менше чусленну. Народні збори скликувано що місяця на повні.

Збори вибирали рівнож усіх урядників, з-поміж котрих найважніші були ефори (було їх 5). З-разу додані вони були до помочі королям, але з-годом здобули собі таку власть, що полагоджували найважніші справи, ба навіть стали контролювати королів. Ефорів вибрано на оден рік.

Уставодавство Спарті старалося виховувати своїх людей на добрих горожан і хоробрих вояків. Спартанин рідко коли перебував поміж родиною, а приставав головно зі своїми товаришами, та провадив жовнірське життя. Спартани навіть разом обідали і їли чорну поливку звану, андрея. Щоби горожани не жили в розкошах, не вільно було в

Спарті мати інших грошей як лиш залізніх. Кожний Спартанин обовязаний був служити у війську від 20. до 60. року життя. Головну часть спартанського війська (як в-загалі у всіх Греків), творила тяжко узброєна піхота, гопліти. Були це жовніри, що мали повне узброєння себто: панцир, щит, меч і шолом.

Виховання в Спарті. Спартани дбали про це, щоб усі горожани були здоровими й здібними до війни. Тому дітий хорих, або калік зараз по уродженню викидувано в гори Тайгет, де вони або умирали, або милосердився над ними який невільник і брав дитя до себе на вихованне. Здорових хлопців виховували родичі лише до семого року життя, потім ішли хлопці до державних публичних шкіл, котрі були зорганізовані по військовому. В школах призвичаювано хлопців від малого зносити голод, спрагу і всякі труди. З нагоди великих свят бичовано їх до крові, а котрий найдовше видержав без крику, цей діставав найбільшу похвалу. Хлопців учили також пошановання для старших і коротко говорити. (Короткі відповіді Спартан увійшли навіть в половицю «Ляконізм».) Нічо дивного, що в цей спосіб виховані хлопці ставали потім найхоробрійшими жовнірами, які воліли в бою полягти ніж утекти з поля битви. Також і на виховання дівчат звертали у Спарті велику

ввагу, і старалися їх виховати на будучі добрі матери. Звісний є висказ Спартанки до сина, котрого виправляла на війну. «Сину! Йди й вертай зі щитом, або на щиті!» Не-диво що Спарта, котра виховала таких горожан, була потім в-силі побороти всі прочі грецькі міста й дістати в свої руки на довгі літа провід Греції.

Устрій Атен. Сольон.

Атика. Атикою звано трикутний півостров, що закінчує середню Грецію на сході. В середині Атики знаходяться невисокі гори, з котрих Пентелікон багатий в мармор, а Ляврїон в срібло. Недалеко від моря, одну годину ходу, лежала столиця Атики Атени, (з замком Акрополіс). Атени були сполучені широкою дорогою з пристанею Пірей. На північний схід від Атен лежало урожайне елевзийське поле, на котрім після переказу мала Деметера учити людей управляти ріллю.

Кодрус. В Атенах, як в-загалі в цілій Греції в найдавніших часах панували королі. Посліднім атенським королем мав бути Кодрус. Коли Дорійці здобули Пельопонез, хотіли заняти також і Атику. Пророчня сказала, що Дорійці здобудуть Атику коли не убють

атенського короля. Коли Кодрус довідався про це, перебрався за старця, пішов до дорійського табору й розпочав там сварку. Дорійці, не знаючи, що це атенський король, убили його, через що й не здобули Атики. По смерті Кодруса оголосила шляхта в Атенах, що поміж горожанами нема такого мужа, котрий був би гідним засісти на престолі по Кодрусові і замінила Атени в аристократичну республіку.

В дійсності не було в Атенах такого перевороту, лише власть короля поступово обмежувалася, так що в кінці зійшла вона майже до зера, аж остаточно місто короля стали Атенці від року 683. вибирати що року дев'ять урядників званих архонтами, яких вибирали лише з поміж шляхти, званої Евпатридами.

Дракон і перше списання прав. В тих часах не було в Атенах писаних прав, тому архонти й шляхта допускалися великих надужитть. Найбільше відчував бідний народ надужиття в довжних справах. Через війни, які вели Атени з Мегарою, задовжилася найбідніша частина людности у Евпатридів, а що від довгів потреба було оплачувати дуже високі відсотки, тому атенська людність не то що не сплачувала давних довгів, але протилежно задовжувалася чимраз більше. Права довжні були в Атенах дуже строгі. Віритель міг свого довжника запродати в неволю, як-що довжник

не заплатив в означенім часі довгу. Коли-ж додамо до цього, що суддями були самі Евпатриди, які судили так як хотіли і звичайно на користь шляхти, то легко зрозуміємо, чому атенська людність виступила проти Евпатридів і стала домагатися усунення надужиття і списання прав. В решті під напором народа шляхта уступила і покликала Дракона списати права. Дракон списав права, однак були вони так строгі, що аж увійшли в пословицю «Драконські права», а долі народа зовсім не поправили. Атенці не перестають даліше домагатися справедливого полагодження справи, доки не вибрано архонтом Сольона і не припоручено йому списати права й усунути всякі надужиття.

Сольон походив з роду Кодридів. Був це муж чесний, правий, який осуджував поступовання Евпатридів. Перший раз відзначився Сольон здобувши Саламіну. Мегарийці заняли побіч Атен лежачий острів Саламіну, через що знищили цілковито атенську торгівлю. Кілька разів Атенці старалися здобути назад Саламіну, однак все побиті, установили, що хто буде їм дораджувати війну з Мегарою, того укарають карою смерти. Сольон бачив, що Атени без Саламіни не будуть могли добре розвиватися, почав удавати божевільного й виголошував вірні, якими так

розігрів серця Атенців, що вони виправилися на Саляміну й здобули її. Тоді вибрано Сольона архонтом з необмеженою властю і повірено йому списання прав.

Сольонська сейзахтея (отрясення з довгів) 594. р. Заки Сольон приступив до списання прав, занявся полагожденнєм економічних відносин і полагодив справу довгів. В 594 р. видає він розпорядження, зване «сейзахтея», на підставі котрого 1. заборонює раз на все продавати атенського горожанина в неволю за довги; 2. всіх проданих в неволю за довги має держава викупити своїм коштом; 3. всі довги, зятягнені на застав ґрунтів, зноситься.

Уставадавство Сольона. Упорядкувавши справу довгів, приступає Сольон до надання Атенам нових прав, причім виходив він з двох засадничих підстав. 1. Щоби весь нарід, одже й найбільшійші мали участь в праві: 2. найбогатші мають найбільші права, але поносять за це найбільші державні тягарі.

Цілу людність поділив Сольон після маєткового земного стану на чотири кляси. До першої кляси належали ті, що мали що найменше річного доходу 500 мір збіжжа, оливи, або вина. Були то власники великих посіlostий. До другої кляси належали ті, що мали 300, мір до третьої ті, що мали 200 мір річного доходу збіжжа, оливи або вина. Всі, що мали менше,

або не мали нічого, належали до четвертої кляси, туди зачислив Сольон також і капіталістів, які хоч мали великі маєтки, але не мали землі. Горожани четвертої кляси були вільними від всяких тягарів, а на війну покликувано їх лише у великій потребі і то як легко узброєних. (Пізніше повнили вони також службу на кораблях.)

Горожани першої кляси платили найбільші податки, служили у війську і мали поносити кошта удержання фльоти, але за те мали й найбільші права. (Найвисших урядників архонтів, вибрано лише з поміж горожан першої кляси.) Горожани другої кляси служили у війську кінно, а третьої становили головну частину атенського війська, бо служили як тяжко узброєні.

Рада буле і народні збори. Найвисшу власть в Атенах надав Сольон великій раді (буле) зложеної з 400 горожан, що найменше 30 літних і народним зборам. Рада буле полагоджувала всі важніші біжучі справи і приготовляла внесення до народніх зборів. До ради буле могли належати горожани лише трьох перших кляс. На народні збори могли приходити всі горожани, що скінчили 20 літ. Народні збори відбувалися з-початку чотири рази до року, пізніше, що найменше сорок разів. На зборах в Атенах міг кождий горо-

жанин забирати голос і ставити від себе внесення. Горожани четвертої кляси могли брати участь також в народних судах, званих гелляя. Був це суд, зложений з 5.000 суддів, вибраних з-поміж народа, для ведення всіх процесів, крім справ карних о підпал і вбийство. Послідні дві речі належали до ради Ареопагу.

Ареопаг. Від найдавніших часів існував в Атенах суд в справах карних, котрий збирався на горбку Ареса (на захід від Атен), від чого дістав назву Ареопаг. Членами Ареопагу могли бути лише вислужені архонти (значить лише горожани першої кляси). Ареопаг судив за отроєння, підпал і інші карні справи. Сольон побільшив власть Ареопагу, надаючи йому право затверджувати, або відкидати ухвали народніх зборів.

Виховання молодіжи. Сольон старався також о це, щоб кожний горожанин образувався і мав стале заняття. Хто занедбав навчити дітий, якого хосєнного діла, цей не мав права на старість, домагатися від дітий, щоб його виживляли. Хлопці ходили до школи від 7. року життя, але мешкали у родичів, а не як в Спарті в державних домах.

Наука не була односторонною як в Спарті, де старалися гоїовно о розвій тіла, але в Атенах старалися рівнож образувати ум. Ремесло

не було в Атенців встидом, противно Сольон казав учити дітий ремесла.

Головні школи звалися гімназії, а з поміж них пізнійше найважнійшими були: школа філософа Плятона, Академія і школа філософа Аристотеля, Ліцей. Коли хлопець скінчив 18. літ, ставав молодцем, два роки учився робити оружжєм і наглядав границь держави, а з 20. роком ставав горожанином і від тоді прислугувало йому право, користати з усіх державних прав.

Всі розпорядження Сольона відносилися лише до атенських горожан. Чужинці, що жили в Атенах (під назвою метойків) і займалися торгівлею і промислом, не мали атенського горожанства, хоч числом дорівнювали майже горожанам Атен. В Атиці жило чимало невільників, яких з часом стало так багато, що на одного горожанина випадало вісім невільників.

Коли Сольон покінчив надання законів, намовив горожан до присяги, що вони через десять літ нічого не змінять у його уставодавстві, почім опустив Грецію і багато подорожував. Підчас своєї подорожжі прибув він до Креза, короля Лідії, з яким мав славно розмову про щастя чоловіка. Де і коли помер Сольон, — незвістно.

Тиранія Пізистрата

і зріст демократії в Атенах за Клістена.

Пізистрат. Реформи Сольона не вдовольнили зовсім Атенців. Шляхта чулася покривдженою, бо Сольон зменшив її власть на користь народа, бідні знов сподівалися ще більших привілеїв, та рівного розділу ґрунтів. В Атенах повстали три ворожі собі партії, що викликало великі замішання, з котрих скористав Пізистрат, родом Евпатвида, жадний володіння. Він постановив при помочі народа добитися в Атенах найвисшої влади. Під позо-ром, що шляхта настає на його життя, довів Пізистрат до цього, що нарід дав йому прибічну сторожу, зложену з 400 люда, при помочі котрої заволодів Акрополем і став тираном* Атен 560. р. і хоч противники проганяли його два рази, він вертав назад до влади і володів Атенами до своєї смерті, до 527. року.

Володіння Пізистрата належить до найсвітліjších часів в Атенах. Пізистрат старався піднести атенський промисел і торговлю.

* Тиранами звали Греки пануючих, котрі прийшли до найвисшої влади не на підставі права й уродження але насильством, або підступом. Такого розуміння слова тиран (жостоко пануючий) як ми розуміємо нині, Греки не знали.

В тій цілі позаключував договори з сусідніми державами, прикрасив Ацени гарними будівлями, з поміж яких найважніші були водопроводи. Крім цього Пізистрат, як приятель поетів і любитель поезії, приказав списати всі Гомерові пісні, які до-тепер жили лише в усній традиції.

Прогнання Пізистратидів. По смерті Пізистрата обняли уряд два його сини: Гіпій і Гіпарх. Однак їх володіння не тривало довго. Коли виключили вони сестру одного Евпатрида від участі в Панатенейськiм святі, що вважалося в Аценах великою нечистю, зроблено на обидвох Пізистратидів заговор. Підчас Панатенейського обходу замордовано Гіпарха, але Гіпій спасся від смерти, покарав винувників і почав з того часу володіти строго, через що викликав в Аценах повстання. Часть Атенців під проводом Клістена, сполучилася зі Спартанами, котрі увійшли до Атики й зневолили Гіпія до уступлення. Гіпій опустив Ацени й пішов до Перзії, де намовляв перського короля, щоби він напав на Грецію.

Клістен і його реформи. По коротких за-буреннях, які настали в Аценах по прогнанню Пізистратидів, прийшов до значіння провідник народньої партії Клістен, який розширив реформи Сольона в користь народа. Сталося це 509. р.

Клістен поділив край на 10 округів, званих «філе», а філі поділив на громади. До одної філі належало по три громади, розкинутих по різних сторонах Атики. Це зробив Клістен тому, щоб зломити перевагу могучих родів.

Велику раду «буле» збільшив Клістен до числа 500, так що кожна філе висилала до ради 50 люда. Одна десята ради звана пританеєю, радила безустанно через $\frac{1}{10}$ часть року. При кожній зміні пританеї мусіли з правила відбуватися народні збори, яких обсяг ділання розширено, а зменшено за це власть архонтів.

Черепковий суд. Щоби пановання демократії зробити тривкішим і щоби охоронити Аteni перед новою тиранією, завів Клістен черепковий суд, «остракізм». Коли який муж поміж Атенцями доходив до більшого значіння, а заходила небезпека, що він сягне по найвисшу владу, такого чоловіка можна було сказати черепковим судом на 10-літнє вигнання, але прогнаний не поносив шкоди ані на чести ані на майні. Щоби когось можна було черепковим судом сказати на вигнання потреба було 6000 голосів. (Клістен був першим, котрого черепковим судом прогнано з вітчизни.)

Клістен побільшив рівнож число атенських горожан, бо надав право горожанства всім Грекам, мешкаючим стало в Атенах.

Реформами Клістена розширено власть народу, через що Атени стають правдивою демократичною республікою.

Перські війни 493–449.

Причини перських війн. Головною причиною війн Перзів з Греками була заборча політика перських королів, які, підбивши знані тоді краї в Азії й Африці, постановили розширити своє пановання на третю часть світа, Европу. Та тут стрітилися вони з малим але хоробрим грецьким народом, який показав, що хоробрі, повні любови для своєї вітчини герої, можуть відперти наїзд хочби в десятеро численнішого ворога. Безпосередніми причинами війн, було прогнання Гіпія з Атен, який удався до Перзів, де намовляв Дарія до наїзду на Грецію і повстання Йонців в Малій Азії, котрі, як в загалі всі Греки, поселені в малій Азії, підлягали Перзам.

Похід Дарія на Скитів. Перський король Дарій (522.—485.) виправився проти Скитів, що сиділи на нинішних Українських степах, себто на північних бережках Чорного моря. Щоб переправити своє військо через Дунай,

казав Дарій побудувати великий міст і впав до краю Скитів, а сторожу над дунайським мостом повірив грецьким тиранам. Дарій сподівався, в короткім часі підбити Скитів, але завівся в своїх обчислюваннях. Скити не зводили з Дарієм більших битв, а все уступали перед наїзником і нищили та палили всьо за собою. Через це в таборі Дарія запанував скоро голод, бо не було звідки взяти поживи і Перзи муіли вертати. Тоді Скити звернулися з зазивом до грецьких тиранів, які стерегли мосту, щоб збурили міст на Дунаю, через що знищать Дарія і охоронять не лише Скитів, але й Грецію перед Перзами. Оден з поміж грецьких тиранів Мільтияд дораджував збурити міст, але тиран Мілету Гістией переконав усіх своїх товаришів що знищення Дарія буде разом і знищенням їх пановання, бо Греки не будуть тоді терпіти над собою тиранів і проженуть їх. Остаточно грецькі тирани мосту не збурили, а Мільтияд, боячися мести Дарія, сейчас утік до Атен, де пізнійше вславився в боях з Перзами.

Повстання Йонців. Дарій вернув щасливо до Азії і щедро винадгородив Гістиея, а відтак покликав його на свій двір, а тираном Мілету на місце Гістиея, іменував його зяття Арістагора. Гістиеві навкучило перебування на дворі Дарія, де ніхто не був певним свого

життя, тому намовив Аристагора, викликати які небудь замішання поміж Греками, через що дав би йому нагоду вернути до Малої Азії. На візвання запросив Аристагор всіх грецьких тиранів до себе на пир, де казав їх зловити, звязати і видав кожного його підданам, а всіх Греків в Малій Азії візвав до повстання проти Перзів, 500. р.

В короткім часі повстання обняло Малу Азію, і Аристагор пішов до Греції просити помочі. Однак всі грецькі держави відмовили помочі. Одні Атени й Еретрия на Евбеї вислали кораблі на поміч повстанцям. З початку поводилося Грекам добре. Вони здобули перське місто Сарди і спалили його. Але їх щастя не тривало довго, бо в битві під Ефезом Перзи розбили цілковито повстанців. Атенці, бачучи, що поміж Греками нема згоди і що одно місто виступає проти другого, зневірилися в дальшу боротьбу й вернули домів. По повороті Атенців Перзи здобували одно грецьке місто за другим. Найдовше боронився Мілет, який остаточно Перзи здобули 496. р. і збурили з нащадком.*

Перший похід Перзів на Грецію. Повстання Йонців упало, а Дарій постановив пім-

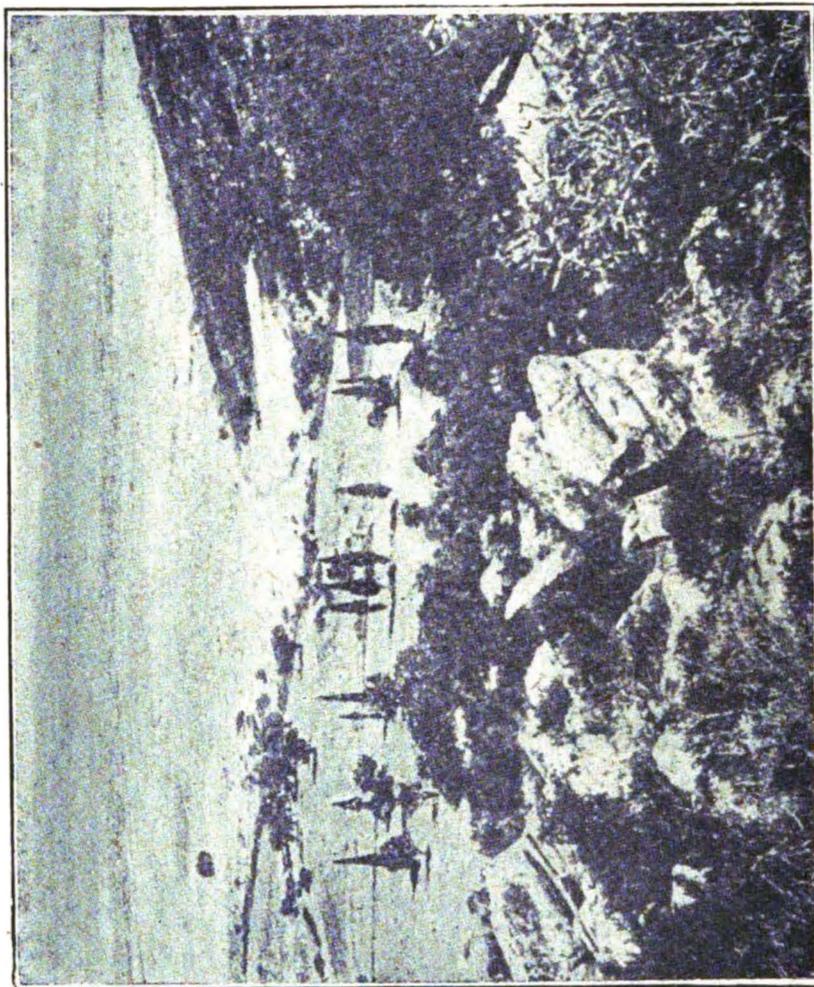
* Аристагор поляг в бою з Траками, Гістія казав перський король прибити на хрест.

ститися на Греках, а передовсім на Атенцях за це, що вони сміли дати повстанцям поміч. Він думав, що так маленьку, в порівнянні до перської держави грецьку країну, удасться легко підбити, але мимо того приготувався до великого походу на Грецію. Перший похід на Грецію відбувся 495. р. під проводом Мардонія, який рушив з великою армією по бережжю моря через Тракію. Товаришила йому по-при побережжю флот, яка мала довозити війську поживу. Коли-ж флот розбилася коло рога Атос, мусів Мардоній вертати до Азії, не побачивши навіть Греції.

Другий похід Перзів на Грецію. Невдача не зломила Дарія і він почав робити нові приготування до підбою Греції, а тимчасом вислав послів у Грецію з зазивом до здачі. Много грецьких міст із страху піддалося Перзам, лиш Атени й Спарта відкинули договори, а навіть в цих двох містах убито перських послів. Розгніваний цим Дарій прискішив похід.

Весною 490. р. виплило з мало-азійських пристаней, під проводом Дата й Артаферна, 600 кораблів, які везли 100.000 пішу а 10.000 кінну перську армію на підбій Греції. В поході брав участь також Гіпій, сподіваючися, що коли здобудуть Грецію, то вернуть йому володіння в Атенах. Похід рушив Егейським

морем, щоб по дорозі покорити Кикляди, оскільки вони ще не піддалися. Перські полководці обходилися з Греками лагідно й жадали

Фіг. 15. Маратон.

тільки послуху, але коли острів Наксос не хотів піддатися, здобули його й зовсім знищили. З Наксос підплили Перзи під Евбею, де зрадою здобули і знищили цілковито Еретрію, а відтак прибули до Атики.

Битва під Маратоном. Налякані Атенці розіслали до всіх грецьких держав послів з просьбою о поміч, але лише одно місто, Плятеї, вислало Атенам на поміч 1000 тяжко озброєних. Спарта вправді обіцяла поміч, але аж по повні місяця, значить по народних зборах. Атени самі виставили 10.000 гоплітів, на чолі котрих поставлено десять вождів. Одним з тих вождів був Мільтіяд. За його радою і під його провадом кинулися Атенці з Плятейцями на Маретонським полі на Перзів. Напад Греків був так сильний, що Перзи, хоч були вдесятеро численніші Греків, не встояли і почали в великім неладі втікати на кораблі. Тоді то згинуло кілька тисяч Перзів, а Атенці стратили всего 192 люда.

По битві на Маратонських полях Перзи не стратили надії на перемогу. Вони задумали оплінути Атику й здобути безборонні Атени. Але Мільтіяд предвидів підступ Перзів і скорими маршами поспішив на оборону Атен. Коли перська фльота підплила під пристань Атен, Фалерон, побачила під містом готових до бою Атенців, а що Перзи не мали відваги змиритися в друге з Атенцями, тому всіли на кораблі і з нічим повернули в Азію. Незадовго по битві під Маратоном прибули з помочію Спартани, оглянули поле битви й хвалили хоробрість Атенців.

Смерть Мільтіяда. Першим мужем в Ате-
нах був тепер побідник з під Маратону Міль-
тіяд. Користаючи із своєї популярности, на-
мовив Атенців вислати фльоту проти тих
островів, які без борби піддалися Перзам і по-
карати їх за народну зраду. Однак коли йому
не вдалося здобути острова Парос, Атенці, не
пам'ятаючи на недавні великі заслуги Мільтія-
да, присудили його на заплатавання коштів ви-
прави. Мільтіяд не мав чим заплатити, і його
вкинули до в'язниці, де небагом закінчив
життя.

Похід Ксеркса на Грецію.

Переправа Перзів через Гелеспонт. Упо-
корений битвою під Маратоном перський ко-
роль, зовсім не думав полишити Греків в су-
покою, противно почав приготувлятися до но-
вої виправи на Грецію, в якій мали взяти
участь усі народи, що стояли під володіннєм
Перзів. Серед приготowań до походу вмер Да-
рій, а його наслідник Ксеркс провадив приго-
товання дальше. 480. р. вирушила величезна

армія (Грецький писатель Геродот подає число перського війська на 1,700.000 піших, 90.000 їздців, 1000 воєнних а 3.000 перевозових кораблів) на підбій Греції, так що здавалося, немов то ціла Азія переноситься до Європи.

Фіг. 16. Термопілі.

Щоб переправити військо з Азії до Європи, казав Ксеркс побудувати два мости на Гелеспонті, а щоб фльота не розбилася, як це сталося підчас першого походу, казав перекопати ріг Атос. Коли Ксеркс прибув з військом над Гелеспонт, морська буря знищила міст, за що, розгніваний король, казав море вибити різгями і побудував два нові мости, через які переходило перське військо 7 день і 7 ночий.

Битви під Термопілями й коло пригірка Артемізіон. Всюда, де лише прибув Ксеркс піддавалися йому без борби всі народи. Перший опір стрінув він у вузкім термопільськiм провалі, який творив перехід з північної до середучої Греції. Недоступні гори Ета добігали майже до самого моря, полишаючи до переходу лише вузький провал званий Термопілями. Ту станув спартанський король Леонід з 300 Спартанця і 6000 Греків, щоб боронити входу до середучої Греції.

Коли Ксеркс прибув до Термопіль, засміявся, почувши, що така горстка Греків хоче йому боронити переходу до середучої Греції і вислав до Леоніда послів з жаданнем видати оружжє, на що Леонід відповів гордо «Прийди і возьми собі сам». А коли перський посол сказав Леонідові, що їх є так багато, що коли пустять стріли, то сонця не буде видно, відповів Леонід «Нічо не шкодить, будемо боротися у тіні».

Почувши таку відповідь, розгніваний Ксеркс вислав свої війська проти Греків. Кілька разів ударяли Перзи на Греків, але все були відперті з великими втратами. Вкінці вислав король; до борби прибічну сторожу своїх безсмертних, однак і ці не вдіяли нічого. Велика лють обгорнула тоді серце азійського тирана. Що, він пан світа, з незчислимою ар-

мією, мавби уступити перед смішною горсткою Греків? На щастє Ксерксові, так не сталося. Знайшовся поміж Греками нужденний зрадник, іменем Ефіяльт, якому солодші були перські гроші, ніж свобода його народа. Він за гроші показав Перзам гірську стежку, якою можна було обійти Греків. Коли на другий день побачив Леонід, що Перзи оточують його з заду, відослав майже всіх Греків, а лишився лише з 300 Спартанцями і 700 Греками. Як лише надблизилися перські полки зірвалися Греки до бою. Спартанці й Греки боролися дуже хоробро, але не встояли супроти все ново надходячих перських полків. Полягли з Леонідом всі до одного. На місці бою поставили пізніше Греки пам'ятник з написею. «Подорожнику, коли прийдеш до Спарти, скажи, що ми ту, вірні законам держави, полягли».

Рівночасно з борбою під Термопілями вела союзна грецька фльота борбу з перською фльотою коло пригірка Артемізіон, але навість, про вислід битви під Термопілями, відплили Греки на полудне до середучої Греції. Дорога стояла Перзам отвором.

Арістид і Темістокль. В тих часах найбільшого поважання дізнавало в Атенах двох мужів Арістид і Темістокль. Арістид, муж чесний, справедливий, безкористний, бажав,

щоби перевагу в Атенах мали земельні власники й радив побільшувати сухопутне військо. Темістокль незвичайно, честилюбивий, славожадний і користолюбивий, але ліпший політик від Арістида, бачив добре, що війна з Перзами відновиться, видів спасення Атен у флоті. Між обидвома мужами розпочалася боротьба, яка скінчилася прогнанням Арістида.*

Темістокль, який позбувся свого суперника, намовив горожан укріпити пристань Пірей і побудувати велику флоту. І дійсно, завдяки Темістоклеві виставили Атенці більшу флоту, як всі інші Греки разом.

Коли Перзи побили Леоніда в тернопільським провалі, вислали Атенці послів до пророчні в Дельфах, спитати, що їм тепер робити. Пророчня відповіла «Потреба боронитися з-за деревляних мурів». Темістокль пояснив горожанам, що під деревляними мурами потреба розуміти кораблі. На його внесення ух-

* В дні, в котрім мала рішитися судьба Арістида зібралися горожани на збори. На зборах явився також Арістид. Один Атенець, що не умів писати попросив Арістида, щоби цей написав йому імя Арістида. «Шож тобі завинив цей чоловік?» спитав Арістид. «Нічого,» відповів горожанин, «навіть його не знаю, але навкучило мені безнастанно слухати про його справедливість». Арістид написав своє імя на таблиці і віддав горожанинові.

валено покинути Атени, перенести жінки, діти й старців на острів Сасяміну, а всіх Атенців, здібних до бою, візвати на кораблі. Тоді то відкликано з вигнання Арістида.

Битва під Саляміною 480. Ледви Атенці опустили місто, коли прибув Ксеркс. Заняв опущене місто, і казав його спалити. Тимчасом грецька фльота, яка числила несповна 400 кораблів, ждала на Перзів коло острова Саляміни. Коли Греки побачили нечисленні перські кораблі, настрашені, хотіли відплисти з-під Саляміни, а боронити істмійського перешийка. Тоді Атенці загрозили, що коли інші Греки відплинуть з-під Саляміни, вони відступять від Греків, попливуть до Сіцилії, або до Італії і там заложать нові Атени. Доперва під такою загрозою рішився начальний вожд грецької фльоти, Спартанин Еврибіяд, полишитися на Саляміні і дождати перської фльоти. Щоби Греки знову не надумалися і не хотіли втікати з-під Саляміни, вислав Темістокль до Ксеркса свого невільника і радив йому, ніби приятель, напасти на Греків, заки вони разом зібрані, бо тоді буде міг знищити їх відразу, коли-ж Греки розідуться з-під Саляміни по своїх містах, то Ксеркс стратить багато часу, бо буде мусів з кожним містом з-окрема воювати. Ксеркс не побачив підступу і послухав ради Темістокля, який знав, що під

Саляміною найкрасше звести Грекам морську битву з Ксерксом, бо в невеликім салямінськім заливі не було місця розинутися численним і великим перським кораблям, протівно малі легко оборотні грецькі кораблі мали добре поле до попису.

Окруженій грецькій фльоті не оставало тепер нічо як звести битву. Співаючи воєнну пісню кинулися Греки на перську флоту. Зручні малі грецькі кораблі обскакували по кілька разом поодинокі великі перські кораблі, які в вузкім заливі не могли добре розвинутися. Серед перської фльоти почався заколот, який перемінився відтак в переполох, а в кінці непобідима перська флота зістала цілковито розбита, а уратувалися з неї лише останки. Найбільше до побіди причинилися побідники з-під Маратону, а поміж ними Темістокль.

Ксеркс по битві під Саляміною стратив цілковито надію на побіду, а коли знов хитрий Темістокль, удаючи його приятеля, вислав до нього посла з осторогою, що Греки хотять збурити міст на Гелеспонті і відтяти йому поворот до Азії, Ксеркс чимскорше полишив Грецію і втік до Азії.

Битва під Плятеями 479. Хоч Греки знищили флоту Ксеркса, однак небезпека ще не

минула. Ксеркс опускаючи Грецію лишив 300.000 воїнів під проводом Мардонія, щоби цей воював далше з Греками. Мардоній бачив, що всі побіди завдячують Греки Атенцям, без котрих оборона Греції булаби неможливою, тому хотів Атенців відтягнути від борби, обіцяючи їм дуже корисні услівя мира. Однак Атенці остали вірними Греції і відкинули всякі договори з Мардонієм. В 479. р. виступили Греки до бою з Перзами. Під Плятеями зібрали всі Греки 100.000 армію якою проводив Спартанин Павзаній (Атенцями проводив Арістид) і віднесли над Мардонієм величаву побіду.

Того самого дня, коли зведено битву під Плятеями, знищили Греки рівнож перську флоту коло рога Мікале (в Малій Азії, на північ від Мілету), де відзначилися передовсім Атенці під проводом Ксантипа.

Кінець перських війн. Побідами 479. р. увільнили Греки від Перзів не лише Грецію, але також і острови егейського моря. Однак Греки не вдоволилися тим; із відпорної борби переходять вони до зачіпної, та під проводом Атенців пливають до Азії, побивають Перзів під проводом Мільтиядового сина, Кімона, 467. р. над рікою Еврімедоном а 449. коло Саляміні (на Кипрі) і освободжують грецькі міста в Азії

з-під пановання Перзів. Битвою під Саламіною 449. кінчається перські війни, хоч в дійсності жадного мира поміж Греками а Перзами не було. Наслідком цих воєн був упадок могутости Перзії, а мала, незнана до тепер Греція, стає багатою і славною.

Гегемонія Атен.

Перехід проводу від Спарти до Атен. По прогнанню Перзів з Греції розпочинаються найкрасші часи грецької історії, а перше місце поміж містами займають Атени, які найбільше причинилися до побіди над Перзами.

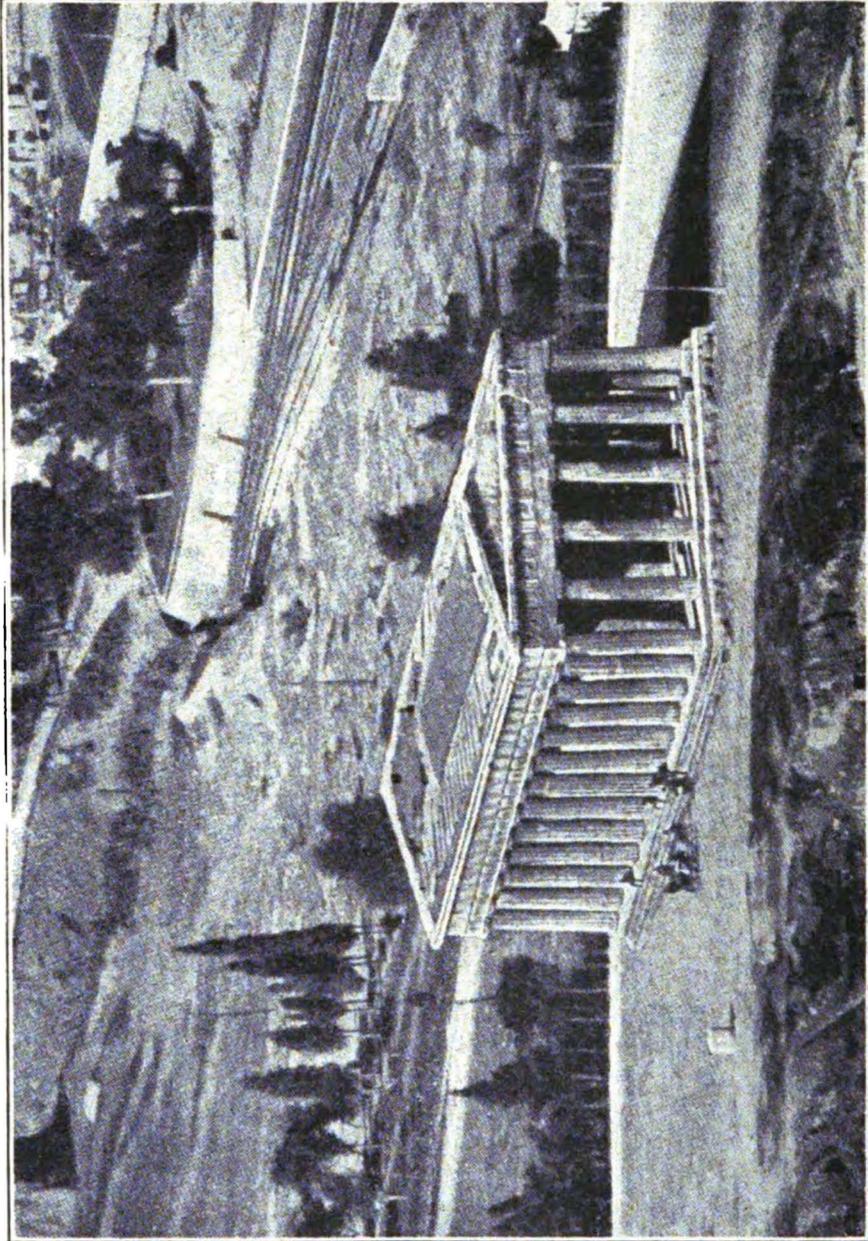
Перед перськими війнами наймогутнішою державою в Греції була Спарта, тому всюда на чолі спільних військ, а навіть фльоти стояв Спартанин. По битві під Плятеями проводив грецькою фльотою Спартанин Павзаній, хоч половина фльоти, це були атенські кораблі. Павзаній був чоловіком гордим, непривітливим, який своїм лихим поведенням супроти союзників зразив собі серця всіх Греків. Коли-ж на його впав підзор, що сприяє Перзам, мусів Павзаній вертати в Спарту й оправдатися. В Спарті Павзаній почав підбурювати

гельотів до повстання, але зраджений невільником, коли побачив, що ефори хотять його увязнити, схоронився до святині (Греки уважали гріхом убити чоловіка, який схоронився коло вівтаря, бо він після віровання Греків, стояв під опікою бога), але Спартани замурували вхід до святині, і Павзаній помер з голоду.

Тимчасом союзники (головно йонського походження) скористали з неприсутности Павзанія і віддали провід Атенцям, на котрих чолі стояв тоді Арістид. Сталося це 478. р. і з цим роком переходить гегемонія (провід) над Греками від Спартан до Атенців.

Доля Темістокля. По наїзді Ксеркса відбували Атенці місто, окружили його муром і получили Аteni великими мурами з пристанею Пірей, так що від суші Аteni стали нездобутою твердинею. Мури Атен відбудовано за радою Темістокля, котрого славили всі по битві під Саляміною. Однак самохвальба Темістокля, так надокучила Атенцям, що сказано його черепковим судом на десятилітне прогнання з Атен. Темістокль пішов до Аргос, однак посуджений о співучасть в змові Павзанія з Перзами був, заочно, без ніяких доказів вини, засуджений на смерть.

Щоб спасти життя утік Темістокль до Перзії, де його перський король, Артаксерксес I.,

Фіг. 17. Святиня Тезея в Атонах, найкраще збережений храм старогрецький.

приняв дуже ласкаво й надав йому князівство Магнезію в Малій Азії, де Темістокль помер звичайною смертю. Задержалося оповідання яке каже, що перський король хотів поставити Темістокля на чолі нової виправи проти Греції, але Темістокль, щоб не виступати проти своєї вітчизни, відобрав собі життя.

Доля Арістіда, організація морського союзу йонців. По прогнанню Темістокля найвизначнішим мужем в Атенах був Арістід. Він зорганізував морський союз Греків, який мав стало удержувати флоту проти Персів, а кожний союзник мав доставляти кораблів і складати оплату до спільної каси, яка знаходилася на острові Дельос. Союзом управляла з початку союзна рада, Атени мати лише провід над флотою, збирали й визначували висоту податків. Вільно було союзникам місто кораблів давати відповідну оплату до спільної каси. Всі члени союзу були собі рівні; що лиш з часом перемінився союз в пановання Атен над союзниками.

Арістид поклав дальший крок до цілковитого здемократизовання Атен, бо на його внесення ухвалили народні збори, що всі горожани без виїмку можуть займати всі державні уряди.

Арістід тішився до смерти прихильністю горожан, які повірювали йому все високі уря-

ди. Умер він у такому убожесіві що не було чим оплатити коштів похорону, тож похоронено його коштом держави, яка рівно-ж вивінувала всі його дочки, як виходили за-муж.

Кімон. По смерті Арістіда перше місце заняв Кімон син Мільтіяда, головний герой зачіпних боїв із Перзами. Кімон здобув для морського союзу тракійські побережжя, і полудневі побережжя Малої Азії та вернув грецькому світові все, що коли-будь видерли йому Перзи. Кімон поборов рівнож перше повстання союзників. Міста, що відорвалися від союзу, а відтак були упокорені, тратили право до участі в союзній раді і не могли удержувати своїх кораблів, тільки мусіли платити наложений на них податок.

Кімон, як його батько, не зазнав від Атепців вдяки, сказаний черепковим судом опустив вітчину. Дещо пізніше відкликано Кімона з прогнання і повірено йому провід в борбі з Перзами, підчас якої Кімон помер 449. р.

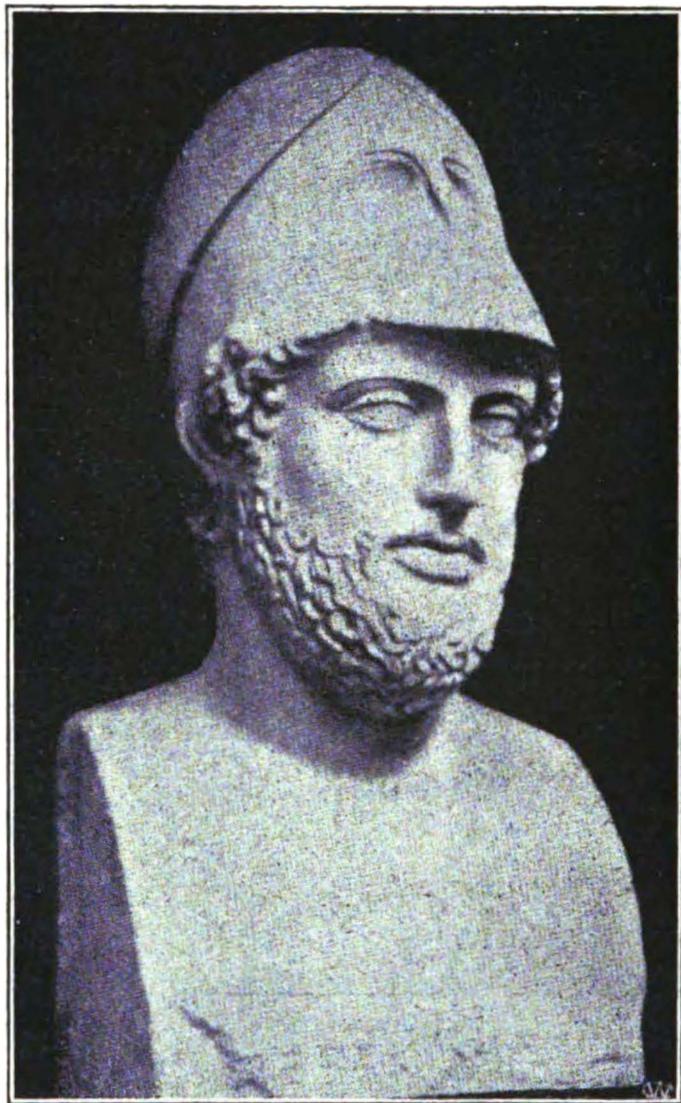
Мільтіяд, Темістокль, Арістід і Кімон це побіч Леоніда і Павзанія, найбільші герої в перських війнах, які поклали підвалини до могутости і слави Атен.

Атени за Перікля.

Упадок Ареопагу. По прогнанню Кімона до найбільшого значіння в Атенах дійшов Ефіяльт, а відтак Перікль. Ефіяльт повалив 462. р. владу Ареопагу, якому на його внесення відобрано право затверджувати, або відкидати ухвали народніх зборів. З того часу ухвали народних зборів, без жадного затвердження стають правосильними, наступають проте в Атенах часи правдивої демократії.

Перікль, син Ксантіпа, побідника з-під Мікале, умів потягнути за собою Атенців, які ухвалювали все те, чого він бажав, так що в дійсности був Перікль цілковитим паном Атен. Його влада через 14 літ рівналася королівській, а полягала на тім, що кожного року вибрано його вождом (стратегом) а всі його молодші товариші все поступали за радою Перікля, який імпував всім точним знаннем публичних справ і незвичайною вимовою поривав за собою нарід. На зборах виступав Перікль рідко, а промовляючи ніколи не підлещував народові, противно показував його блуди й лихі сторони. Нарід, знаючи, що Перікль бажає лише добра загалу і бачучи його без-

користність, цинив Перікля високо і йшов за його радою.

Фиг. 18. Перікль. (Льондон, Бр. Муз.)

Грецький дуалізм. В перших літах управ-ви Перікля прийшло до першої війни поміж Спартою й Атенами, яка закінчилася три-

цятьлітнім миром 445. р. Тоді признано Ате-
нам пановання на морі, а Спарті в Пельопо-
незі на суші, чим стверджено політичний дуа-
лізм Греції, то є, рівнорядність двох сил,
Спарти й Атен.

**Заміна морського союзу в Атенське воло-
діння.** Трицятьлітній мир був ділом Перікля,
який кермувався в політиці осторожністю і
уміркованнем. Пізнавши, що сили Атен не ви-
старчають до ведення боротьби зі Спартою, а
знаючи, що колись до такої боротьби мусить
прийти, постановив приготувати Атени до бу-
дучої війни зі Спартою. В тій цілі старався
зібрати гроші на війну, розбудити сили атен-
ського народа, притягнути всіх горожан до
праці в політичнім життю і замінити союз мор-
ських держав в пановання Атен на морі.

В короткім часі замінив морський союз в
пановання Атен, а на знак, що союз перестав
вже істнувати, казав перенести 454. р. союзний
скарб з острова Дельос до Атен. Кожне місто,
що давнійше належало до морського союзу,
стало тепер підданим Атен і мусіло платити
Атенам гарач (данину), який назначували
атенські урядники, а коли яке місто не хотіло
платити данини висилано з Атен егзекуторів.
Всякі спори, які повставали поміж підвладни-
ми Атенам містами, полагоджувано від тепер
в Атенах. Коли-ж яке місто повстало проти

Атен, висилали Атенці проти непокірного своєю фльоту й військо, а по покоренню міста (чи острова) мусіли горожани відступати Атенам часть своїх піль, які ділено на части й роздано атенським горожанам, що осідали на них і творили військові кольонії Атен, звані клерухіями. Завданнем їх було держати в послузі підбите місто.

Загальна участь в політичних справах.

Щоби розбудити сили атенського народа і притягнути всіх горожан до політичного життя, та щоб дати біднійшій людности змогу брати участь в народніх зборах і урядах, установив Перікль платню за всі уряди, почавши від архонтів, а скінчивши за участь у народніх зборах.

О уряди міг старатися тепер кожний горожанин, але найвищі уряди лихо платні, а вимагаючі багато роботи й видатків займали й на дальше лише найбогатіші люди, зате о уряд радного в раді буле, або в присяжних судах (геліаях), старалися навіть найбіднійші люди. Щоби підносити умово горожан, запровадив Перікль навіть оплату, призначену на вступ бідним горожанам до театру.

В наслідок оплат, нарід, беручи участь в політичнім життю, знаходив також матеріальну користь і займався політичними справами дуже радо, а передовсім численно схо-

дився на народні збори, які відбувалися тепер майже що тиждня, а що найменше 40 разів до року.

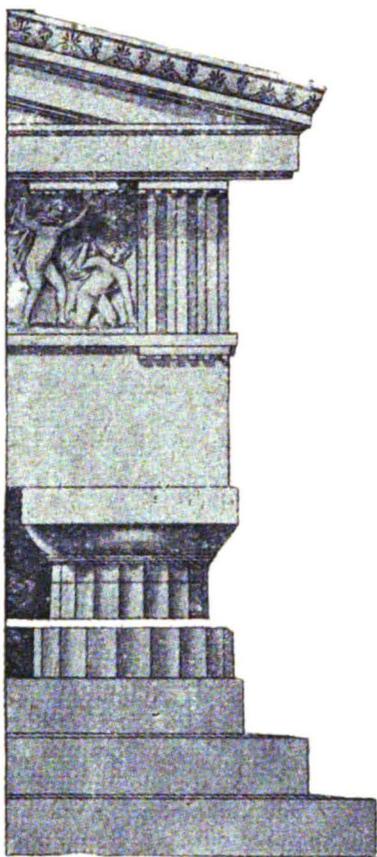
Все життя Атенця було присвячене політичним справам. Атенець рідко пробував дома, а проводив час на ринку, де стрічався з людьми та обговорював важніші державні справи.

Старинне грецьке мистецтво. За часів Перікля припадає найвисший розцвіт грецького мистецтва. В перших початках цього розвитку стояли Греки під впливом Фенікіян. Та скоро вони освободилися з під його. До розслідування старинного грецького мистецтва причинився найбільше німецький учений Шліман (ум. 1890), який розкопав руїни грецьких міст Трої, Микен, Тіринту й Орхоменос. З цих розкопів бачимо, що Греки окружали свої міста високими, з великих каменів побудованими мурами, званими кикльопськими мурами, а палати їх були велетенських розмірів.

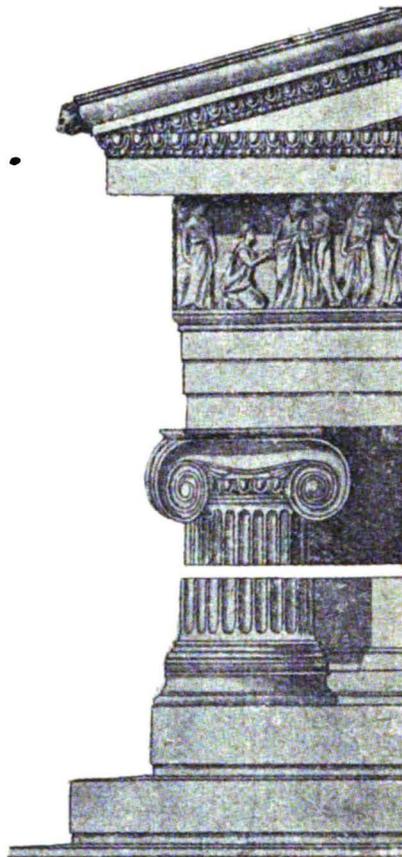
З-поміж розкопів найважніші є в Микенах, де викопано велику муровану браму, на котрої горі спинаються два льви, звідки назва львина брама в Микенах, тож і цілу тоту культуру названо микенською.

Грецькі стилі. До найкращого розвитку доходить грецьке мистецтво, головню архітектура й різба, за часів Перікля.

В грецькій архітектурі вибивається на перше місце святиня. Грецька святиня, це звичайно прямокутна будова, яка складається з трьох частин; з части головної, званої

стилі:

Фіг. 19. Дорійський.

Фіг. 20. Йонський.

наос, де стояла статуя бога, або богині, яким була святиня посвячена, з части задної, в якій знаходився звичайно скарб святині і з передсінка. Ціла святиня стояла на підвісненню. Вікон в святині не було, а світло входило скрізь двері, а лише в більших святинях

через проріз у даху, який був легко спадистий. При будові святині значили найбільше стовпи, які ставлено після стилів, дорійського, йонського і коринтського.

Стовп дорійського стилю спочивав прямо на підлозі і складався з двох частин, зі стовпа й голови. Стовп був грубий, тяжкий, дещо опуклий в середині і вздовж жолоблений. Голова складалася з двох частин, з долішньої, заокругленої, що мала вигляд низкої чаші й горішньої, чотиригранної, кам'яної плити, на якій спочивало склепіння.

Йонський стовп, в порівнянні з дорійським був легший, стрункіший, більше принадний і складався з трьох частин. З перстеновато різбленої підстави, стовпа і толови, яка була закінчена ніби 4. слимаковатими мушлями. Дорійський стовп був сильніший, але тяжкий, йонський слабший, але стрункіший, принадніший, тож часто порівнувано дорійський стовп (як ознаку сили) з мушиною, йонський з жінкою.

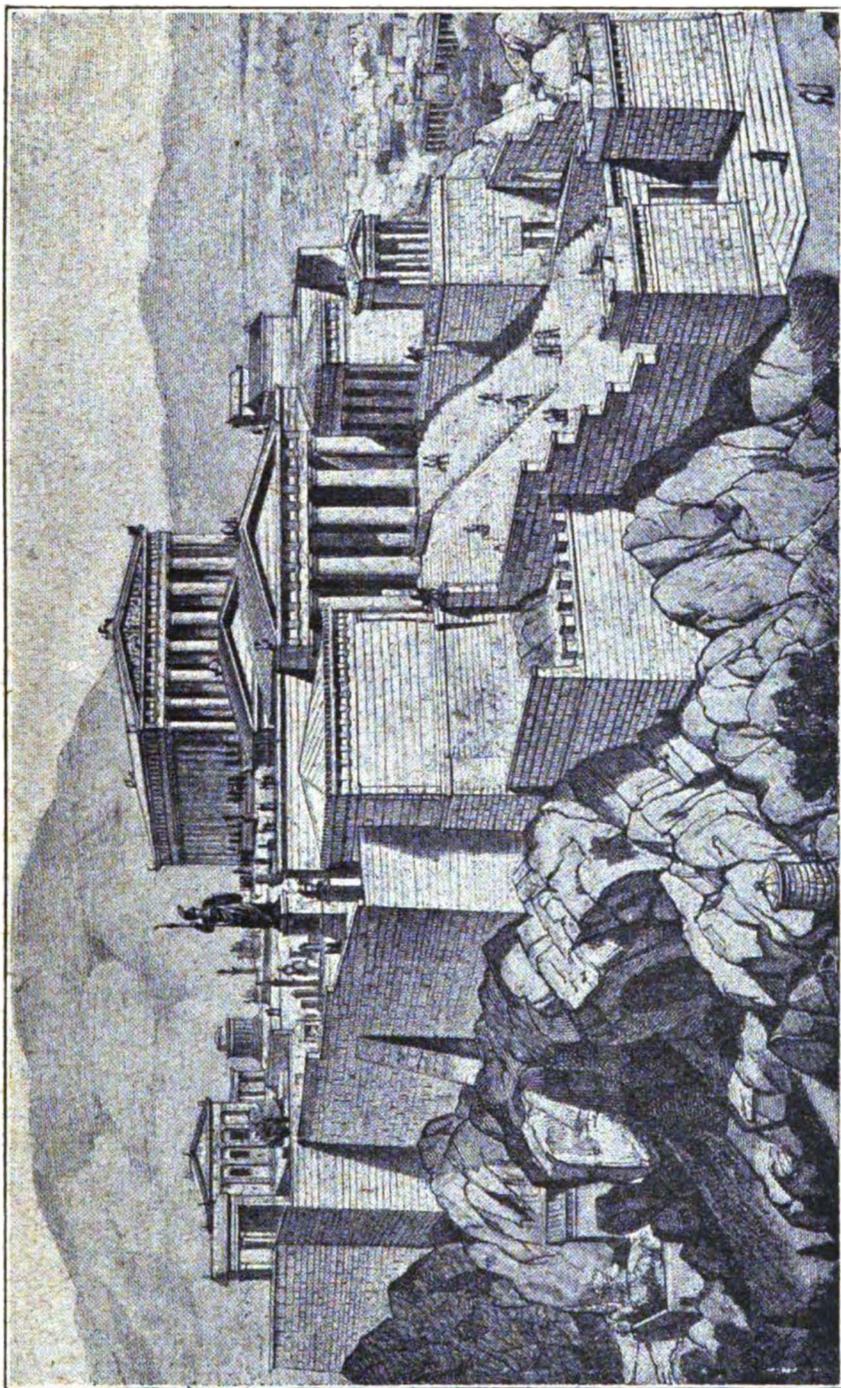
Фіг. 21.
Коринтський.

Третій, коринтійський стиль розвинувся пізніше і не ріжнився від йонського нічим, лиш головою, яка виглядала мовби чаша, різблена з листків дерев.

Атенська Акрополіс. Найбільше величавих будівель повстало в Атенах за часів Перікля на атенським замку Акрополіс. Акрополіс, це була укріплена гора, на якій вносилися найкрасші грецькі святині. Старі, по більшій часті будовані з дерева святині, знищили Перзи 480. і 479. р. а на їх місці повстали за часів Перікля нові, марморові.

На замок можна було дістатися лише від заходу широкими марморовими сходами, а вступ до замку замикала будівля, побудована за часів Перікля в часті в дорійським, в часті в йонським стилю Пропілеї, діло Мнезікля. Ціла будова була з білого мармору, а кошта її обчислюють на нашу монету на 10.000.000. корон.

Найкращою будовою на Акрополіс була святиня, посвячена богині Атені, Партедон, побудована в дорійським стилю, ціла з білого мармору. Внутр святині стояла статуи богині Атени, різба одного з найбільших грецьких різбярів Фідія, із золота і слонової кості. (Сама слонова кість на статую коштувала 2.000.000 корон.) Богиня стоїть, сперши ліву руку на щиті (на котрім була зображена голова Медузи, яка мала виглядати так страшно, що хто

Фіг. 22. Акрополь в Атонах.
Криниця.

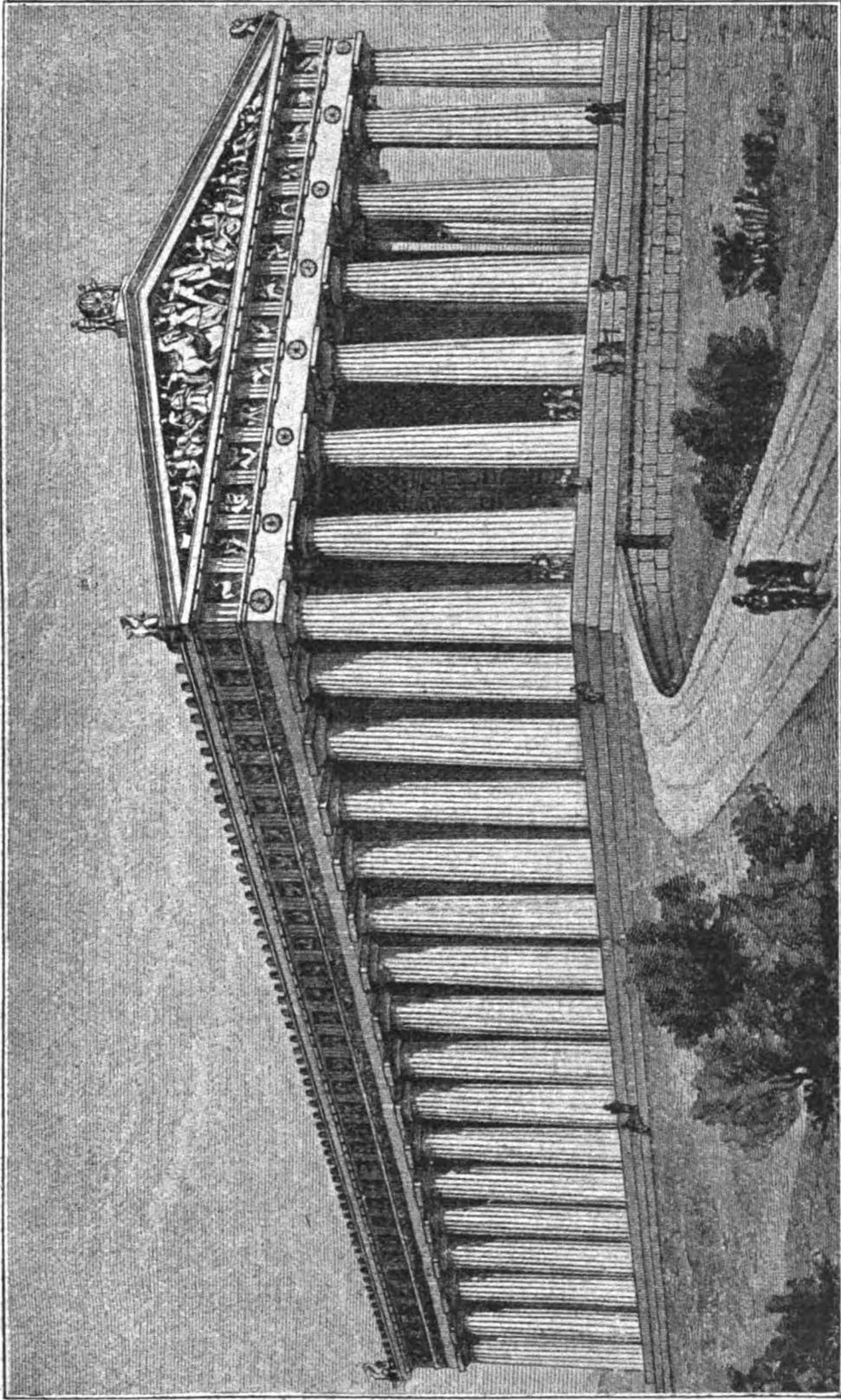
Печера Аполлона.

Стара брама.

подивився в її лице, кам'янів), а в правій руці держала статую богині Ніке (побіди). На трикутних полях під дахом знаходилися численні плоскорізби Фідія, представляючі уродини Атени, спір богині з Позейдоном о пановання над Атенами, похід процесий підчас панатейського свята й інші. В задній часті Партенону зложено скарб, перенесений туди з острова Дельос.

О пановання над Атенами спорило два божества, Алена й Позейдон. Зевес рішив, що той буде паном Атен, хто дасть щось пожиточного містови. Позейдон ударив тризубом в скалу, з якої виплило солене джерело, Алена засадила оливне дерево. Зевес рішив, що оливне дерево принесе Атенцям більше користі і віддав пановання над містом Атені. На тім місці, де Алена й Позейдон спорили о пановання над городом, поставлено святиню Ерехтейон, яку зачато будувати за Перікля.

Всі грецькі святині будовано лише одному богові, або богині, при будові святині Ерехтейон відступлено від цього правила й побудовано святиню в честь Атени і Позейдона, і відповідно до цього побудовано дві головні часті (наос). Ерехтейон, святиня невелика, в йонськiм стилі, відзначалася красою. Часть святині з гарними статуями дівчат (каріятид), що піддержували кам'яні бельки, стоїть на

Фіг. 23. Партеон на Акрополію.

Акрополі ще й досі. В цій святині переховувано старинну деревляну статую Атени й показувано оливне дерево, яке вона мала засадити.

Поміж Партедон а Ерехтейоц, на найвищим місці Акрополіс, стояла величезна крицева статуя богині Атени, поставлена Кімоном із добичій на Перзах. Позолочений кінець копія, яке держала богиня в руках, видно було кілька миль на морі.

При вході на замок стояла ще одна маленька, але гарна святиня Атени Ніки, а на полудневій збочі Акрополя лежав театр Діоніза і будинок для музичних пописів Одефон.

Всіми роботами заправляв Перікль, а душею їх був великий різбар Фідий, якого слава була так велика, що Елейці, в яких краю лежала славна Олімпія, повірили Фідієви, вирізнення статуї Олімпійського Зевеса. Статуя Зевеса, виконана з золота і слонової кістки, уходила за найліпше представлення божої велечі найбільшого з поміж усіх богів.

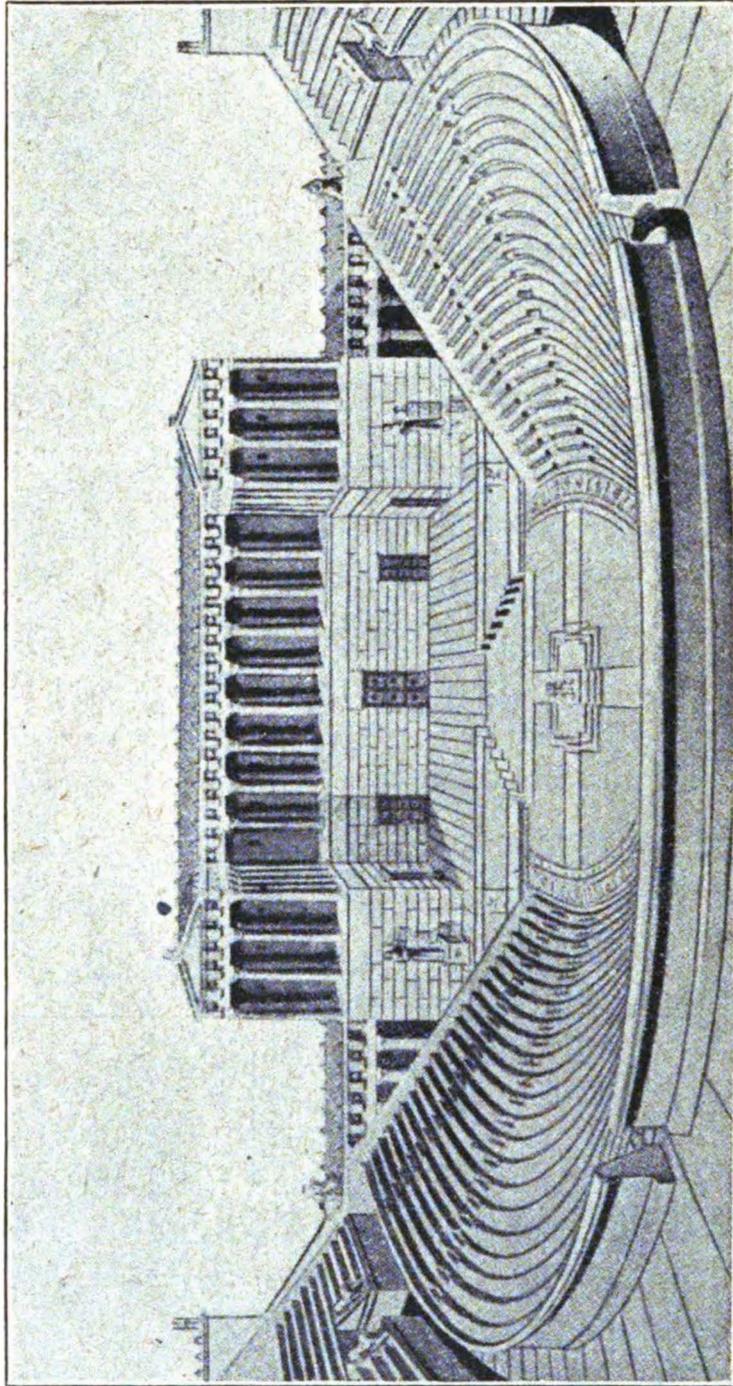
За часів Перікля побудовано також багато святинь в Атиці, як приміром святиню Деметери. Від державних будівель відбивали приватні доми. Коли святині і публичні доми будовано величаво, з великим накладом гро-

ша, то приватні, доми Атенців визначалися цілковитою простотою.

Атенська драматична поезія. Рівночасно з найвищим розцвітом грецького мистецтва доходить до найкращого розвитку і грецька поезія, а передовсім драма. Найславніші писателі Аїсхіль, Софокль, Евріпід жили й писали в Атенах. За Перікля починає свою поетичну діяльність рівно-ж найбільший грецький автор комедій, Арістофан.

Грецький театр. Для драматичних вистав будували Греки ковані в скалі театри. Були то великі будівлі під отвертим небом, що склалися з 3. частий. 1. Сцена, яка була на підвисшенню і представляла звичайно палату, з трьома дверми для акторів, що виступали все в масках і на високих сандалах. 2. Півкругле місце перед сценою, з котрою було получене сходами. Тут співав хор, тут стояв пристіл. 3. Койльон, місце для гостей, з сидженнями, кутими в екалі, що знімалися підковами, одні над другими.

Чужі учені в Атенах. Слава й краса Атен притягала до міста грецьких учених з інших міст. І так перебував довший час в Атенах отець історії, славний з далеких подорожий Геродот, родом з Галікарнасу, що списав історію перських війн Єгипту й Перзії. Його істо-

Фіг. 24. Грецький театр в Сегеста (Сіцилія). Реконструкція.

рія повна оповідань, про молодість Кіра, про розмову Сольона з Крезом, про те як Дарій став королем, тощо. Крім Геродота замешкав в Атенах перший грецький філософ Анаксагор.

Дещо пізніше жив в Атенах найславніший грецький історик Тукідид, який описав Пельопонеську війну. Його твір може ще й нині служити взірцем політично-прагматичної історії.

Пельопонеська війна 431-404.

Причини війни. Головною причиною пельопонеської війни була різниця вдачі Атенців і Спартан. Атенці були йонського, Спартани дорійського походження. Атенці були поступовими, Спартанці консерватистами, не прихильними до всяких змін і реформ. Атенці багаті фантазією, ввічливі, любителі мистецтва й наук, через промисел і торгівлю дійшли до великого багатства й були прихильниками найширшої демократії; Спартанці шорсткі, не звертали більшої уваги на мистецтво й науку; промисел і торгівля у них майже не існували, при тім були вони прихильниками аристокра-

тичного устрою. Додаймо до тих всіх племенних ріжниць, ще зависть і заздрість, яка була в серцях Спартан до Атенців за це, що останні видерли їм гегемонію в Греції, а будемо мати точний образ причин війни.

Остаточною причиною війни був спір Коркіри з Коринтом. Коркіра була кольонією Коринту, однак відступила від матернього города й получилася з Атенцями. Коринт, по Атенах найбагатійше і найбільш торговельне місто Греції, глядів уже з-давна лихим оком на великий зріст Атен і боявся, що ці візьмуть у свої руки цілу торговлю Греції, через що мусів би наступити економічний занепад Коринту. Коли-ж Атенці дали поміч Коркірі проти Коринту, виступили Коринтяни на великих зборах союзної пельопонеської ради в Спарті з жалобою на Атени і на їх внесення постановлено, жадати від Атен, щоби зреклися пановання над своїми давними союзниками і всім містам вернули волю. Коли-ж Атенці не могли добровільно зречися свого пановання, виповіла їм Спарта війну, звістну в історії під назвою пельопонеської війни.

Поділ пельопонеської війни. Пельопонеська війна ділиться на три часті. 1. Десятилітня війна 431.—421. закінчена миром Нікія. 2. Виправа Атенців на Сіцілію. 3. Декелей-

ська війна, яка кінчить ся упадком Атен 404. року.

Смерть Перікля. Війна розпочалася обосторонними нападами. Коли атенська фльота нищила побережжа Пельопонезу, Спарта наїхала Атику. Людність Атики збіглася до Атен, де умістилася або в самім місті, або поміж мурами, що вели з Атен до Пірею. Та з причини великого числа людности, яке нагромадилось на невеликім просторі, вибухла в Атенах страшна пометь, що здешаткувала атепських горожан. Одною з послідних жертв пошести упав Перікль 429. р.

Нікій і Клеон. По смерті Перікля найбільше значіння мали в Атенах Нікій, чоловік правого характеру, який хотів іти слідами Перікля, однак здібностями йому зовсім не дорівнував і Клеон, властитель гарбарні, демагог, який схлібляючи на кожному кроці народові, станув на чолі радикальної партії і з'єднав собі велике значіння.

По смерті Перікля починає війна ставати чимраз більше жестокою. Спартанці здобувають союзне місто Атен Плятеї, нищать його цілковито, а мешканців запроднують в неволю. Атенці знов, покоривши повстанне міста Мітилен, на острові Лезбос, вирізують протягом одного дня тисяч горожан. В-загалі у війні

поводилося Спартанам гірше, а коли Атенці заняли острів Сфактерію і взяли перебуваючих там Спартан у неволю, пропонувала Спарта Атенам корисний мир, який Атенці, за намовою, Клеона, що манив Атенців надією цілковитого знищення Спарти, відкинули. Що лиш коли Спарта вислала Бразіда до Тракії, який відорвав багато міст на тракійським побережжі від атенського союзу й коли висланий проти його Клеон був побитий і поляг у боротьбі, заключили Атени і Спарта за справою Нікія п'ятдесятьлітний мир 421 р. Мир Нікія привернув відносини з перед війни й затвердив грецький дуалізм, себто перевагу Спарти на суші, Атен на морю.

Алькібіяд. Мир не трівав довго. Проти Нікія, який старався удержати мир, виступає Алькібіяд, який став провідником радикальної партії, що бажала відновлення війни. Алькібіяд походив із знатного роду і лучив у собі все, що було доброго й злого. Високо обр-зований, але позбавлений всіх моральних підстав, був готовий посвятити все, навіть свою вітчину, щоби лише вгодити своїй пристрасті.

Вже в дитинячій віці умів Алькібіяд звернути на себе увагу. Коли раз забавлявся на улиці грою в кістки, надіхав віз. Алькібіяд не вступився з дороги, противно казав

візникови задержати коні, доки він не кине кісток, а коли візник хотів їхати дальше, кинувся Алькібіяд під ноги коням і сказав «Тепер можеш їхати» і візник мусів здержати коні. Як виріс, старався, щоби люди все о нім говорили. Тож купив собі великого пса, з яким ходив що-дня по місті. Коли-ж Атенці перестали говорити про Алькібіяда і його пса, обтяв псови хвіст і знов ціле місто говорило про сваволю Алькібіяда. Іншим разом станув на місті та кидав поміж зібраний нарід гроші і придивлявся як усі жадібно збирали розкинені монети. — Коли-ж усі були заняті збиранням грошей, випустив перепелицю, а товпа кинулася зараз за птахом.

Алькібіяд був знаменитим бесідником і умів потягнути на народніх зборах за собою горожан. Як раз тоді, коли Алькібіяд виступив в Атенах, прибуло до Атен посольство від йонських міст із Сіцилії з просьбою о поміч проти Сиракуз.

Греки на Сіцилії. З-поміж усіх грецьких кольоній в Італії і на Сіцилії, наймогутнійшою була дорійська кольонія Сиракузи. Рівночасно з наїздом Ксеркса на Грецію грозила грецьким містам загибля на Сіцилії від Картагінців. Однак, як Греки в матернім краю відперли наїзд Перзів, так Греки на Сіцилії під проводом сиракузанського тирана Гельона, який

побудував велику флоту, побідили Картагінців під Гімерою. Ще більше піднеслися Сиракузи за наслідника Гельона Гіерона. З того часу дорийські Сиракузи мали на Сіцилії цілковиту перевагу над іншими містами, що нерado терпіли йонські міста. Коли-ж Сиракузи хотіли підбити деякі йонські міста тоді ці останні вислали послів до Атен, з просьбою о поміч.

Виправа Атенців на Сіцилію 415—413. На народніх зборах, Алькібіяд так умів запалити атенський нарід і так принадно представив Атенцям користі, які осягнуть по заняттю Сиракуз, що Атенці постановили дати поміч йонським містам на Сіцилії.

В Атенах виставлено велику флоту (150 кораблів), яка мала завести 6.000 гоплітів на Сіцилію під проводом Алькібіяда, Нікія і Демостена. Всі в Атенах були переконані, що виправа на Сіцилію принесе величезні користі.

Коли вже флот мала відпливати, хтось постручав в ночі статуям Герма, які стояли по улицах міста, голови. О це святотатство посуджено Алькібіяда, бо всі знали, що він є недовірком. Як лише флот відплила, вислаю за Алькібіядом корабель і візвано його перед суд до Атен. Тоді Алькібіяд, в цім случаю цілковито невинний, опустив флоту і удався до Спарти, де намовляв Спартан дати Сиракузам

поміч. Спартани послушали ради Алькібіяда і вислали війська на-поміч Сиракузам. На Сіцилії зістали Атенці цілковито побиті, їх вождів Нікія і Демостена страчено, а Атенців вкинено до каменоломів, де много з них померло з голоду, прочих запродано в неволю. З цілої виправи, яка заповідалася так світло не вернув ніхто до Атен.

Декелійська війна. Рівночасно, як велася борба на Сіцилії, заняли Спартанці за радою Алькібіяда кріпость Декелею в Атиці, через що держали Атени стало в облозі. Атенські горожани скривалися внутр Атен, а фльота довозила поживу містови, головню з північних побережжій Чорного моря. Спартани бачили, що без фльоти не вдіють нічо Атенам, тому старалися знищити атенську флоту. Тоді порадив Алькібіяд Спартанам удатися до Перзів і просити у них гроший на будову кораблів. Він сам вибрався до намісника Малої Азії Тісаферна просити о грошеву підмогу для Спарти. Перзам була на руку ворожнеча поміж двома найбільшими містами Греції, тому радо дали Спартанцям гроші, за які побудовала Спарта велику флоту. З того часу Перзи, побіджені оружжем, стали здобувати собі вплив на Грецію своїм золотом.

Приязнь поміж Алькібіядом а Спартою не тревала довго. Алькібіяд посварився із Спар-

танами, пішов до Тісаферна й переконав його, що Перзи не повинні давати грошей Спартянцям, а приглядатися супокійно з боку, як борються Греки поміж собою. Слова Алькібіада подобалися Тісафернови й Перзи відмовили Спарті грошевої помочі. Незабавом потім прибув Алькібіад на атенську флоту. Його вибрано вождом, він відніс кілька побід над Спартою (найславійша під Кізіком 410) і в триумфі вернув до Атен, де повірено йому дальший провід над флотою. Коли-ж флота не з його вини потерпіла частинне пораження, Атенці підозріваючи, що Алькібіад хоче знов перейти на сторону Спарти, відобрали йому провід. Тоді Алькібіад вибрався до Перзії намовляти короля, щоб дав поміч Атенцям, але згинув замордований по-дорозі.

Упадок Атен 404. р. В кілька літ пізніше вожд Спарти, побив атенську флоту під Егоспотамой 405. і обляг Атени від сторони суші й моря. Атени, зневолені голодом мусіли піддатися і прийняти слідуючі услівя. 1. Атенці мають збурити мури довкола міста; 2. Зречися всякого пановання над всіма союзниками; 3. Видати всі воєнні кораблі крім 12; і 4. узнати гегемонію Спарти так на суші як і на морі. З того часу Атени вже ніколи не піднеслися до цавної могучости.

Гегемонія Спарти.

Володіння спартанських гармостів. По упадку Атен обняла Спарта гегемонію в цілій Треції. Але хоч Спартанці голосили, що ведуть з Атенами війну в імені свободи грецьких міст, то по війні поступали цілком інакше. По містах поуставляли свої залоги, а провідники залог гармості управляли містами зовсім самовільно, та заводили всюду аристократичну управу. В короткім часі пановання Спарти було ще більше зненавиджене як пановання Атен.

Тразибуль. В Атенах обняло за підмогою Спарти управу 30 тиранів. Душею цієї управи був Критій, чоловік високо освічений, жадний влади і рішучий противник демократії. Тому що тирані панували в Атенах дуже жостоко, повстали проти них Атенці і прогнали їх під проводом Тразибуля, а рівночасно Спарта відкликала свою залогу з Атен, де заведено на ново демократичний устрій.

Софісти й сікофанти. Підчас пельопонеської війни підупали також атенські обичаї. На народніх зборах виступають бесідники, які лише схлібляють народові і яким добро

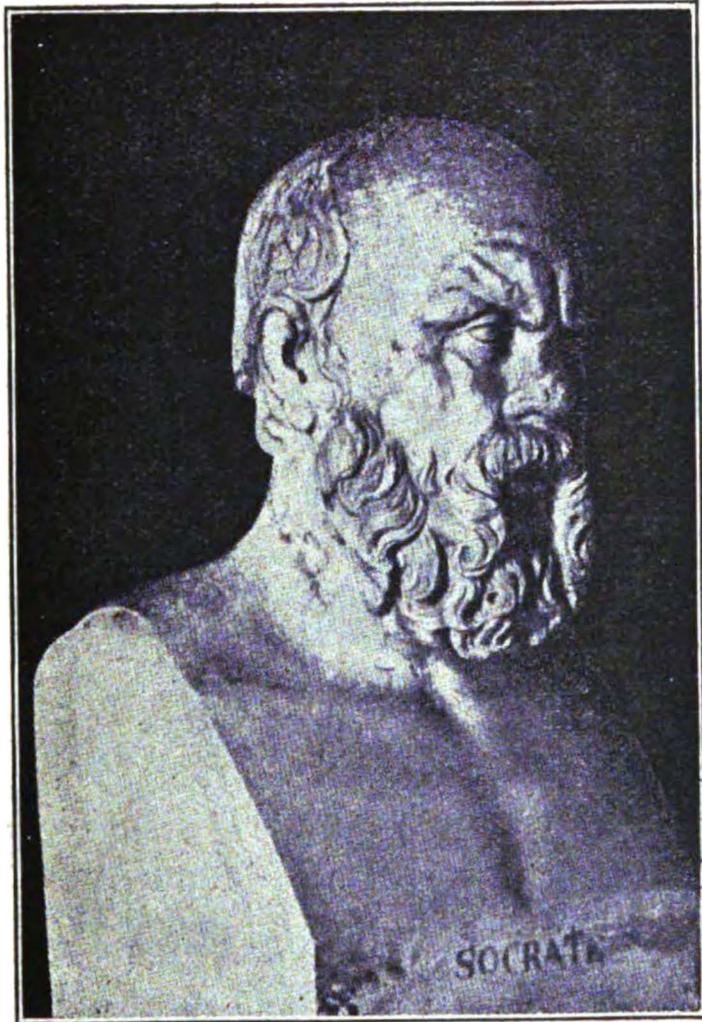
вітчини зовсім не лежить на серці. У війні навчилися Атенці підозріння і боязні о свою владу, з чого користали люди, звані сікофантами, які обвинювали знатних і багатих, щоб в цей спосіб або дійти до значіння в державі, або дістати від обвиненого гроші за відступлення від жалоби.

В цих часах живе в Атенах багато мужів, що за грубі гроші учили краснорічivosti і мудрости. Цих учителів звано софістами.

Сократ. Проти софістів виступав Сократ, син різбаря. В молодості учився Сократ різби, брав значну участь в борбі зі Спартою, в якій відзначився великою хоробростю. Будучи в Дельфах, прочитав напись над святинею Апольона «Пізнай себе», і з того часу це коротке речення стало підставою його розумовання. Хоч Сократ був бідним, і учив так як Софісти мудрости і чесноти, мимо цього за свою науку не брав ніколи винагороди. Сократ розпочинав з кожним розмову, найчастійше з молодцями, яким завдавав питання в такий спосіб, щоби навести їх до пізнання самих себе, своїх блудів, щоб відтак могли пізнати, як можуть поправитися й жити чесно.

Сократ відзначався великою терпіливістю. Коли жадний води прийшов до криниці не пив відразу, але кілька разів виливав зачерпану

воду, щоб в цей спосіб умертвити свої похоті. Іншим разом посварився із своєю жінкою Ксантипою. Щоб мати супокій вийшов з ха-

Фіг. 25. Сократ (Рим, Villa Albani).

ти, й хотів піти до міста. Розгнівана жінка виляля з вікна на Сократа коновку води. Сократ місто гніватися відповів супокійно: «Це звичайна річ, по бурі дощ наступає».

Багато людей, передовсім софісти споглядали з неохотою на Сократа, що до него йшло на науку багато молодців, а в них не хотів ніхто купувати мудрости, тому зачали клеветати на Сократа, що впроваджує до Атен нових богів і псує молодіж, а в решті обвинили Сократа о безбожність і визвали перед суд. Сімдесятьлітний старець не боронився перед судом, але покликувався на своє життя, в котрім учив ченоти і побожності. Така оборона роздражнила суддів і вони засудили Сократа на смерть.

Приятелі хотіли допомогти Сократови до втечі з вязниці, але Сократ не згодився утікати, бо якже він, що через ціле своє життя учив, що обовязком горожан є повинуватися законам, і властям, тепер мавби сам поступати інакше? Коли-ж йому оден з його учеників сказав: «Але ти, вчителю, уміраєш невинно» відповів Сократ; «Чи ти волів би, щоб я умірав винним?»

В дні смерти був Сократ супокійним, прощався з родиною, а відтак взяв з рук сторожа чашу наповнену отруєю, помолився, що-би йому боги дозволили щасливо зійти зі світа й душком вихилив напій. В кілька хвилин потім не було вже Сократа поміж живими.

Що йно по смерті Сократа пізнали Атенці як зле поступили, засудили одного з його обвинителів на смерть, а Сократові поставили пам'ятник.

Ксенофон. Найславнішими учениками Сократа були Алькібіяд, Критій, Плятон (оден з найбільших грецьких філософів який списав много розмов Сократа, бо сам Сократ свої науки не списав), і Ксенофон.

Перський князь Кир підняв проти свого брата Артаксеркса, короля Перзії бунт, і виправився проти короля, але в битві під Кунаксою 401 поляг. Поміж військом Кіра знаходило ся 10.000 Греків, які за грошеву винадгороду служили йому. По смерті Кіра почали Греки пересправляти з королем о свобідний відворот до Греції. Перзи запросили всіх грецьких полководців до себе, щоб нібито заключити з ними угоду, і підступно всіх їх убили. Поміж вождями, яких на місце погибших вибрали Греки, був Ксенофон, який разом з иншими вивів Греків щасливо з глибини Перзії і привів над Чорне море. Цей славний похід 10.000 Греків, серед ворожих народів і незнаних Грекам сторін, описав Ксенофон пізніше, як вернув до вітчизни.

Гегемонія Теб.

Коринтійська війна. По поході Кира хотіли Перзи пімститися на Греках за це, що вони помагали Кирови й хотіли підбити Греків, що були в Малій Азії. На оборону Грекам вислали Спартанці до Азії хороброго короля Агезіляя. Тоді Перзи постановили викликати заворушення в Греції і підбурили Коринт, Атени, Теби й інші міста до повстання. За перські гроші відбудовано атенські мури, а Атенець, Конон на чолі перської фльоти знищив пельопонеську фльоту. Війна велася ще довгий час, головно на істмійським перешийку, відки пішла назва Коринтійська війна. В решті Спартанці, щоб лише задержати гегемонію Греції, заключили з Перзами гидкий мир, в яким признали Перзам всі грецькі міста в Малій Азії, а в Греції всі міста мали бути свободними, жадному місту не вільно було творити союзів, лише Спартанам лишилося пановання над Месенією.

Причина війни Теб із Спартою. Місто Олінт на халькидидійським півострові не хотіло розв'язати союзу міст, тому вожд Спартан Фойбідас пішов з військом проти Олінту й по дорозі на візвання тебанських аристократів за-

няв замок Теб Кадмею 383. р. і установив в Тебах аристократичний уряд. Противники аристократів, демократи, поміж ними Пельопід, мусіли втікати з Теб. По якімсь часі повернули прогнанці, поперебирані до Теб, впали підчас пиру до замку, вимордували начальників уряду, а спартанську залогоу зневолили опустити Теби. Це дало початок до великої війни поміж Тебами а Спартою.

Утворення другого морського атенського союзу, 377. р. Поводження тебанських демократів розбудило симпатію всюди, головно в Атенах. Однак Атенці не сміли лучитися з Тебами, щоби не наразити собі Спарти. Коли-ж спартанський вожд, висланий проти Теб, хотів заволодіти Піреєм, заключили обурені Атенці союз з Тебами і стали організувати новий морський союз і коли зобовязалися під присягою берігти повну волю всіх союзних міст і не закладати клерухій, новий морський союз скоро почав зростати і обнимав около 70 міст і островів. Коли-ж Атенці не додержали присяги й старалися замінити союзників у своїх підданих, вибухла поміж Атенцями а союзниками війна (357—355) яка закінчилася виступленнем найзначніших міст із союзу.

Епамінонд. Зараз по прогнанню спартанської залогоу з Теб, начальний провід над Те-

банцями обняв Епаміонд, який мав бути так правого характеру, що навіть жартом не говорив неправди. Коли прибули до Теб послы від перського короля, підкупити всіх знатніших мужів в Греції, удалися також до Епаміонда. Тоді Епаміонд відповів послам. «Якщо вам король бажає від мене чогось такого, що є добрим для моєї вітчизни, то я зроблю йому це даром, колиж він хоче щось такого, що принесе моїй вітчизні шкоду, то вам король не має тільки золота, щоби міг мене підкупити.» Коли пізніше деякі вороги Епаміонда закидували йому, що згордів і рівнає себе з Агамемноном, відповів Епаміонд. «Як можна мене рівнати з Агамемноном, який з цілою Грецією за десять літ здобув одно місто, а я з одним містом в однім дні освободив цілу Грецію.»

Битви під Левктрами 371. і Мантінеєю 362. р. Епаміонд був знаменитим вождом і організатором, а помагав йому у всім другий великий тебанський муж Пельопід. Епаміонд скоро зорганізував армію, ввів нову скісну лінію боєву, при помочі котрої розбив цілковито Спартан під Левктрами 371. р. хоч Спартанці були майже два рази численніші. В боротьбі під Левктрами відзначився найбільше святий тебанський полк, утворений Пельопідом, котрого члени присягали, що або побідять, або

поляжуть, але ніколи не уступять з поля битви. Побідоносні Тебанці наїхали Пельопонез, впали до Месенії, яку визволено зі спартанської неволі й проголошено свобідною державою.

Коли-ж, дещо пізніше, Спартанці виступили до нової борби, впав Епамінонд на ново до Пельопонезу й побив їх у битві під Мантінеєю 262. р. але сам був в борбі ранений. Лікарі сказали йому, що буде так довго жити, доки не витягне заліза з рани. Епамінонд так довго не витягав заліза з рани, доки не донесено йому, що Тебанці побідили. Коли приятелі Епамінонда жалували, що він так скоро їх опускає, сказав Епамінонд, «Я умираю, але полишаю по собі дві дочки: Левктру і Мантінею.»

Хоч із смертю Епамінонда упала також слава й могутність Теб, але й Спарта з того часу вже ніколи не піднеслася до більшого значіння. В цілій Греції не було тепер міста, котре могло би обняти провід над Греками, а цього як раз тоді треба було, бо від півночі зближався ворог, що загрожував самостійності Греції.

Македонія. Филип Македонський 395-336.

Македонія. Македонія лежить на північ від Тесалії, ограничена зі сходу Тракією, з заходу Ілірією. Є це край гористий, з кількома плодовитими долинами, з підсоннем о много острійшим як в Греції. В горах Македонії знаходилося багато мінеральних плодів, поміж ними навіть золото й срібло, а в лісах жило багато дикої звірини (Геродот згадує навіть льва). Мова Македонців була подібною до грецької, головно до дорійського наріччя. Найважніші македонські міста були Пелья, Підна й Терма, нинішня Сальоніка (Сосунь).

Найдавніша історія Македонії. В Македонії панували королі, які виводили свій рід від Гераклідів. З-поміж македонських королів найважнішим був Олександр, за часів перських воєн, якого звано приятелем Греків. По перських війнах велися в Македонії часті домашні війни. Коли Теби стали славними й одержали гегемонію Греції, вмішалися Тебанці в спори Македонії. Тебанський вожд Пельонід звернувся до Македонії, і зневолив її-ж приступити до союзу з Тебами, а за закладника взяв до Теб королівського сина Филипа.

Филип виховувався з того часу в Тебах, де жив в домі Епамінонда. Тут пізнав усі військові урядження, приглянувся всім політичним устроєм Греції, але рівночасно пізнав незгоду поміж Греками, і побачив що хто зуміє добре використати незгоду і недовірря поміж грецькими містами, буде міг легко стати паном Греції, і тоді то вже зродилася у його гадка, підбити Грецію.

Коли Филип мав 23 роки утік з Теб до Македонії, де став управляти державою, з початку як опікун малолітнього свого братанича, якого відтак усунув і сам став королем. Він поставив собі завданням здобути цілу Грецію, до чого йшов звільна, але невпинно. В боротьбі не перебірав у средствах, де не помогло оружжє, там послугувався хитростю, або підкупством. В кождім грецькім місті мав своїх прихильників та свої сторонництва, які все ділали на його користь. Филип казав отверто, що в цілій Греції нема ані одного міста, котре малоби так високі мури, яких не мігби перейти осел обладований мішками золота. Коли Филип розпочав борбу з яким грецькім містом, а побачив що ще не час на послідну розправу; уступав в час, щоби відтак по-часі нанести певнійший удар.

Як лише ступив на престол, видосконалив македонську армію, та завів нові полки,

так звані македонські фалянги, воружені так довгими копіями, що жовніри з послідних рядів могли ними дістати до першого ряду і в цей спосіб помагали тим, що боролися на переді. Завівши лад і порядок в державі, заняв Филипп деякі міста на трацько-македонським побережжі, де заложив місто Філіпі, по чім постановив вмішатися в грецькі справи, а нагоду до цього дали йому самі Греки.

Свята війна проти Фокійців. В краю Фокійців лежала славна святиня Апольона в Дельфах, яка мала нечислимі богацтва. Фокійці лихо дивилися на незлежність і зріст багатств святині, а вкінці забрали частину піль, що належали до неї. Тоді, на спільній нараді дельфійської ауфіктіонії, на внесення Тебанців засуджено Фокійців на грошеву кару, а виконання присуду повірено Тебам. Але Фокійці, місто піддатися засудові й заплатити грошеву кару, заволоділи святинею, і за загарбані скарби наймили велике військо, яке не лише відперло Тебанців, але ще впало до Тесалії. Тоді Тебанці вівзвали помочі Филиппа, який прибув з військом до Греції, побив Фокійців, але рівночасно покориствувався нагодою і заняв Тесалію, з якої вже ніколи не уступив. В глиб Греції ще не посунувся, бо розумів, що до цього не прийшов ще відповідний час, а звернувся вперед проти наймогутнішого

міста, на македонсько-тракійському побережжі, Олінту.

Демостен. Рівночасно з Филипом жив в Атонах найбільший грецький бесідник і послідний державник Греції, Демостен. Хоч син багатих родичів, якому отець полишив великий маєток, мусів у своїй молодості боротися з недостатком, бо його опікуни так завідували його добром, що коли Демостем доріс, то йому майже нічо не липилося.

В молодих літах мав Демостен дуже сла-

бий голос, гикався, не вимовляв деяких букв і рушав говорячи рамям. Його ровесники на-

Фіг. 26.
Демостен. (Рим, Ватикан).

сміхалися з його, не прочуваючи його будучої слави. Коли раз почув Демостен промову славного бесідника, так нею одушевився, що рішив стати бесідником. Зтої пори працював день і ніч, над берегом шумячого моря, скріпляв свій слабий голос, та старався перекричати гук моря; — щоб вимавляти виразно букви вкладав собі під язик камінчик, щоб більше працювати та не виходити з хати, обголив собі пів голови. Щоб відзвичаїтися від прикрої навички рушати рамям ставав під висячим мечем і як лиш забувся і підніс рамя, коловся мечем. При такій совісній праці поборов в-решті всі труднощі й став найбільшим грецьким бесідником.

Часи занепаду атенської демократії. За Демостена стало занепадати політичне життя. Місто демократії прийшло пановання охльократії. Управу держави захопили в свої руки найнищі верстви народу, які домагалися тільки забав та ігрищ, на кошт засібніших горожан. На народніх зборах западали дивні ухвали, як приміром, щоби всі надвижки доходів не ховати на прикрі часи, а обертати на забави для народу. Багато пустих людей, що вмiли тільки гарно й легко говорити, вибивалося на перше місце, підлещуючи на кождім кроці народові. Рівночасно йшли процеси за процесами, в яких потягано до отвічальности

найбільше заслужених мужів, за яку небудь невдачу. Ніхто серед таких обставин не звертав уваги на велику небезпеку, яка росла на півночі. Що-лиш Демостен звернув увагу Атенців на Филипа й докладав всіх зусиль, щоби побороти його.

Занепад Олінту. З тої пори, як Демостен побачив, що Филип стремить до підбою Греції, виступив проти його в славних своїх бесідах, званих Філіпіками. На жаль його ради не знаходили в Атенців довірря, бо як в інших містах Греції, так і в Атенах мав Филип своїх прихильників, на чолі яких стояв другий знаменитий атенський бесідник Есхін, чоловік спосібний, проворний, але безхарактерний. Есхін говорив, що Филип не має жадних лихих намірів супроти Греції і все доводив до цього, що Атенці, або не давали помочі містам, з якими воював Филип, або вислана поміч приходила запізно. Що-лиш пізніше побачили Атенці, які то добрі були ради Демостена й почали приготовлятися до боротьби, та дали поміч Олінтові. Та поміч ця прибула за-пізно, Филип здобув Олінт, збував його до нащадки, а населення запродав у неволю. Від тепер, ставши сильною ногою на півночі, стремить Филип отверто до підбою Греції і жде лише догідної до сего хвилини.

Битва під Херонесею 338. р. Щоби дати Филипові нагоду увійти до середущої Греції, поставив на зборах делфійської амфіктионії Есхін внесення, щоби виповісти містові Амфісі святу-війну, і ведення її повірити Филипові. На зазив амфіктионії прибув Филип чим-скорше до Греції, але не пішов проти Амфіси, тільки перше заняв Елятею, що була ключем до середущої Греції. Тоді за радою Демостена заключили Атенці зі зненавидженими їм Тебанцями союз для спільної оборони проти Филипа. Та було вже за-пізно. Під Херонесею 338. р. Филип розбив грецьке військо (в битві святий тебанський полк, заложений Пельопідом, поляг до останнього жовніра) і заняв тебанський замок Кадмею. Атенцям, щоб не приводити їх до крайности, признав Филип лагідні услівя мира. По битві під Херонесею пішов Филип на Пельопонез, скликав послів від усіх грецьких міст до Коринту, і там усі Греки признали його начальним вождом всіх воєнних грецьких сил. З того часу самостійна Греція перестає існувати.

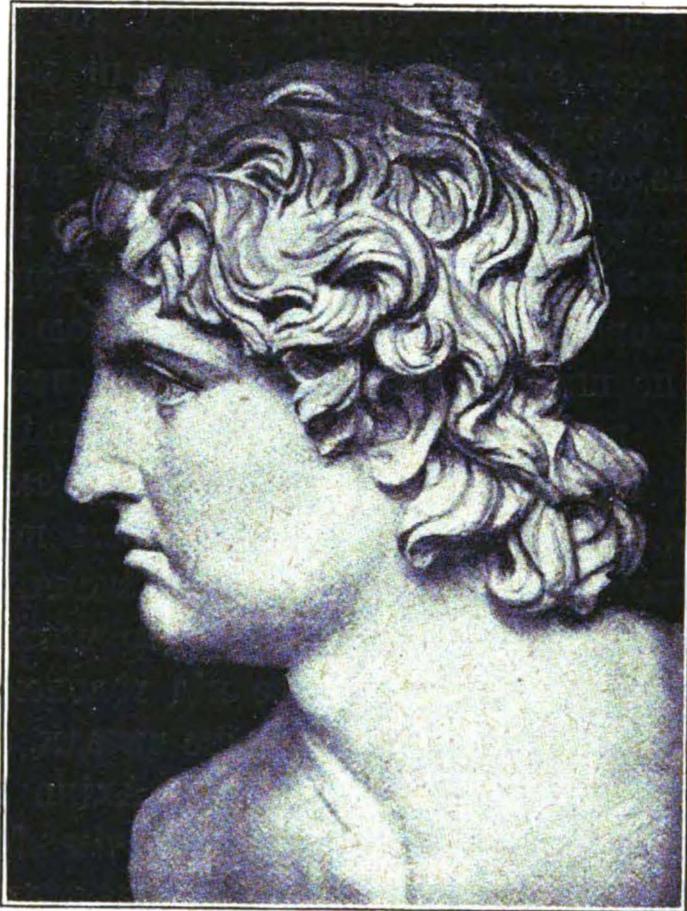
Смерть Филипа. Від тепер почав Филип з цілою силою приготовлятися до боротьби з Персією, бо хотів підбити цілу перську державу, але не міг перевести в життя своїх дальших плянів, бо небавом згинув убитий 336. р.

Олександр Великий. 336—323.

Молодість Олександра. Цілу могучу державу, яку сотворив Филип, обняв молодий, ледве двадцятлітній його син, Олександр. Олександр уродився тої самої ночі, в якій Герострат, хочачи вславитися, підпалив величаву святиню Артеміди в Ефезі, тому ворожили Олександрові, що він заволодіє цілою Азією. Вже в перших дитячих літах визначався Олександр великими спосібностями, які його батько, Филип, старався всіми способами розвивати, тому дав йому за вчителя найбільшого грецького філософа, Арістотеля.

Найбільше любив Олександр читати Гомерову Іліяду, яку мав все під головою, щоб пробудившись рано, міг дальше читати, а взірцем героя був для Олександра Ахіль і його самотнім бажанням було в молодечім віці стати подібним Ахілеві. Тож коли сповіщали його про нові перемоги Филипа, крикнув раз Олександр. «Мій батько здобуде цілий світ, а мені не полишить нічого до роботи.» Коли Олександр був молодцем, привели Филипові дуже гарного коня Буцефала, якого найліпші їзди не могли досісти. Олександр побачив сейчас, що кінь боїться своєї тіні і уставив

коня так, щоб не видів її, досів коня і кермував ним по своїй волі. Коли Олександр зсів з коня, обняв його Филип і сказав: «Шукай

Фіг. 27. Олександр Великий
(Мінхен, Гліптотека).

собі, сину, иншої держави, Македонія для тебе за-мала.»

Олександр в Коринті. По смерти свого батька поспішив Олександр сейчас до Греції,

де в Коринті вибрали його Греки начальним вождом. В Коринті стрівся Олександр з грецьким філософом Діогеном, який учив, що чим менше чоловік потребує, тим подібнішим стає до богів, тому сам ходив майже наго, а помешканням його була стара бочка. З початку мав він ще чарку на воду, але коли побачив хлопця, який пив руками воду, викинув чарку. Примір Діогена наслідувало багато грецьких філософів, яких там називали обидливо псами (циніками, від грецького слова «кинес» пси). Будучи в Коринті, забажав Олександр побачити Діогена. Він розмовляв з мудрецем довгий час, і був так одушевлений його відповіддями, що обіцяв Діогенові дати, чого він лиш захоче. Тоді Діоген відповів: «Вступися і не засланняй мені сонця.» Олександр, не то що не образився відповіддю Діогена, але сказав, що коли-б не був Олександром, то хотів би бути Діогеном.

Збурення Теб. З Коринту пішов Олександр до Македонії, звідки виправився проти народів, які мешкали на північ від Македонії. Коли Олександр воював на півночі, рознеслася в Греції вість, що Олександр помер. На цю вість повстали Тебанці. Та Олександр з'явився незвичайно скоро в Греції, побив Тебанців і знищив Теби, з виїмком одного дому, поета Піндара і святинь.

Виправа Олександра на Перзів. Привернувши в Греції супокій, почав Олександр приготуватися до походу на Перзію. На чолі 30.000 піших і 5.000 їздців переправився Олександр 334. р. через Гелеспонт до Азії і ще того самого року побив Перзів в Малій Азії над рікою Граніком. В бою мало що не втратив життя. Підчас битви напало на його двох Перзів і, коли Олександр встромив спис у груди одного, другий вже підніс меч, щоб ударити в голову короля. В рішачій хвилині надбіг на-поміч королеві македонський вожд, Клїт, і одним замахом відрубав Перзові голову й руку і в цей спосіб уратовав Олександрові життя.

По битві прибув Олександр до міста Гордіюм, де був ув одній святині вузол так замотаний, що його ніхто не вмів розв'язати. З цим вузлом вязався переказ, що хто його розв'яже, запанує над цілою Азією. Олександр, не надумуючися, витягнув з похови меч і розтяв вузол. З того часу мешканці Азії уважали Олександра своїм паном.

Олександр займає Фенікію, Палестину й Єгипет. В місті Тарзі Олександр тяжко захорував, коли спочений скочив до ріки, щоб викупатися. По виздоровленню рушив проти перського короля Дарія III. і побив його під Іссус 332. р. р. Дарій ледве втік з поля бою,

а його жінка й діти попали в руки Олександра, який обійшовся з полоненими дуже ласкаво. З під Іссу не пішов Олександр за Дарієм в глибину Перзії, але звернувся на-полудне, здобув Фенікію, яка піддалася йому з виїмком міста Тира, яке здобув Олександр що лиш по семимісячній облозі й за кару збував його цілковито, 2000 горожан казав прибити на крест, а других запродав у неволю. З того часу Тир упадає цілковито, а на його місці знаходиться нині маленьке село. З Тиру удався Олександр через Палестину до Єгипту, де Єгиптяни прийняли його як освободителя з-під перського ярма. В Єгипті заложив Олександр місто свого імені, Олександрію, яка в короткім часі, завдяки догідному положенню, стала великим торговельним містом. З Єгипту відвідав Олександр оазу Сіваг, де знаходилася славна святиня Амона.

Здобуття Перзії. В тім часі, як Олександр перебував в Фенікії й Єгипті, приготувався Дарій до нової боротьби й зібрав велике військо. В Асирії, на просторій рівнині між двома містами, Арбелею і Гавгамелею, не далеко руїн Нініви, зішлися обидва володарі 331. р. Полководці Олександра радили серед ночі напасти на перське військо й розбити його, але Олександр відповів: «Не думаю викрадати побіди.» На другий день розгорілася

боротьба, однак, мимо хоробрости Перзів, Олександр відніс велику перемогу. Дарій III утік в глибину Ірану, а Олександр, майже без опору, заняв Вавилон, Сузу, вдерся до властивої Перзії, де з підступи за спустошення, заподіяні колись Ксерксом в Греції, власноручно підпалив величаві перські палати в Перзеполіс. З Перзії пішов Олександр до Медії і заняв укріплену Екбатану. Величезна перська держава, яка колись сотки тисячів вислала на здобуття Греції, піддалася тепер горстці Греків і Македонців. Нещасливий Дарій утік на схід до Ірану, та тут його, його власний намісник Бессус, щоб приподобатися Олександрові, убив, за що його відтак Олександр казав прибити на хрест, а тіло Дарія казав завести до столиці й поховати в королівських гробах.

Похід Олександра до Індії. Здобувши Перзію, завів Олександр на своїм дворі східні строї і східні звичаї, а піддані мусили приступати до його на-вколішках. З цього були невдоволені Македонці й Греки, що були при зви-чаєні до простоти. Однак багато облесників підлещувалося Олександрові. Лише Кліт, який уратував йому життя над Граніком, мав відвагу говорити правду в очі. Коли раз під час пира докоряв Кліт Олександрові, розгніваний король вирвав із руки жовніра спис і пробив ним груди Кліта. Побачивши кров, сха-

менувся, розплакався, кинувся на своє ліжко й кликав жалко: «Кліте! Кліте!» але вже було за-пізно.

Переболівши страту Кліта, рішився Олександр йти походом на Індів 330—326. р. (Індії були тоді дуже мало звісним краєм.) Олександр перейшов ріку Інд, побив індійського короля Пора, хоч Інди послуговувалися в боротьбі слонями. Олександр мав намір іти далше в глибину краю, але військо, яке хотіло вже вертати до вітчизни, відмовило йому послуху й неволило короля до повороту. Олександр завернув і пішов з водами Інду аж до його гирла, де поділив військо на дві частини; перша частина вернула морем, друга під проводом самого Олександра пішла пустим полудневим побережжям Ірану, де мало що не загинула зі спраги*.

Смерть Олександра. По повороті з Індії відбув Олександр великий тріумф і став займатися організацією великанської держави. Слава його розходилася по цілім тоді знанім світі, а дві тогдішні більші держави, Рим

* Коли серед спеки всі мліли зі спраги, підбіг оден жовнір і подав Олександрові шолом, наповнений водою. Та Олександр, вилив воду на землю, бо не хотів сам пити, тоді як його вояки з жаги вмівають. Одушевлені жовніри закликали: «Веди нас далше, ми вже не чуємо спраги, ми безсмертні під таким полководцем».

і Картагіна прислали своїх послів до його столиці Вавилону. Олександр бачив, що легше було йому здобути велику перську державу, як панувати над нею з горсткою Греків і Македонців, тому старався погодити схід із заходом та получить разом обі цивілізації. Це хотів від зробити, закладаючи грецькі колонії в Азії і попираючи мішані подружжя Греків з Перзами. Сам Олександр дав до цього примір, оженившись з гарною Роксаною а відтак з одною з дочок Дарія III. (ішов за приміром Перзів, які жили в многоженстві). Не подобалося Грекам і Македонцям, що король ставить їх на рівні з Перзами, але Олександр умів усе позискати своїх підданих для своїх плянів. Та Олександр не мав часу зорганізувати своєї держави. Дуже вчасно почав занепадати на здоровлю і весною 323. р. умер в 33. році життя. Коли уміраючого короля питалися, хто має бути його наслідником відповів: «Той що буде найбільше достойним.»

Смерть Демостена. На вість про смерть Олександра вибухло повстання в Греції, якого душею був Демостен. Греки облягли македонського намісника, Антипатра, в тесалійським місті Лямія. Однак Антипатер дістав з Македонії підмогу й неволив Греків до здачі оружжя, а в Атенах осадив македонську залогу. Тоді Демостен, щоб не дістати ся в ру-

ки Македонців, утік на острів Каляврію, а коли посіпаки Антипатра прибули сюди, отруївся (322. р.). Атенці виставили йому пам'ятник з написею. «Коли би ти, Демостене, мав був силу рівну твоїй волі, то ніколи Греції не бувби заняв Македонець.»

Судьба держави Олександра Великого. держава Олександра не устоялася довго. Олександр Великий жив за коротко, щоби міг новозбудовану державу уладити та завести в ній лад і порядок. Найбільше значіння в його державі мали вожди побідоносної армії. Вони порозумілися між собою, що син і брат Олександра мати-муть лише титул королів, а державою будуть правити самі вожди, які й розібрали між себе поодинокі провінції. Але між ними не було згоди; одні бажали удержати єдність держави, другі хотіли поділу поміж себе. Поміж одними а другими почалася завзята, боротьба, яка скінчилася битвою під Інсом 301. р. Побідили сторонники поділу держави Олександра й Македонсько-перську державу поділено на часті.

На місце давньої великої упіверзальної держави повстало більше держав, з яких найважніші були 1. Македонія в таких границях, які мала за життя Филипа, отже з Грецією. 2. Єгипет зі столицею Олександрією. 3. Азія, що обнімала Малу Азію, Сирію, Мезо-

потамію і Іран. Крім цих головних держав повстало багато другорядних, з яких найважнійші були Пергаменьське королівство і Родос, в Малій Азії (Родос мав могучу флоту).

Всім державам, що повстали на руїнах держави Олександра Великого, нанесли страшний удар Галійці (мешканці нинішньої Франції і альпейських країв) які впали вперед до Македонії 279. р. а відтак увійшли до Греції, рабуючи і палючи все. Вони хотіли ограбити також святиню Апольона в Дельфах, але коли запустилися в провали дикого Парнасу, спадаюче з гір каміння, нанесло їм великі втрати, а поміж Греками повстало повірря, що сам Апольон станув до боротьби з Галійцями в обороні своєї святині. По ограбленню Греції ударили Галійці на Малу Азію і грабили її безкарно довший час, доки володар Азії, Селевк, не розбив їх і не приневолив осісти в одній частині Меньшої Азії, в Галятеї.

Поезія, наука й мистецтво Греції.

В чім лежить історичне значіння Греків. Греки займали не великий простір і ніколи не творили більшої одноцільної держави, а мимо цього заняли вони у всесвітній історії одно з найзамітніших місць. Вправді вславилися

Греки великою хоробрстю і пожертвованням в обороні своєї вітчизни, та не лише відперли вони кілька, ба кільканацять разів сильніші ряди Перзів, але вели з ними побідоносні, зачіпні війни. Мали Греки славних законодавців (Сольон, Клістен) великих вождів (Мільтіяд, Леонід, Темістокль, Кімон), великих державних мужів (Перікль), однак велике значіння Греків лежить де инше. Греки здобули собі своє місце серед народів всевітної історії на полі науки, поезії і мистецтва. І хоч їх пізніше побідили Римляни й утворили з Греції свою провінцію, то побіджені оружжєм Греки, побідили Римлян наукою і просвітою.

Епічна поезія. Вже коло року 1000 перед Хр. переповідали Греки одні другим оповідання про Троянську війну й поворот Оди-сея. Автором цих двох великих епопей уважали Гомера, однак нині більшість учених годиться на це, що Гомер цих поем не написав, а є це великі народні епопеї, які жили в устах народа, доки тиран Атен Пізистрат не казав їх списати і уложити в одну цілість. З поміж епічних поетів Греції, замітний також Гезіод, що описав стихом початок світа і роди богів.

Лірична поезія розвинулася найскорше в Малій Азії між Йонцями. Ліричні поезії писав Сольон, поетка Сафо, яка жила на острові Лезбос, ліричну поезію плекали й Дорійці, а

навіть у Спарті подибуємо ліричних поетів і співаків. За часів Олександра Великого жив в Тебах ліричний поет Піндар.

Фіг. 28. Софокль (Копія оригіналу з 4 ст. пр. Хр. У Лятерані в Римі).

Драматична поезія. До найвизшого розвою дійшла грецька поезія в драмі, а найбільші драматурги Есхіль, Софокль Еврипід жили в Атенах за часів Перікля. В Атенах жив також комедіописатель Арістофан, а в пізніших часах представитель новочасної комедії Менандер.

Історіографія. Початків грецької історіографії шукати треба в письмах льогографів, що збирали її списували перекази її

міти, та старалися списати їх в певнім хронологічнім порядку. Батьком властивої грецької

історії був Геродот, що жив в V. віці перед Хрис. Геродот походив з Галікарнасу, подорожував дуже багато, й підчас подорожий був на північній побережжі Чорного моря, та перший подав нам звістки про народи, мешкаючі над Дністром і Дніпром. Головним ділом Геродота був опис перських війн. Коли Геродот читав своє діло на олімпійських ігрищах, прислухувався йому дуже пильно і заплакав з радости якийсь хлопчина. Цим хлопцем був пізнійший найбільший грецький історик Тукідид, уроджений в Атенах, що описав Пельопонезьку війну до 411. р. Умер замордований і його діло остало нескінченим. Поміж грецькими істориками займає визначне місце також Ксенофон, який окрім деяких філософічних творів, описав похід і поворот Греків перед і по битві під Кунаксою 401. р.

Філософія починає вперше розвиватися в Малій Азії, де виступає Талес із Мілету. Відтак виступають визначніші філософи, як Пітагор з Самос, а в Атенах Сократ і його ученик Плятон. Плятон учив, що все, що існує на світі є лише слабим і марним відбиттем скінчених форм ідеї. Філософія Плятона є ідеалістичною, у своїх творах стремів він до пізнання безсмертного взірця всесвіта, та щоби перенятися красою, добром і правдою. Свою фільо-

софію виложив Плятон в діяльогах, у яких веде розмову Сократ із своїми учениками.

Арістотель. Учеником Плятона був великий грецький філософ Арістотель, уроджений на тракійськiм побережжі. Виховувався в Атенах, а відтак став учителем Олександра Великого. Коли Олександр Великий вирушив на Перзів, Арістотель вернув до Атен, де заложив свою славну школу, Ліцей. Філософія Арістотеля виходить з цілковито інших основ, як філософія Плятона. Бо коли Плятон виводив все від незвісної нам ідеї, то Арістотель учив, що всяке пізнання повинно виходити від річий реальних, підпадаючих під наші змисли. Його філософія є проте реалістичною, яка повинна опиратися лише на людськiм досвіді й розумі. Арістотель умер в тім самім році що й Демостен (322). Погляди, які висказав цей учений удержалися по нім довгі віки, а в декотрих науках, приміром в логіці, поступив світ малоццо дальше й до нині. Крім філософії займався Арістотель фізикою, астрономією, та був, якби основателем натуралістичних наук, а передовсім був творцем зоології, як його ученик Теофрат був першим грецьким ботаніком.

Пізнійше виступає в Греції багато ще філософів, з поміж котрих замітні два, які дали початок двох головних філософіч-

ний шкіл: Епікур з Самос, що витворив епікурейську школу, якої представителі вважали за найбільше щастя чоловіка уживати й весело жити і Зенон, що дав почин стоїцькій школі, яка вчила, що чоловік доходить до щастя, обмежуючи й побіджуючи свої пристрасти.

Реторика. Штука краснорічivosti дійшла до найвисшого розвитку в Атенах, де її сприяв демократичний устрій держави. Хто хотів мати в державі значіння, мусів потягнути за собою нарід на народних зборах, а міг це зробити лиш той, що вмів гарно промовити до народа. Багато до розвою краснорічivosti причинилися софісти, які старалися навчити всіх своїх учеників гарно говорити. В Атенах було чи-мало славних бесідників: як Лізій, Ізократ і оба найбільші бесідники, що жили за часів Филипа, Демостен і Есхін.

Геленізм і геленістична література й наука. З хвилиною, коли Олександр Великий здобув далекий і великий схід, зискали Греки місце для розпросторювання грецької культури і просвіти. Та було їх замало, щоб грецька цивілізація могла всюда увійти й перетворити весь світ на грецький лад. Тож витворювалася мішанина грецького й орієнтального елементу, а вислідом цього не була чисто грецька, але геленістична культура. Що зискав грецький елемент на розширенню об'єму, те тра-

тив на якості і своїй чистоті. Все-ж таки грецька мова стає універсальною для цілого сходу. В тій мові пишуть історію Єгипту, Вавилону, а навіть святі жидівські книги перекладають на грецьку мову. Однак ізза домішки чужих елементів, грецька мова псується і перестає бути чистою. В поалександрівських часах головними осідками грецької культури, поруч Атен, були Пергамон в Малій Азії і Олександрія в Єгипті. Характеристикою цілого геленістичного руху є вченість, перетворювання давньої грецької цивілізації та брак оригінальності.

Грецьке мистецтво. Грецьке мистецтво, як в загалі кожняя штука, знайшло свій початок і перший розвій в релігії. Представити собі свого бога, побудувати йому вівтар, чи святиню, це перше бажання чоловіка на полі мистецтва. З поміж усіх галузей штуки, розвинулася найскорше у Греків архітектура, а перші грецькі святині були побудовані в Малій Азії. До найвисшого розвою дійшло будівництво в Атенах за часів Перікля, тоді жили найбільші атенські будівничі, як Іктинус, Калікратес і Мнесіклес, які побудували святині на Акрополю (стор. 99.—104.).

Поволійше й пізнійше від архітектури розвивається грецька різба, яка з початку служила лише до окраси будівництву. Головним осідком різби був з початку Сікіон на Пельо-

Фіг. 29. Аполльон. (Рим, Ватикан.)

понезі й остров Егіна. До найвисшого розвитку дійшла різба в Атенах, де жив найбільший грецький різбар Фідій (стор. 104). Рівночасно

з Фідієм жив славний різбар, Поліклет з Сікіону, творець статуї Гери в Аргос. По Пеллопонезській війні жили в Атенах славні різбари Скопас і Праксітелес, яких твори відзначалися великою приманчивістю, життєм і природністю. По Олександрі плекав різбу Лізії, цвила вона також на Родосі і в Пергамі.

Побіч різби розвинулося в Греції, а передовсім в Атенах, малярство; лише пам'яток грецького малярства задержалося до наших часів дуже мало. Найбільші грецькі малярі були Полігнот, Зевксіс, який вималював хлопця з виноградом так добре, що птиці прилітали їсти виноград. Найславнішим малярем Греції був Апелес, якому однісенькому позволив Олександр малювати свій портрет.

Домове життя Греків. Приватні грецькі дома були зовсім звичайні незаметні в порівнянні з публичними будівлями. Дома, які припирали до вулиці визшою стороною, мали в середині кілька подівір. Для мущин і жінок були осібні кімнати, а крім того були кімнати родинні, де сходилися всі члени родини. Домові роботи полагоджували все жінщини, при помочі невільників і невільниць.

Греки належали до дуже гостинних людей і ніколи не питали прихожих, хто вони, не погостивши їх вперед. При пирах уприємняли гостям час музикою, співом і танцями.

Їли лежачи, при чім лівим раменем опиралися на подушку, а тіло спочивало на приладжених до цього софах. Тарелі, ножі, вилки були Грекам незнані, уживали лише ложок. М'ясо клали на стіл вже покраяне, яке брано руками, тому по їдженню мили Греки руки. Під час їди не пили нічого, що лиш по їдженню пили вино і то майже завсіди розпущене водою.

Одіж носили Греки зовсім просту і невибагливу. Вовняна сорочка, отверта по правій стороні, де спинано її сиряжкою і плащ, це ціле одіння Грека.

Важніші дати з грецької історії.

- 1184. (?) Здобуття Трої.
- 1104. (?) Початок переселення Дорів.
- 1000. Кінець завоювання Пельопонезу Дорами.
- 850. (?) Уставодавство Лікурґа.
- 776. Перша Олімпіяда.
- 683. Вибір 9 архонтів в Атенах.
- 620. Законодавство Дракона в Атенах.

594. Сольон і надання прав Атенам.
560—527. Пізистрат тираном Атен.
510. Прогнання Гіпія з Атен.
509. Реформи Клістена.
500. Повстання Йонських міст в Малій Азії.
490. Битва під Маратоном.
480. Похід Ксеркса на Грецію. Битви в Термопілях і під Саляміною. Наїзд Картагінців на Сіцилію.
479. Битва під Плятеями.
478. Початок морського союзу під проводом Атен.
467. Битва над рікою Еврімедоном.
462. Упадок Ареопагу в Атенах.
454. Перенесення каси морського союзу атенського з Дельос до Атен.
449. Битва на Кипрі, кінець перських війн.
445. Трицятилітній мир поміж Атенами а Спартою.
431—404. Пеллопонезська війна.
421. Мир Нікія.
415—413. Виправа Атенців на Сіцилію.
410. Битва під Кізіком.
405. Битва під Егоспотамос.
404. Упадок Атен.
403. Тразибуль проганяє 30 тиранів з Атен.

401. Похід Кира проти Артаксеркса. Битва під Кунаксою.
399. Смерть Сократа.
394. Коринтійська війна. Атенець Конон на чолі перської фльоти побіждає Спартан.
383. Спартани займають тебанський замок.
379. Пельопід проганяє Спартан з Теб.
377. Другий морський атенський союз.
371. Битва під Левктрами.
362. Битва під Мантинеею.
- 359—336. Филип Македонський.
348. Смерть Плятона. Збурення Олінту.
338. Битва під Херонеею. Упадок самостійної Греції.
- 336—323. Олександр Великий.
334. Похід Олександра на Перзів.
333. Битва під Ісом.
332. Олександр основує Олександрію в Єгипті.
331. Битва під Арбелею і Гавгамелею.
- 330—326. Похід Олександра до Індій.
322. Смерть Демостена й Арістотеля.
301. Битва під Іссом. Поділ держави Олександра Великого.
-

Рим. Край і його мешканці.

Географія Італії. Апенінський півостров, званий також Італією, розпростирається на південь від Альп і зближається більше до побереж Африки, як Балкан. Італія, замкнена від півночі високими горами Альпами, що спадають стрімко в сторону Італії, на захід Генуенським заливом, Тіренським морем, яке творить Неаполітанський залив і лучиться Месенським проливом з морем Йонським. Воно обливає Італію від полудня і творить Тарентийський залив, що розділює полудневу Італію на два півострови, Апулію і Калябрію. Від сходу замкнена Італія Адрийським морем. Полога будова Італії о много гірше розвинена ніж Греції, нема ту тих численних і догідних пристаней, однак географічне положення Італії, що лежить мов у серці середземного моря, допомогло мешканцям цього краю заволодіти всіма побережжами Середземного моря.

Італію здовж, від півночі до полудня, перебігає гірське пасмо Апеніни, яке доходить до найбільшої висоти в країні Аbruців, де лежить найвисший вершок Апенінів Гран Саса д'Італія коло 3000 м. високий. На східнім побережжі знімається відокремлена, гора зва-

на острогою Італії, Монте-Гаргано, на західнім вулькан Везувій, високий 1300 м. По обидвох боках Апеніну розпростираються невеликі низини, як етрурійська, римська, кампанська і апулійська.

Лиш північна Італія має ліпше наводнення і більші ріки. Середуца й полуднева має дуже сухі літа, а Апеніни не знімаються до лінії вічного снігу, тому ріки що з його випливають, мають в літі мало води, а денеде, приміром в Апулії, й зовсім висихають. В північній Італії найбільшою рікою є Пад (По), який має численні, багаті в воду, припливи. З лівого боку впадають до його Тіціно, що перепливає скрізь озеро Магіоре, Адза, перепливає озеро ді Комо, Мінчіо озеро ді Гарда. З правого боку прибірає Пад ріки Танаро і Требію. Недалеко від горла Паду кінчить свій біг друга більша ріка північної Італії, Адижа. В середучій Італії є ріки Арно, Тибр який біля Риму є широкийна 125 м. Рубікон, в полудневій-Вольтувно.

Назва Італії. Назву Італії надали Греки первістно лиш одній, полуднево-західній часті, звідки назва Італії розпростерлася з часом на цілий Апенінський півостров. Та Римляни, аж до часв цісарства, називали Італією лише сам вузький півостров, без Льомбардської низини, а границею Італії, від півночі,

уважали річки Марка й Рубікон. Острови Сіцилію, Сардинію і Корсику вчислювано до Італії що лиш в останніх часах існування римської держави.

Поділ Італії. Цілий півостров ділиться на три часті, північну (котра з початку не вчислювалася до Італії) середуцу й полудневу. В північній розріжнювано три країни, в західнім куті Лігурію з містом Генуа, в середині Галію, яку замешкували Галійці. (Галію ділено на дві часті передпаданьску на полудне від Паду і западаньску на північ від Паду.) У східній часті північної Італії лежала країна Венеція.

В середуцїй Італії були країни Етрурія, Ляціум (в яким лежало місто Рим), Кампанія (з містами Неаполь, Капуя, Геркуланум і Помпеї) і Самніум з містом Корфініум.

Полудневу Італію, звану також Великою Грецією, ділено на Люканію, Апулію і Калябрію з містом Тарент.

Італьські народи. Італію замешкували переважно народи арійського походження, яких означувано спільною назвою Італіки. Лише на півночі і на полудні мешкали народи не арійського походження: як Лігурійці, Венети й Япіги.

Італіки ділилися на дві вітки. З поміж першої найважнішими були Лятинці, що за-

мешкували Ляціом, на південь від долишного Тибру. Вони говорили по латинськи, їх мова розповсюдилася по цілій Італії і нині є мертвою, уживають її учені. З поміж Лятинців вийшли Римляни, які з часом стали панами майже цілого тоді знаного світа. До другої вітки належали Умбри й дуже хоробрі Самніти, які якийсь час спорили з Римлянами о пановання над Італією. Говорили вони мовою осьською.

На північ від Лятинців, в нинішній Тоскані, мешкали Етрурійці, які мали високу культуру вже тоді, коли римська була лише в самих початках. Від Етрусків переняли Римляни лукову будову, та всі королівські відзнаки.

Північну Італію в більшій частині замешкували Галійці, які займали також нинішню Францію, звану Галією. Для відріжнення Галії французької від італійської називали Римляни першу заальпейською, другу передальпейською.

Оповідання про основання Риму (753. р.) і про перших чотирох римських королів.

Оповідання про основання Риму. По збуренню Трої оден з троянських героїв, Еней, взяв старенького батька, Анхіза, на плечі, а сина Асканія за руку, всів на корабель і по довгих блуканинах прибув із своїми товаришами до Італії, де його син, Асканій, заложив місто «Альба-Льонга». Чотирнадцятим королем з черги в цьому городі був Нумітор, якого молодший брат, Амулій, скинув із престола, а його дочку, Рею Сільвію, зневолив стати Весталькою (жрицею богині Вести, яка мусіла оставати все дівчиною). Коли-ж Рея Сільвія породила двох близнюків, Ромуля й Рема, яких батьком був бог Марс (грецький Арес) Амулій казав їх утопити. Королівський слуга з жалю, вложив близнята в кошик і пустив на ріку Тибр. Тибр був тоді виступив із берегів, а кошик щасливо задержався на фігівім дереві. Близнята кормила якийсь час вовчиця, що лиш по кількох днях знайшов їх королівський пастух, Фавстуль, і взяв до своєї хати, де вони вирости на гарних і сильних молодців. Обидва вони нападали часто на па-

стухів Нумітора, тому ці зловили їх і привели перед Нумітора. Нумітор зараз побачив подібність помежи молодцями а своєю дочкою Реєю, догадався, що то його внуки, а прикликаний Фавстуль потвердив його здогади. Коли-ж Ромуль і Рем довідалися про все, постановили пімститися на Амулію. Вони убили Амулія, а на престол винесли наново свого діда Нумітора, який з вдячності за це, дозволив Ромульові й Ремові оснувати на цім місці, де задержався з ними кошик, нове місто.

Місце, де заложено нове місто звалося Палятинською горою. Після повір'я Римлян, мали Ромуль і Рем заложити місто 21. цвітня 753. р. пр. Хр. По заложенню міста розпочали обидва спір, хто має дати містови імя. В кінці віддали рішення богам, які птицями мали дати знак, хто з братів повинен надати назву містови. Оба брати станули на горбках і гляділи в небо. Ремові показалося вперед 6 орлів, але коли він прибіг до брата, щоб сказати йому про це, явилося Ромульові 12 орлів. Спір був знов не рішений, бо Рем казав, що йому орли показалися скорше, Ромуль, що йому показалося два рази більше орлів. Серед спору Ромуль убив свого брата, а містові надав імя Рома (Рим).

Пірвання Сабінок. Щоби залюднити місто оголосив Ромуль Рим як азіліум (asylum). Кождий, хоч би й найбільший злочинець та

невільник, прибувши до Риму, ставав вільним і свободним горожанином, якого місто брало в свою оборону. Рим скоро заповнився людьми; нечесними розбишаками та прогнанцями з інших держав. За таких мужів сусіди не хотіли віддавати своїх дочок і в Римі настав великий брак жінок. Тому то Ромуль оголосив, що в Римі відбудуться величаві ігрища в честь бога Нептуна (грецького Позейдона) і на ці ігрища запросив усіх сусідів з жінками і дітьми. На ігрища прибуло до Риму велике число народа. Підчас ігрищ, на даний знак, кинулися Римляни поміж видців і кожний пірвав одну жінку, яку увів домів. Найбільше потерпіли тоді сусіди Римлян, Сабіни, які постановили пімститися на віроломних Римлянах і з великим військом рушили на Рим. Дочка начальника капітолінського замку, Тарпея, отворила Сабінам вхід до замку. Сабінці увійшли на замок, а Тарпею убили. Від тоді одну скалу на Капітолю названо Тарпейською скалою і з неї стручувано злочинців, засуджених на смерть. В кінці прийшло поміж Римлянами й Сабінами до рішачої битви. Серед боротьби кинулися Сабінки поміж воюючих і просили, щоби не убивати їх батьків, братів і мужів. На просьбу жінок оба народи погодилися. Сабіни поселилися в Римі і з того часу творили з Римлянами оден нарід.

Смерть Ромуля. На старість оточив себе Ромуль старшими й досвідними мужами, з якими нараджувався у всіх важніших справах. Рада ця, що складалася з початку із 100, пізніше з 300 люда, звана сенатом, прийшла за часів римської республіки до великого значіння. Та король не все слухав рад сенату, тому то сенатори вбили його, а народові оголосили, що боги забрали Ромуля до неба. З того часу почитували Римляни Ромуля, як бога, під назвою Квірина.

Нума Помпій. По смерті Ромуля вибрано королем Нуму Помпілія, з поміж Сабінів. Йому приписують всі релігійні постанови. Найвисшими римськими божествами був Юпітер (грецький Зевес), Марс і Квірінус. Побіч них існував цілий ряд інших богів, які ріжнилися від грецьких лише назвами, як Юно (Гера), Діана (Артеміда), Меркур (Гермес), Вулкан (Гефайст), Венус (Афродита), Нептун (Позейдон), Плутон (Гадес), Аполлон. Властивим римським богом був Янус. Йому була посвячена святиня, яку замикано підчас мира, а отвирано лише підчас війни. Дуже почитаною була Веста, богиня домашнього вогнища. В її святині мали єрейки Вестальки удержувати вічний огонь. Коли огонь згас, уважали Римляни це віщованнем великого нещастя і жречині закопувано живцем в землю. Побіч го-

ловних богів, віддавали Римляни велику по-
честь домашнім божествам лярм і пенатам.
Римська релігія була незвичайно практична,
жадної мітольоґії і родоводів богів Римляни
не мали, а все те пізнійше присвоїли собі від
Греків. До цього були Римляни дуже забобон-
ні і старалися все довідатися, при помочі во-
рожби про волю богів. В приношенню жертв
пильнували Римляни як найточнійшого вико-
нання всіх обрядів, навіть в найменших по-
дробицях.

Римські священики. В давнім Римі не
було жадних святинь, лише престоли, на
яких король складав жертви іменем цілої дер-
жави. Осібного священичого стану в Римі не
було, а єреї були лише помічниками короля.
На чолі всіх єреїв стояв Понтіфєкс максімус,
який крім нагляду над єреями займався ре-
гульованнем календаря і писав річніки, зва-
ні а н н а л є с. Єреї-авгури займалися віщо-
ганнем, Феціялес приносили жертви при ви-
повідженню війни й заключуванню мира, бо
і це було злучене з ріжними обрядами, Фля-
мінес мали обовязок запалювати огонь на при-
столах деяких божеств.

Найбільшим римським святом були Са-
турналія, при кінці грудня. Підчас цього свя-
та обдаровувано не лише дітий і знакомих,
але навіть невільників ріжними подарками.

Туль Гостілій. Третім з черги королем мав бути дуже войовничий римлянин, Туль Гостілій. Йому приписують подання збурення Альби Льонгі. Перед боротьбою Римлян з Альбанцями умовилися вожди обидвох сторін, Туль Гостілій і вожд Альби, Муцій Фуфетій, щоб борбу рішити поєдинком. Случайно знайшлося в обох військах по трьох братів; поміж Римлянами—Горації, поміж Альбанцями—Куряції, вони мали боротися. Вже в боротьбі впало двох Гораціїв, а позісталий бачив, що всіх трьох Альбанців не поборе відразу, тому почав удавати, що втікає. Куряції бігли за ним, а що всі були ранені оден більше другий менше, тому не могли всі три разом здоганяти Горація. Колиж Горацій побачив, що його вороги розділилися, напав поодинокю на кожного з них і убив всіх трьох. Альба Льонга мала перейти під пановання Риму, але вожд Альбанців задумував зраду, тому Туль Гостілій казав привязати Муція Фуфетія поміж два вози й роздерти. Альбу Льонгу збурих, а мешканців переселив до Риму. Оповідання про збурення Альби є казочне, однак факт збурення Альби є історичним.

Анк Марцій. Четвертий з черги король, Анк Марцій, мав заложити пристань Остію і побудувати великий міст на Тибрі. Він мав провадити щасливі війни з Лятинцями і пе-

реселив одну частъ побіджених до Риму, які під назвою плебеїв були прийняті до римської громади, остали вільними, стояли під охороною права, але не мали жадних політичних прав.

Три послідні королі і військові реформи Сервія Тулія.

Тарквіній Старий. Пятим з ряду королем мав бути Тарквіній Старий, який походив з Етрурії і приніс звідтам до Риму етрурійський та грецький вплив. Найбільше причинився Тарквіній до піднесення Риму славними будівлями, великими каналами й цирком. Тарквіній хотів зрівнати плебеїв з патриціями, та патриції противилися і скінчилося на тім, що деяких плебеїв прийнято поміж роди патриціїв. Тарквінія Старого убили сини Анка Марція, думаючи, що в цей спосіб прийдуть до пановання в Римі.

Сервій Тулій мав бути сином невольниці. Ще маляю дитиною, коли раз спав, в передсінку королівської палати, обняв його голову огонь. Присутні хотіли огонь вгасити, але королева, яка розумілася на штуці віщовання, пізнала, що це є знак великої будуччини Сер

вія Тулія і не казала огню гасити. На другий день взяла королева Тулія до себе й заопікувалася ним, як своєю дитиною, а коли Тулій доріс, віддала за його свою дочку і довела до цього, що по смерті Тарквінія вибрали Римляни Сервія Тулія королем.

Сервій Тулій володів мудро й добре. За його панування Рим виступає перший раз на чолі всіх латинських міст. Тулій покінчив, ще його попередником зачаті будови й обвів Рим, що стояв тоді на семи горбках, муром. Його головним ділом є військова реформа.

Найдавнійший суспільний і економічний устрій Риму. Римський нарід ділився на 3 трібус, (Tribus) а кождий трібус на 10 курій, курії ділилися знов на роди. Всіх родів було 300. Лише цей, що належав до одного з цих 300 родів був горожанином-патрицієм і мав повні права. На чолі родини стояв отець, який мав необмежену власть (patria potestas) життя і смерти над цілою родиною; він міг свої діти карати як хотів, а навіть продати в неволю.

Горожани сходилися після курій на збори, звані коміція куріята (comita curiata), які збиралися на зазив короля і мали висказувати свої гадки.

Найвисшу власть в Римі мав король вибираний зборами. Йому належала трояка вла-

да: військова, судейська й священнича, а його власть в народі рівнялася власти батька в родині. Король був паном життя і смерті своїх горожан і на знак цього, супроводжало його 24 слуг, званих лікторами, які носили вязанки різок і топір. Король сам іменував всіх помічників, заступників та сенаторів.

Всі горожани були обов'язані до військової служби й кождий рід мав виставляти в початках по 10 люда до війська пішого й по одному до кінноти, так що ціла військова сила Римлян в початках виносила 3000 піших і 300 кінних.

Військові реформи Сервія Тулія. Побіч патриців, які мали всі права, було в Римі багато людей, що не мали жадних політичних прав. Вони творили римську плебс. Плебеї, які числом перевищали патриціїв, не мали жадних політичних прав, але також не несли ніяких державних тягарів. Сервій Тулій постановив змінити цей устрій, надати плебеям права, та за це наложити на них також державні тягарі. Сервій Тулій поділив усіх мешканців міста після майна на кляси, а кляси поділив знов на центурії. З-поміж найбагатших горожан утворив король 18 центурій їзди, а з усіх інших 192. центурій і зачислив їх після майна до 5. кляс. До першої кляси належали ті, що мали маєтку що

пайменьше вартости 100.000 асів,* до другої, що мали 75.000 асів, до третьої, що мали 50.000 асів, до четвертої, 25.000 асів, до п'ятої, 12 500 асів. Перша кляса ділилася на 80 центурій, друга, третя і четверта мала по 20 центурій, пята 30 центурій. Крім цього було дві центурії ремісників, дві військової музики, а пізніше утворено ще одну центурію, до якої вчислено цих, що мали майна менше як 12.500 асів, або зовсім нічого не мали.

Поділ на центурії виглядав отже так.

Їздці творили 18 центурій.

I.	кляса мала	80	»	
II.	»	»	20	»
III.	»	»	20	»
IV.	»	»	20	»
V.	»	»	30	»

ремісники мали 2 центурії

музиканти » 2 »

найбідніші творили 1 центурію.

Разом 193 центурій.

Від тепер правильно, що п'ять літ, відбувся спис всіх горожан, оцінка їх майна і вписання їх у відповідні кляси, що звалося цензус (census). Всі центурії збиралися разом

* В Римі аж до війни з Тарентом уживано монети мідяної, якої одиницею був 1 ас, що важив римський фунт, менше більше $\frac{1}{3}$ нашого кильограма.

на збори, звані *comitia centuriata*, які відбувалися за містом на Марсовім полі. Ці збори рішали про мир і війну, вибирали короля, урядників і ухвалювали на внесення короля права. На цих зборах 18. центурій найбогатших горожан і 80 центурій першої кляси, які при голосованню держалися звичайно разом, перегосовували інших. Збори центурята міг скликати тільки король, пізніше, за часів республіки, урядники, які стали на місці короля, отже конзулі, або диктатор.

Смерть Сервія Тулія. З реформ Сервія були невдоволені патриції, бо мусіли тепер ділитися владою з плебеями. З цього невдоволення скористав зять Сервія, Тарквіній гордий, який удався до сенату і засів на престолі. Коли дали знати об тім Сервієві, поспішив він до сенату, де негідний зять трутив його так сильно, що старий Сервій упав на камінні сходи і зранився смертельно, а на розказ Тарквінія його слуги добили нещасливого короля. Дочка Сервія, а жінка Тарквінія Гордого, Тулія, яка намовила свого мужа до вбийства батька, їхала возом повитати свого мужа королем, а наткнувшись по дорозі на батькового трупа казала через нього переїхати. З того часу дорогу, де недобра дочка переїхала тіло свого батька, названо дорогою злочину.

Тарквіній Гордий був останнім римським королем. Його пановання було незвичайно жорстоке. Нарід обложив великими податками, сенату майже не скликував, старався число сенаторів зменшити вбийствами та прогнаннем з краю. Простий нарід зневолював до тяжких робіт при будові капітолійської святині. Славу Риму на зверх підніс Тарквіній Гордий, підбивши Лятинців.

Строгість і жстокість Тарквінія викликали врешті повстання в Римі. До повстання дав остаточну причину син Тарквінія Секст, який зневажив одну з найчесніших римських жінок, Люкрецію так, що тая пробилася мечем. Тарквінія і його родину прогнано з Риму, а Рим проголошено республікою. Це мало стати ся 510. р. пр. Хр.

Так оповідають римські подання про перші літа Риму, але подання ці не мають з історією нічо спільного. Як, коли, і хто заложив Рим, про це ми нічо не знаємо, бо оповідання про римських королів це нічо иншого як казки, які повстали що йно пізнійше. Однак дата 753. має велике значіння бо по ній числили римські історики, які рахували літа від заложення Риму, із року 753. починаючи. Що ж до римських королів, то чотири перші правдоподібно зовсім не істнували. (Ромуль оз-

начає часи повстання міста. Нума Помпілій злагодження обичаїв Римлян і витворення релігійних понять, Туль Гостілій часи зросту могутості Риму. Анк Марцій, часи повстання римських плебеїв.) Оповідання про трьох останніх королів мають в собі вже далеко більше правди. В етруських гробах знайдено докази, що якийсь Тарквіній дійсно жив, реформи Сервія Тулія в ділом одного чоловіка і Сервій Туль міг дійсно бути, однак ближші оповідання про трьох останніх королів є також казочні.

Рим республікою

510 пр. Х. 30 пр. Х.

Устрій римської республіки.

Конзулі. По прогнанню королів стануло на чолі римської держави двох урядників, названих конзулями, яких вибирали *comitia centuriata* на протяг одного року і то лише з поміж патриціїв. Власть конзулів була меншою від власти короля, по 1. тому, що тепер властею короля мусіло двох людей ділитися, 2. від засуду конзуля на смерть можна було відкликатися до народніх зборів (*comitia centuriata*). 3. Конзулям відобрано

найвисшу власть єрейську, яку мав тепер іменованій на час життя понтіфексом максімом єрей. 4. Справи грошеві вели від тепер іменовані конзулями осібні урядники, квестори. Коли конзулі являлися на вулиці, товаришило їм 12 лікторів. Конзулі, як взагалі всі римські врядники, повнили службу безплатно. Коли хто хотів старатися о конзулят, або о який инший уряд, убірав ся в білу одіж, звідки й пішла назва, кандидат. Конзулів вибирали *comitia centuriata*, а вибрані одержували признання найвисшої власти, званої *impegium*. від зборів *comitia curiata*. Першими римськими конзулями мали бути Брут і Колятін.*

Диктатор. В разі великої небезпеки замість двох конзулів, за ухвалою сенату назначувано диктатора, який мав власть більшу від конзулів, бо від його присуду вже не було можна відкликатися до народніх зборів.

* Оповідання каже, що Тарквіній Гордий при кінці свого життя, вислав своїх синів до Дельф, щоб спитали Аполлона про будучність. Сином Тарквінія товаришив їх свояк, Брут, який, щоб уйти смерті від Тарквінія удавав божевільного. Пророчня дала сином Тарквінія відповідь: «Той буде по Тарквінію володіти, хто перший поцілує спільну матір». Коли молодці прибули до Італії, Брут упав на землю і поцілував її, бо казав, що лише земля є спільною матірю. І дійсно, по прогнаню Тарквінія, став він першим конзулем.

Власть диктатора можна було справувати лише шість місяців.

Народні збори й сенат остали такими як за часів королівства, лише *comitia centuriata* дістали більшу власть через право відклику від засуду конзуля.

Найбільше значіння в державі мав за часів республіки сенат, який по прогнанню королів доповнено знов до числа 300. До сенату входили від тепер все вислужені конзулі, які також мали право іменувати сенаторів. Сенат мав підчас римської республіки найбільшу власть, а його значіння дійшло до найвисшого степеня за часів другої пунійської війни, так що говорено, що сенат є головою держави а конзулі лише руками, які все слухають рад сенату. Сенат приймав чужих послів, ставив внесення на зборах про заключення миру й wypowiedження війни, іменував вождів, признавав побідоносним вождам найвисшу нагоду-тріумф, а коли римська держава розширилася, заряджував провінціями.

Війна з Порзеною. Молода римська республіка мусіла звести тяжкі бої, заки устоялася і запевнила собі мир. Коли придушено повстання прихильників Тарквінія в самім Римі, мусіли Римляни звести боротьбу з могучим королем Етрусків Порзеною, який з великим військом ударив на Рим і був би вдерся до

міста, як-би не римський герой Горацій Кокль, що побачив утікаючих Римлян, станув при вході на мості Тибру з двома хоробрими молодцями й так довго відбивав напади Етрусків, доки Римляни не збурили мосту, а відтак кинувся в повній зброї в ріку й переплив щасливо на другу сторону Тибру, де його радісно прийняли горожани.

Порзена постановив оточити Рим військом і приневолити голодом до здачі. Тоді вивірився до етрусського табору молодець, іменем Муцій, щоби вбити Порзена, але місто короля убив його писаря. Коли його зловили й спитали, чому вбив королівського писаря, відповів Муцій сміло, що хотів убити короля, і хоч помилився, то Порзена смерть не мине, бо 300 римських молодців змовилося на нього. Коли-ж Порзена грозив Муцієві муками, встромив Муцій праву руку в огонь і держав її так довго, доки зовсім не згоріла, на доказ що мук не боїться. Переляканий тим Порзена, дарував Муцієві життя і свободу. Незабаром після того прийшло до миру між Римлянами й Порзеною, в яким Римляни мусіли видати оружжя і дати закладників. Поміж закладниками була дівчина Клелія, яка разом з іншими дівчатами втікла від Етрусків, переплила ріку Тибр і щасливо прибула до Риму. Але Римляни гидилися віроломством і

відослали Клелію з її товаришками назад до Етрурії, а Порзена, зворушений благородністю Римлян, дозволив Клелії і її товаришкам вернути до Риму.

Всі ці оповідання не мають історичного значіння, та всеж таки укривають в собі дещо правди. Здається, що три останні римські королі були чужими, її походили з Етрурії. Коло року 600 пр. Хр. Етрурія доходить до великої могутості і правдоподібно підбиває Рим та розширює свою владу також на Лятин. Пізніше Римляни скинули з себе ярмо етруських королів, і цей державний переворот сплівся в традиції з переказом про заведення республіки в Римі.

Борба плебеїв з патриціями.

Вихід плебеїв на святу гору. Римляни провадили безнастанні й дуже важкі бої, а всі Римляни що йшли на війну, мусіли удержуватися своїм коштом. Ізза того плебеї, яких поля за час війни стояли перелогом, попали в великі довги. Патриції-ж дійшли до великих богацтв, бо винаймали від держави за малі гроші великі простори здобутої у війні землі. Плебеї мусіли задовжуватися у патри-

ціїв, а в Римі можна було, як колись в Атенах, за довги дістатися до неволі. Коли року 495. виповіли Римляни війну Вольскам, не хотіли плебеї йти в похід, доки не заручили їм патриції, що по повороті з війни, урегулюють справу довгів. Коли-ж по війні патриції далше нічого не робили, щоб поправити долю плебеїв, постановили плебеї опустити місто. В 494. році вийшли вони на недалеку гору, звану пізнійше святою і рішили там оснувати нове місто. Патриції бачили, що без плебеїв Рим не устоїться і сенат розпочав з ними переговори.* Плебеї повернули до Риму, але під услівем, що патриції згодяться на це, щоб вони вибірали з поміж себе урядників, які мали би їх боронити перед всякими надужиттями патриціїв.

* Переказ оповідає; що патриції вислали до плебеїв Мененія Аґрипу, який оповів їм таку байку. «Раз збунтувалися члени людського тіла проти жолудка. Як-то, казали вони, ми маємо працювати, а він спочиває супокійно, споживає все і нічо не робить. З тої пори перестали руки носити страву до уст, уста не приймали страви, а зуби не хотіли жв'якати. По якімсь часі ослаб жолудок, але рівночасно стало омлівати й ціле тіло. Аж тепер переконалися члени тіла, що жолудкові завдячують силу і здоровляі тому погодилися з ним. Так і патриції без плебеїв загинуть, але загинуть також і плебеї». Нарід зрозумів значіння казки й вернув до Риму.

Народні трибуни. Нові урядники плебеїв звалися народними трибунами. Їх вибірано на оден рік, з-разу на зборах *comitia centuriata*, потім на зборах плебеїв. Трибуни мали право боронити плебеїв перед кривдами патриціїв і конзулів. Були вони ненарушимі (*sacrosancti*), мали право подавати поміч кождому, хто їх візве і спиняти своїм «непозволяю» (*veto*) розпорядки, які принесли би шкоду плебеям. Кождий виступ проти народніх трибунів був караний дуже строго. Трибуни народні, яких з разу було двох, пізнійше аж десятиох, стали з часом в Римі наймогутнішими урядниками, які мали право здержувати розпорядки всіх урядників, а навіть ухвали сенату. Трибуни дістали рівнож право, скликувати плебеїв на збори, звані *comitia tributa*, на яких радили над справами, що обходили тільки плебеїв. Що-лиш пізнійше збори трибута здобули собі більші права.

До помочі трибунам вибірано двох плебеїських едилів, які мали нагляд над средствами до життя і над публичними будівлями та площами.

Марк Коріолян. Незабаром після цього настав у Римі великий голод. Оден з патриціїв, Марк Коріолян, радив їм, тоді лиш продавати плебеям по низких цінах збіжжа, коли вони зречуться трибунів народніх. Це розгні-

вало плебеїв і трибуни обжалували Коріоляна о порушення згоди заключеної на святій горі. Тоді Коріолян утік до Вольсків і разом з ними рушив на Рим. Ані прохання senatorів, ні жреців не зворушили його. Аж прибули до табору Вольсків найзнаменитші Римлянки під проводом матері Коріоляна, Ветурії. Побачивши свою матір, хотів Коріолян з нею привітатися, але Ветурія не припустила сина до себе й сказала: «Не зближайся до мене, поки не знатиму, чи виховала я Римлянина, чи зрадника вітчизни.» Тоді сказав Коріолян. «Мати, ти спасла Рим, але згубила сина.» Потім відступив від облоги Риму і вернув поміж Вольсків.

Перший аграрний закон. Хвилеве зменшення довгів, допомогло плебеям лиш на короткий час. По кількох літах справа бідноти плебеїв вийшла знов на верх, і вони починають домагатися роздачі поміж бідних горожан державної рілі. По кожній щасливій війні, Римляни відбирали побитим часть, а часом навіть всі ґрунта. Такі здобуті поля, або роздавано частями, по кілька моргів, безземельним горожанам, що звало ся *assignatio* або, давано ґрунта в аренду, що звалося *possesio*. З посесій могли користати лиш богачі, а це тому, що в посесію йшли більші простори, а бідні не мали защо їх винаймати, ані управити, бо не мали так як богачі великого числа

невільників, коний і робучих волів. Тож плебеї починають домагатися, щоби державних земель не давано в посесію, але ділено поміж бідних горожан. Перший підніс цю справу конзуль Спурій Касій, який 486. р. поставив внесення, щоби свіжо здобуті землі на побіджених Герніках розділено поміж убогих горожан. Цьому внесенню оперся дуже завзято сенат, і внесення Касія упало, а коли Касій скінчив свій конзулят, обвинено його, що стремить до тиранії, сказано на смерть й страчено.

Децемвіри й закони XII. таблиць. В Римі не було жадних писаних прав, а римське звичаєве право знали тільки патриції, які дуже часто його надуживали. Тому то трибун народний, Терентіль Арза, виступив 462. р. з внесенням, щоби вибрати комісію з пяти мужів, яка-б списала закони. Що-лиш по десятилітній боротьбі уступили патриції і згодилися на списання прав. Правдоподібно, що навіть виправлено послів до Атен, які мали приглянутися уставам Сольона, а в році 451. вибрано десятьох мужів (*decemviri*), яким повірено це діло. Підчас урядовання децемвірів усунено всяких урядників, отже й конзулів і трибунів народніх. Протягом одного року виставили децемвіри списані закони на десяти таблицях. Децемвірів вибрано знов на рік 450. щоби вони докінчили працю. Року 450. виставили децем-

віри ще дві таблиці, але скінчивши свою працю, не зложили свого уряду, лиш почали допускатися великих надухить. Оден з децемвірів, Апій Клявдій, казав дочку заслуженого плебея Вірґінія, Вірґінію схватити під позором, що в дочкою його невільниці і тому належить до нього. Вірґіній не хотів бачити сорому своєї дочки, і пробив її мечем. Тоді повстали плебеї, другий раз покинули Рим і вийшли на гору Авентин. Цей вихід приневолив децемвірів уступити. В Римі вибрано конзулями люблених плебеями Валерія і Горація, записяжено на ново ненарушимість плебейських трибунів і признано ухвалам *comitia tributa*, силу обов'язуючих законів. З того часу *comitia tributa* були найважнішими в Римі. На них западали всі ухвали, зборам *comitia centuriata*, остався лиш вибір урядників і полагода відклику від засуду конзулів.

Установлення цензури 443. Зі списанням законів не устав спір між плебеями а патриціями. Плебеї починають домагатися участі в управі державою, а саме, щоб одного конзуля вибірано з поміж патриціїв, другого з поміж плебеїв. Коли-ж патриції побачили, що мусять уступити, згодилися на це, щоби часом місто конзулів вибірано урядників, трибунів військових з конзулярною властю (*tribuni militum consulari potestate*). Цей уряд могли спра-

вувати також і плебеї. Та військові трибуни з конзулярною властю не мали такої влади, як конзулі, бо їм відобрано право списувати людиність, оцінювати майно горожан і йменувати сенаторів. Це мали робити нові урядники-цензори, вибрані лиш з поміж патриціїв. (Їх вибрано що п'ять літ, на протяз 18 місяців.) При відбуванні спису, мали цензори звертати увагу на обичаї горожан і мали право за лихі обичаї усувати з сенату, або призначувати горожан до нисшої кляси. З часом уряд цензора став найпочетнішим з поміж усіх урядів.

Закони Ліцінія і Секста 367. Плебеї зовсім не вдоволилися трибунами військовими, а домагалися й дальше доступу до конзуляту. Осягнули це 367. р. Два трибуни народні, Ліціній і Секст поставили три внесення: 1. Довги мають бути зменшені через потручення заплачених вже відсотків. 2. Нікому не вільно мати більше як 500 моргів державної рілі; хто має її більше, має звернути державі, а сенат має роздати надвижку між бідних горожан через асигнацію, 3. Оден з конзулів має бути вибраним з поміж плебеїв. Всі плебеї, так найбідніші як і найбогатіші, в правах Ліцінія і Секста бачили користь, поперли їх дуже сильно й по десятилітній боротьбі 367. патриції уступили і згодилися на внесення обид-

вох трибунів. Але допускаючи плебеїв до конзуляту, постаралися патриції о зменшення влади конзулів, яким знову відібрано судівництво. Передано його новим урядникам-преторам, вибираним лише з поміж патриціїв. Однак і цього уряду не задержали патриції виключно для себе; плебеї здобувають незабаром вступ до претури, квестури (урядники касові) і до цензури, а року 300 пр. Хр. на підставі права *lex Ogulnia* наступило цілковите зрівняння патриціїв з плебеями.

Каміль і напад Галів на Рим.

Здобуття Веїв. Мимо цього, що в Римі велися завзяті бої поміж патриціями й плебеями, мали Римляни на стільки сили, щоб вести тяжкі і побідоносні війни з сусідами. З поміж війн найтяжшою була війна з Етрусками, а саме з містом Веї, яке по десятилітній облозі Римляни здобути. До тепер вели вони війну лиш літом, при облозі Веїв перший раз провадили вони війну без перерви, літом і зимою, цілих 10 літ. Тому, що горожани мусіли перебувати цілий рік під оружжєм, а удер-

жання коштувало дуже дорого, заведено платню для жовнір, а римський вожд Каміль, що здобув Веї, завів рівночасно важні військові реформи. По здобуттю міста відбув Каміль тріумфальний візд на Капітоль, чим потім дуже хвалився. Каміль був великим ворогом плебеїв, тож трибуни обжаловали його, о присвоєння частини з добичі міста Веїв, а нарід засудив його на прогнання. Ідучи на прогнання сказав Каміль, що має лиш одно бажанє, щоби надійшов такий час, коли його Римляни будуть ще потребувати.

Наїзд Галів. Незабаром після здобуття Веїв стрітило Рим велике нещастя. Мешканці нинішної Франції, Галі впали, під проводом свого вождя, Бреннуса до Етрурії і облягли город Ключіум. Тоді Ключійці попросили Римлян о поміч. Римляни вислали послів до Бренна і ті зажадали, що би уступили Галі з-під міста Ключіум. Коли Бреннус на це не згодився, станули послі в ряди борців (що противиться міжнародним правам), і боролися по стороні Ключійців. Бреннус зажадав від Римлян видачі послів, коли-ж Римляни відмовили вирушили Галі на Рим. Римляни заступили Бреннові дорогу, але їх розбито 390. р. над рікою Алією. Весь цвіт римських горожан погіб у бою, а Галі мали тепер отверту дорогу до Риму. Всі мешканці опустити Рим. лише

горстка відважніших під проводом Манлія, лишилася на Капітолію і постановила боронити замок. Осталось в Римі також вісімдесят сенаторів, що одягнені в білі тоги з палицями в руках засіли на ринку міста. Коли Галі увійшли на ринок, не знали з початку, чи це люди, чи статуї богів, що-лиш тоді, як оден з Галів, щоб переконатися, чи старці живуть, сіпнув одного з них за бороду, обурений сенатор ударив його палицею. Тоді Галі кинулися на сенаторів, порізали всіх, і облягли замок Капітоль. Та приступ до замку був дуже тяжкий і легко його було боронити. Галі хотіли вдертися до замку ніччю, але гуси, присвячені богині Юноні, яких удержувано на замку, загедали. На їх крик збудився Манлій, побудив Римлян і приступ відперто. Галі, мимо завзяття не могли здобути замок і згодилися врешті відступити від облоги за великим окупом в золоті. Коли важили це золото побачили Римляни, що Галійці послугуться фалшивою вагою і домагалися усунення її. Тоді Бреннус поклав на вагу свій меч і казав додати ще стільки золота, скільки важив його меч, кажучи: «Горе побідженим».

Пізніше оповідали Римляни, що в тій хвилині, коли важено золото, внав до міста прогнаний Каміль з горсткою горожан і розбив Галів, а відтак Римляни за його радою

відбудували на ново Рим, за що надано Камілеві імя «Другого основателя Риму».

Наїзд Галів має велике значіння для Риму. Коли інші народи Італії, побиті Галями, не встигли так скоро піднятися, Римляни загоїли рани дуже скоро й могли легше підбити знищені Галями народи Італії.

Війни зі Самнітами й Лятинцями.

Перша самнійська війна. На полудневий схід від Ляціум мешкало в Апенінських горах дуже хоробре плем'я-Самніти, які були побіч Римлян наймогутнішим народом в полудневій Італії. Обидва народи, Римляни і Самніти, розширяли своє пановання в Італії і коли зіткнулися разом, мусіло прийти до боротьби о пановання над Італією. Війни, які вели обидва ці народи, звісні під іменем Самнійських війн. Тривали вони з 343 (дата непевна) до 290. р. Самніти напали на найбільше й найбогатіше місто Італії Капую, яка піддалася Римлянам. Римляни виступили в обороні Капуї, що дало причину до першої сам-

пійської війни. Події цієї війни, є дуже непевні, мабуть казочні.

Знищення Лятинського союзу 338. р. Війну зі Самнітами перервала лятинська війна. Лятинці, що були до тепер союзниками Риму й несли тягарі в користь Римлян, бо виставляли в кожній війні для Риму військо, зажадали, щоби з-між них вибрано одного конзуля і половину урядників. Коли-ж Римляни відмовили їм цього, вибухла лятинська війна (340—338). Ця війна є історичним фактом, але оповідання про неї (Манлій Торкват, що за непослух сказав на смерть власного сина; Децій Мус, що посвятився в боротьбі за римське військо) є непевні. Певним є лиш це, що Римляни побили лятинців і знищили цілковито їх союз. Лятинські міста від тепер не мали ніякої звязи поміж собою, кожне Лятинське місто поодинокі було в заціпно-відпорнім союзі з Римом і мусіло на зазов достарчувати оружних відділів. Внутрішню самоуправу полишили Римляни Лятинцям і на дальше, тільки деяким містам накиннули римське горожанство без політичних прав (значить мусіли нести всі обовязки римського горожанина, а прав не мали жадних).

Друга й третя самнійська війна. Незабаром після цього розпочали Римляни другу самнійську війну (326—304) в якій поводило-

ся їм з початку дуже зле, а найтяжший удар приніс Римлянам рік 321, коли то самнійський вожд, Гавіус Понтіус, заманив Римлян до кавдинських просмиків, де ціле римське військо мусіло зложити оружжє і перейти по-під соромне ярмо, а римські конзулі заключили некорисний мир. Але римський сенат відкинув цей мир і провадив війну далше, в якій Самнітам велось чимраз гірше, так що мусіли просити Римлян о мир. Римляни признали Самнітам лагідні услівя мира, але окружили їх край військовими кольоніями, які мали уважати на супокій в сусідних країнах.

Вже в кілька літ по другій самнійській війні наступила третя 238—230. В тій війні беруть участь майже всі італійські народи, які боялися великого зросту Римлян, получилися із Самнітам і післали їм свої війська на підмогу. Та Римляни розбили коаліційні війська в дуже кривавій битві під Сентіnum 295. По цій битві лише Самніти воювали ще якийсь час з Римлянами, але мусіли піддатися Римові. По третій самнітській війні стають Римляни панами цілої Італії з виімкою грецьких міст. В здобутих краях позакладали Римляни багато твердинь, які получили поміж собою битими гостинцями. З них найважнішим був гостинець, званий *via Appia*, що вів з Риму до Капуї.

Війна з Тарентом і з'єдинення під зверхністю Риму.

Причина війни з Тарентом. Ціла полуднева Італія, була засіяна грецькими колоніями, так що навіть носила назву великої Греції. З часом грецькі міста попідупадали, і боронячися перед напором Самнійських народів, піддавалися в опіку Римлянам. Лише оден Тарент відпер ворогів і задержав давню могутність і тому мешканці Таренту були дуже гордими й дивилися лихим оком на зріст могутності Риму. Коли-ж кілька римських кораблів, що плили на Адрійське море, заплило до тарентийської пристані, Тарентийці напали на кораблі й вимордували римську залoгу, а коли Римляни зажадали від них винадгороди обкинули Тарентийці послів болотом. Тоді оден з послів сказав: «Прийде час, що це болото змиєте своєю кровю» і виповів Тарентові війну.

Пирг. Тарентийці знаючи, що самі не будуть в силі провадити війни з Римлянами, призвали в поміч Пирга, короля Епіру, сестрінця Олександра Великого. Пирг був одним з найбільших тодішних вождів і носився з гадкою утворити велику державу на заході, як

Його дядько Олександр, утворив велику державу на сході.

Коли до Пирга прибуло посольство від Таренту, радився Пирг свого приятеля Кінея, що має робити. Тоді Кіней спитав Пирга «Щож будемо робити, як здобудеш Італію?» «Потім» відповів Пирг «здобудемо Сіцилію, Африку та побережжя середземного моря.» «А щож будемо робити потім?» питав даліше Кіней. «Потім будемо спочивати і при звуці чарок проводити безжурно час.» «А щож нам тепер стоїть на перешкоді зробити це нині?» спитав Кіней. Пирг добре зрозумів слова Кінея, побачив що приятель не радить йому йти проти Риму, та мимо того постановив дати поміч Тарентові.

Боротьба Пирга в Італії. 380—275. Фабрицій. З невеликим, але добірним військом і з 20. слонями, яких Римляни ще ніколи не виділи, прибув Пирг до Італії. Римляни заступили йому дорогу під Гераклеєю 280 р. В битві, завдяки слоням, Пирг побідив, але поніс так великі втрати, що пропонував Римлянам мир під услівем, що Римляни зречуться всяких претенсій до полудневої Італії. Вже римський сенат хотів прийняти ці услівья мира, коли до сенату принесли Аппія Клявдія, колишнього цензори, мужа дуже поважного, який на старість осліп. Цей відозвався в се-

наті тими словами: «До тепер я болів над тим, що утратив зір, тепер жалую, що я ще й не оглух, бо не бувби я чув сорому, яким хочете покрити Рим. До тепер заключали Римляни мир тоді, як самі диктували услівя, а тепер хотять прийняти накинений їм чужинцем мир.» Слова Аппія Клявдія мали великий вплив і сенат зірвав переговори.

Пирг старався тепер грішми осягнути свою ціл й хотів підкупити римського посла Фабриція, який прибув до Пирга, в ціли викупу полонених. Але Фабрицій, хоч був бідним чоловіком і власною рукою управляв землею, відкинув Пиргове золото. На другий день хотів Пирг переконатися чи Фабрицій є так відважним, як чесним, і коли Фабрицій розмовляв з Пиргом в шатрі, піднеслася нечаяно завеса й страшний слонь заревів над самою головою Фабриція. Але відважний Римлянин відхилив легко голову й промовив супокійно. «Вчера не манило мене твоє золото, нині не страшить твій слонь.» Коли-ж по якімсь часі, прибічний лікар Пирга, вислав до Фабриція лист, в яким обіцював за грошеву винагороду струїти Пирга, відіслав Фабрицій лист королеві. Тоді, здивований Пирг, промовив: «Як ніхто не в силі змінити дорогу сонця, так ніхто не в силі звести Фабриція з дороги чесноти.»

Римляни підбивають цілу Італію. Змушений далі вести війну впав Пирг до Ляціум і відніс над Римлянами перемогу під Аскулюм 279. т. але поніс так великі втрати, що сам сказав «Ще одна така перемога, а пропаду». (Пиргова перемога.) Коли сенат знов відкинув пропозиції миру, опустив Пирг Італію і пішов на Сицилію, куди вівали його Греки проти Картагінців. В Сицилії не вдалося Пиргові, він повернувся до Італії, але Римляни тимчасом перемогли його повністю під Беневентум 275 р. Пирг покинув Італію і відплив до Греції, де загинув у вуличній боротьбі.

Римляни по поступленню Пирга здобули Тарент 272 р. а року 270. заволоділи посліднім грецьким містом Регіум і злучили цілу Італію під своїм пануванням. По з'єднанню Італії починають Римляни выбивати срібну монету, так звані денарі (денар рівнявся 10 асам) а рівночасно заборонили всім іншим італійським містам бити срібну монету.

Перша пунійська війна.

264—241.

Могутність Картагінни. По зрушенню Олександром Великим міста Тиру, наймогутнішим містом Фенікійців стала Картагінна, по-

ложена на північному побережжі Аффрики в тім місці, де Африка підходить найблисше до Сицилії. По переказам заложила Картагину тирийська королівна, Еліса, звана Дідоною.* Про заложення Картагини нічого історичного сказати не можна. Нова колонія розвивалася незвичайно скоро, підбила сусідні лібійські народи, видосконалила рільництво та позакладала численні колонії. З часом пановання Картагини розпростиралося над цілою великою Сиртою, а в глибину Африки сягало аж по границі Сагари. До цього, всі менші фенікійські колонії на Сицилії, zagrożені Греками, піддалися під зверхність Картагини, наслідком чого Картагіна заволоділа островами Середземного моря, як частиною Сицилії, Сардинією, Корсикою, Мальтою, Балзарами й Питеузами, заложила свої колонії на побережжах Іспанії, побудувала велику флоту й стала наймогутнішою морською державою. Своїх підданих визискувала Картагіна торговельно,

* Дідона, прибувши до Лібії, країни в північній Африці, просила у мешканців землі на поселення. Коли-ж Лібійці не хотіли її дати, просила Дідона лише тільки кілька накрив воловою шкірою. Коли Лібійці, не підозріваючи підступу, обіцяли її казала Дідона потяти шкіру вола на тонесенькі паски і ними окружила так просторе місце, що мала де заложити нове місто, яке назвала Картагіною.

бо головною підставою її могутости був промисел і торгівля з низько-культурними африканськими краями.

Управа в Картагіні була аристократичною. На чолі держави стояло двох королів, вибраних що року, але ціла власть спочивала в руках 104 суддів, яких вибірано лише на позір, в дійсности доповнялися самі й справували свій уряд по більшій часті досмертно.

Картагінці на Сіцилії. На Сіцилії зійшлися Картагінці з Греками й поміж ними прийшло до завзятої боротьби. В тім самім часі, коли Греки побили Ксеркса, сіцилійські Греки відперли наїзд Картагіні, й вели щасливі бої з Картагіною. Найбільше відзначилися Сиракузи зі своїми тиранами, Діонізом і Агатоклем.

Як довго Римляни вели війну з Пиргом і Греками, з якими воювала також Картагіна, так довго Картагінці були союзниками Риму. Колиж Римляни здобули цілу Італію, обставини змінилися і з двох приятелів, перемінилися Римляни й Картагінці в двох ворогів. Оден з них мусів уступити місце другому, питання було лише, котрий з них покажеться сильнішим. Сили Риму й Картагіні були рівні. Картагінці мали перевагу на морі, Римляни на суші. Рим мав сильну сухопутну армію зложеною з горожан і союзників, а бракувало йому фльоти, Картагіна мала велику

фльоту, але її сухопутна армія складалася з наємних жовнірів, що служили тому, хто більше дасть.

Причина війни вийшла з міста Месіни на Сіцилії. По смерті сиракузанського тирана, Агатокля, не мали чим Сиракузи заплатити жолду наємним віськам, які збунтувалися, заняли місто Месіну (де утворили грабівничу державу), й назвалися Мамертинами, себто си-нами бога Марса. Коли-ж Сиракузи вислали проти них свої війська попрохали Мамертини помочі в Картагіни і в Риму. Римляни не хотіли зразу дати Мамертинам поміч, але із страху, щоб Картагінці не усадовилися під боком Італії, дали Мамертинам поміч, а що Картагінці не могли добровільно згодитися на це, щоб Римляни осіли в Сіцилії, виповіли Римові війну. Війн Риму з Картагіною було три, звісні вони в історії під іменем Пунійських.

Перша Пунійська війна 264—241. В короткім часі заняли Римляни майже цілу Сіцилію, але надморських міст не могли видерти Картагінцям, бо не мали більшої фльоти. Щоб і на морі вестя успішно війну побудували вони велику фльоту, з якою конзуль Дуїлій відніс першу морську побіду над Картагінцями під Міле* 260 р.

* Дуїлій, знаючи, що Римляни в плавбі не дорівнують Картагінцям взявся на підступ. Він видумав

По цій побіді задумали Римляни напасти на Картагінців в самій Африці. Велике військо, під проводом конзуля Регуля поплило до Картагіні. Але Картагінці прадбали для себе спосібного вождя, Спартанина Ксантипа, який побив Римлян під Туніс, а Регуля взяв до неволі. Та на Сіцилії Картагінцям не поводилося й вони рішилися попрохати мира. Після римського оповідання, мали Картагінці вислати Регуля до Риму, щоби він намовляв Римлян до заключення мира, обіцяючи йому за це дарувати волю. Але Регуль, місто наклонювати Римлян до мира, радив вести війну дальше, бо Картагінці вже дуже обезсилені і будуть мусіли піддатися. За це мали Картагінці Регуля, як вернув до Африки, вкинути в бочку, вибиту цвяхами й замучити. (Це оповідання неправдиве, Регуль умер в неволі природною смертю.)

Кінець першої Пунійської війни. З того часу війна велася дальше на Сіцилії, де вожд

зачіпні мости, які з римських кораблів закидали на підпливаючі ворожі кораблі, а сполучуючи в цей спосіб два кораблі, замінювали морську битву в сухопутну, в якій Римляни мали перевагу.

За побіду під Міле позволено Дулівіві на надзвичайний тріумф. Коли вертав з якого небудь пиру домів, перед ним ніс невільник смолоскип, а за ним ішов музикант що грав на флеті.

Картагінців Гамількар Баркас дав себе добре знати Римлянам, а рівночасно Картагінці розбили римську флоту під Дрепана 249 р. Щоб зробити кінець війні виставили Римляни за приватні складки патріотів нову флоту, з котрою римський конзуль Лютацій Катуль побив Картагінців коло Егацьких островів 241 р. зараз потім прийшло до мира. Картагінці зреклися Сіцилії, яка крім Сиракуз перейшла під пановання Римлян і зобов'язалися заплатити военні кошта.

Зараз по війні вибух бунт наємних картагінських військ, коли їм не заплачено жолду. З цього скористали Римляни і заняли Сардинію і Корсику, а висилені війною Картагінці мусіли згодитися на відступлення цих островів Римові. З Сіцилії, Сардинії і Корсики утворили Римляни свої перші провінції.

Похід Ганібала на Італію.

Підбій передальпейської Галії. По першій пунійській війні побили Римляни ілірійських морських розбишак, заняли Далматію, а відтак підбили Галію по ріку По, але заки вдали добре осадовитися в Галії, вибухла друга пунійська війна 218—201.

Картагінці в Еспанії. В першій пунійській війні стратили Картагінці Сіцилію, Сардинію і Корсику. Щоб тоті страти винагородити, постановив Гамількар Баркас здобути для Картагінці Еспанію. З великим військом пішов туди і, то воєнною штукою, то зручними дипломатичними договорами здобув для Картагінці полуднево-східну Еспанію. По його смерті обняв над військом провід його зять Газдрубаль, який розширив і зорганізував картагінські посілости в Еспанії і заложив укріплене місто, Нову Картагіню, в якій виховував дітий начальників ріжних еспанських племен і держав закладників.

Великі поступи Картагінців в Еспанії затрівожили Римлян. Вони заключили з еспанським городом Сагунтом союз і обовязали Газдрубала не переступати ріки Ебро.

Ганібаль. По смерті Газдрубала військо проголосило своїм вождом 28 літнього, Гамількарового сина, Ганібала. Гамількар привіз Ганібала ще хлопцем до Італії. Тут виховав його в великій ненависті до Риму. Ганібаль був одним з найзнатніших мужів старинного світа, геніяльно спосібний, знаменитий знавець тодішніх політичних обставин. Як жовнір відзначався відвагою, проворністю, витревалістю і хитростю.

Ганібаль, як лише став на чолі війська, постановив сейчас викликати з Римом війну і вдарити на Римлян там, де вони того найменше сподівалися, а саме в Італії. Тож сейчас ударив на союзне з Римлянами місто Сагунт і здобув його. Тоді Римляни зажадали від Картагінців видачі Ганібала, а коли ці відмовили, виповіли Римляни Картагіні другу війну (218—201).

Ганібаль в Італії. Заки Римляни приготувалися до виправи на Картагину, Ганібаль на чолі 60.000 армії і 37 слонів перейшов Піренеї, Родан і вступив в Альпи. Похід Ганібала через Альпи, це одно з найбільших воєнних діл. На верховинах Альп білів усюда сніг, ночі були зимні, наближалася осінь. Тільки при надзвичайній енергії Ганібала і великому впливові, який він мав на жовнір, вдалося йому перейти Альпи і в половині вересня стати в Італії. Підчас походу через Альпи мав Ганібаль великі втрати, його військо змаліло до половини, а зі слонів майже нічо не осталось. Та Ганібаль все-ж таки з горсткою, змучених, але охочих жовнірів, кинувся на неприготованих Римлян і побив конзуля Публія Сціпіона над рікою Тіціном, перейшов ріку По і ще того самого року побив другого римського конзуля Тита Семпронія над Требією. По цих двох битвах став Ганібаль паном північної Іта-

лії. Не відпочиваючи, пішов далше на південь, перейшов зімою Апенін і побив 217 р. конзуля Гая Флямінія над Тразименським озером. Тепер мав Ганібаль отверту дорогу на Рим, але не поспішив на столицю Римлян, а завернув до південньої Італії, щоб вперед відорвати від Риму всіх союзників, а що-лиш туді напасти на осамочений Рим і знищити це, ненависне для Картагінців, місто.

Битва під Каннами. В Римі запанувала велика тривога, місто конзулів вибрано Фабія Максима диктатором, який, знаючи добре, що в отвертім бою не поборе Ганібала, постановив не приймати битви, лиш підїздовою війною шкодити Ганібалеві на кождоми кроці. Вправді в цей спосіб докучав дуже Ганібалеві, але не спинив його в пустошенню Італії. Батато люда не зрозуміло Фабія, та почало його називати боязливим, зволікаючим, а в Римі росло проти його невдоволення. Коли-ж по шести місяцях зложив Фабій диктатуру, вибрано на 216. рік конзулями Терентія Варрона і Емілія Павла, які вдалися нерозважно з Ганібалем в битву під Каннами. Згинуло тут 70.000 Римлян. Від чорного дня над рікою Алією не понесли Римляни такого погрому, як під Каннами. Ціла Італія була тепер безбронною, римські союзники почали лучитися з Ганібалем, а місто Сиракузи й Македонія

приступили до союзу з Картагінцями. Це була найвисша хвиля поводження Ганібала, але до цілковитого розгрому італійського союзу було ще далеко, бо Латинці осталися вірними Римові й на дальше. Сенат розвинув тепер велику діяльність, покликав до військової служби всіх, навіть невільників, яким обіцяно в нагороду за хоробрість свободу. Виставлено нові війська, які виминали головних боїв з Ганібалем, а облягали міста, які відпали від Риму. Головним героєм війни був тепер Марцель.

Газдрубаль. По битві під Каннами перебув Ганібаль зиму в багатій Капуї, де його жовніри весело жили, забули про хоробрість і стали нездібними до дальшої боротьби. Це й сталося головною причиною упадку Ганібала. В додатку військо Ганібала маліло по кожній битві, а з Картагінці не присилали йому ніякої помочі. Тимчасом Марцель здобув по трилітній облозі Сиракузи, які під проводом славного ученого математика Архимеда боронилися дуже завзято. Підчас рабунку Сиракуз Архимед погиб.

По здобуттю Сиракуз облягли Римляни Капую. Ганібаль хотів відвернути увагу Римлян від Капуї і вдавав, що йде на Рим. (Ганібаль перед брамами!) Та Римляни не далися звісти, облягали Капую дальше, здобули

її і покарали мешканців за зраду. Незабаром після цього здобули Римляни також і Тарент.

Ганібаль попався в дуже прикре положення. Всю надію покладав він на свого брата Газдрубаля, який мав з Еспанії прийти йому в поміч. Рівночасно, як Ганібаль воював в Італії, велася війна в Еспанії, де Газдрубаль 212. р. розбив цілковито Римлян. Коли-ж провід над римським війском в Еспанії обняв молодий Публій Корнель Сціпію, обставини змінилися. Сціпію скорим нападом здобув Нову Картагіну 209 р., але Газдрубалеві повелось обманити Сціпіона і перейти через Піренеї, та поспішити своєму братові в поміч. Проти Газдрубаля вирушив оден римський конзуль, другий стеріг Ганібала, але в останній хвилині полишив тільки частину війська перед Ганібалем, а сам поспішив проти Газдрубаля. Обидва конзулі напали на Газдрубаля і розбили його цілковито над річкою Метавром 207. де й сам Газдрубаль поляг. Його голову вкинули Римляни до табору Ганібала, а цей пізнавши голову брата сказав сумно. «Тепер вже бачу твою долю Картагіно.»

Битва під Замою. Щоби покінчити війну, віддали Римляни провід Сціпіонові. Він поплив з війском до Африки. Картагінці вивали Ганібала, боронити вітчизни. Ганібаль з жалем опустив Італію, прибув до Африки,

але в битві під Замою 202. побив його Сціпію, а Картагінці мусіли прийняти мир під дуже тяжкими услів'ями. 1. Мусіли зречися всяких посіlostий поза Картагіною, отже й Еспанії, 2. мусіли видати всі воєнні кораблі крім 10, 3. заплатити воєнне відшкодування 10.000 талантів, 4. мусіли зобов'язатися, що не будуть вести жадної війни без дозволу Риму. З цею хвилиною Картагіна перестає бути сильною державою, а одинокою могучою силою над Середземним морем є від-тепер Рим.

Смерть Ганібаля. По заключенню мира поставили Картагінці Ганібаля на чолі держави. Під його проводом підносився добробут міста. Але і це не було на руку Римлянам, які зажадали видачі Ганібаля. Щоб не дістатися в руки своїх найбільших ворогів, утік Ганібаль до Антіоха, короля Сирії і намовив його до війни з Римлянами. Коли-ж Римляни побити Антіоха, утік Ганібаль до Прузія, короля Бітинії, а коли цей хотів його видати Римлянам, прийав Ганібаль отрую 183. р. Того самого року вмер також Сціпію, не зазнавши вдяки від своїх горожан. Сціпію вмер поза Римом і наказав своє тіло ховати в невдячній Римі.

Перевага Риму на сході.

Перша й друга македонська війна. Після поділу держави Олександра Великого панували в Македонії королі з роду Антигона, що головню дбали про це; щоб удержати в зависимості Грецію. Підчас другої пунійської війни панував в Македонії Филип III., що дуже не радо дивився на це, що Римляни заняли Далматію, тому увійшов він в союз з Ганібалем, і обіцяв йому прислати на поміч свої війська до Італії, що й дало причину до першої македонської війни 215.—205. Римляни самі не воювали в цій війні з Филипом, лише получилися з Греками, які повстали проти македонського пановання і Филип мусів зайнятися грецькими справами.

Пічас того, як Римляни вели війну в Африці, заключив Филип III. союз зі сирийським королем Антіохом, щоби поділитися єгипською державою, де володів тоді заледви п'ятилітний хлопець Птольомей Епіфан. Дійсно Филип наїхав єгипські посілости в Малій Азії і на островах Киклядах і здобув ці країни для Македонії. Тоді республіка Родос і король Пергаму Аталь, загрожені ростом Македонії, візвали помочі Римлян, що й дало причину до другої македонської війни 200—197.

Війна велася з початку нещасливо для Риму, але в третім році конзуль Тит Фляміній розбив Филипа під Кіноскефалами 197. Филип мусів зречися всіх посіlostий поза Македонією, а Фляміній підчас істмійських ігрищ проголосив незалежність і свободу всіх грецьких міст 196. р.

Війна з Антіохом 192—190. Антіох III. король Сирії, званий Великим, зовсім не журився своїм союзником Филипом III. і підчас того як Римляни побивали Македонію, воював щаливо в Єгипті. Тимчасом велика частина Греків не була вдоволена з розпорядків Римлян з року 196. і візвала до Греції Антіоха, якого також Ганібаль, що втік був до Сирії, намовляв до війни. Антіох III, в надії, що як прибуде до Греції, всі получатся з ним, вислав військо до Греції. Та Римляни побили його так сильно коло Термопіль, що Антіох ледве з рештками війська утік до Азії. За втікаючим Антіохом пішли Римляни перший раз до Азії, а конзуль Люцій Сціпію, брат Публія Сціпіона, розбив Антіоха під Магнезією 190 р. Побитий Антіох зрікся всяких посіlostий в Малій Азії (ними наділили Римляни Пергамос і Родос) і заплатив воєнні кошта.

Децо пізніше, наслідник Антіоха III., Антіох IV. наїхав Єгипет. Тоді Римляни вислали до його посла з домаганнем, щоб занехав

війну і вступився з Єгипту. Коли-ж король, хочаби викрутитися відповів послові, що на-думається над відповіддю, тоді посол зачеркнув довкола короля коло і зажадав відповіді, заки король преступить це коло. Тоді Антіох, боячися війни з Римом, уступив і відкликав свої війська з Єгипту.

Третя й четверта македонська війна. Син Филипа III. Перзей, хотів привернути Македонії давню славу й могутність. Щоб до цього не допустити, виповіли Римляни Перзеєві війну 171—168 яка скінчилася битвою під Пидною 168. Перзей був цілковито розбитий, втратив пановання, а Македонію поділили Римляни на чотири малі республіки. Коли-ж в кілька літ пізніше вибухло нове повстання в Македонії, замінили її Римляни в свою провінцію (146 р.).

Така сама доля стрінула рівнож і Грецію, яка не вміла користати зі свободи. Після свого звичаю вели Греки часті боротьби зі собою, а коли деякі грецькі городи відважилися помагати Перзеєві в війні з Римлянами, казав сенат забрати около 1000 найзнатніших Греків і вивезти їх до Італії. Греки прибули до Риму й понесли зі собою свою науку, культуру й штуку, та стали з того часу вчителями Римлян. Поміж засланими Греками був також Полібій, який написав історію своїх часів.

Підчас послідних заворушень в Македонії повстали несупокої в Греції, з яких скористали Римляни; побили Греків, а найбогатіше тоді грецьке місто, Коринт, знищили в варварський спосіб і заборонили його відбудувати 146 р. Греція втратила свою незалежність.

Збурення Картагіни.

Масиніса. По другій пунійській війні Картагіна не могла вже відзискати давнього політичного значіння, але була все ще дуже багатим і торговельним містом. В управі держави, в наслідок реформ Ганібаля настав лад і порядок. На богацтво Картагіни споглядали лихим оком римські капіталісти, головно лицарського стану, які провадили в Римі велику торговлю. Вони то головно причинилися до збурення Коринту, який робив їм конкуренцію в торгівлі, а тепер старались позбутися Картагіни. Найбільшим ворогом Картагіни був Катон, муж дуже знатний в Римі, який кожну свою бесіду кінчив словами, «А все таки я думаю, що Картагіну потреба збурити.»

Під впливом Катона та агітації капіталістів, Римляни шукали тільки причини до війни з Картагіною, тому дивилися скрізь пал-

ці, як їх союзник, Масиніса, король Нумідії (у північно-західній Афріці) наїздив картагінські посілости. Картагінці жалувалися в Римі на Масинісу й просили Рим, о дозвіл на війну з Масинісою, але злобні Римляни зволікали з рішенням, та вислали комісарів до Афріки, які, хоч бачили кривди Картагінці, нічо не робили. Коли-ж Картагінці, доведені до розпуки нападами Масиніси, хопили за оружжє, Римляни виповіли Картагінці третю пунійську (149—146) війну.

Збурення Картагінці 146. Щоб недопустити до війни зобовязалися Картагінці все зробити, чоґо тільки Римляни захотять. Однак Римляни поступали з Картагінцями облудно й негідно. З одної сторони манили Картагінців облудними надіями, а рівночасно приготворялися до війни. Як римське військо прибуло під Картагіню, зажадали Римляни видачі оружжя і закладників. Коли-ж Картагінці сповнили всі жадання Римлян, тоді заговорили Римляни інакше. Вони казали Картагінцям опустити місто й поселитися що найменше дві миля від морських берегів.

Розпука обняла серця Картагінців, а з розпукою прийшла надзвичайна енерґія. Картагінці постановили боронитися до послідної каплі крови. Все, що було в Картагінці, кинуло-

ся робити оружжя, всі, хто що мав, приносили в жертву вітчизні. Жінки втинали волосся, щоби було з чого крутити тятиви до луків та корабельні линви і незабаром здивувалися Римляни, як побачили Картагінців, готових до боротьби. Зачалася правильна облога міста, але римські приступи все відбивали Картагінці. Що йно, коли в третім році війни станув на чолі війська Публій Сціпію Еміліян, забралися Римляни до правильної облоги. Картагінці боролися з розпукою і завзяттем, а коли Римляни вдерлися до міста, мусіли здобувати кожну вулицю, кожний дім з-осібна. Тільки вожд Картагінців, Газдрубаль, зморений і зголоднілий, просив Сціпіона о ласку, чим стягнув на себе погорду в Картагінців, а його жінка взявши на руки своїх синів, кинулася в полемінь горючої святині.

На приказ сенату казав Сціпіон збурити цілковито Картагіню, а її посілости прилучено до Риму під назвою провінції Африки. Підпалене місто горіло 17 день. Остаті мешканці мусіли поселитися по доокресних місцевостях. Сціпію, який був доброго серця, приглядаючися пожежі города задумався. Хіба-ж і його вітчизну не може стрінути така сама доля? Йому прийшли на гадку слова Гомера «І прийде час, коли упаде святе Іліум і сам Пріям, а з ним рід короля, списоносця.»

Незадовго після того вислали Римляни Сціпіона до Іспанії, бо хотіли розширити своє пановання на цілий піренейський півостров. Найбільше опиралося Римлянам місто Нуманція, яке навіть приневолило римського полководця до соромної здачі і зневолило заключити мир. Але римський сенат, що часто допускався зрадливого зломання умови, відновив війну, віддав провід над військом Сціпіонові, який здобув Нуманцію 183 і з розказу сенату цілковито її збував.

Внутрішні відносини в Римі. Гракхи.

Нові сторонництва в Римі. Рівночасно зі зростом могутості Риму, починають упадати римські обичаї. Вправді на підставі *lex ogulnia* з р. 300 зрівнано всіх горожан, але за це витворилися нові партії, які мали економічний підклад, а це оптимати і популярії, звані инакше пролетарами.

Війна з Ганібалем мала великі економічні наслідки для Італії. Ганібаль мусів Італію опустити, але наслідків кількалітнього перебування Ганібала в Італії годі було затерти. Через кілька літ страшними пустошеннями знищив він цілковито дрібне рільництво. За-

довжені селяни не могли прийти до себе, бо через набуття просторих провінцій, спроваджував сенат до Риму по низьких цінах збіжжє, яке продавав горожанам, а італійським рільникам не оплачувалося управляти рілі. Противно, великі пани-оптіматі, які мали величезні маси дешевого робітника-невільника, обробляли поля малим коштом і з великим зиском. Не могучи вижити зі своїх піль, задовжені селяни продавали їх багатим панам, які закладали великі господарства, звані *latifundia*, зложені з віль, огородів, винниць, пасовиск, лук . . . А тим часом збідніла людність ішла до Риму в надії добрих заробітків. Але помилялася, бо і в Римі був дешевійший від них робітник, невільники, які робили лише за лиху страву, тому прибувші творили в Римі безробітний пролетаріят, якого ціллю було з часом дістати від правительства по низкій ціні збіжжє, та любитися цирковими ігрищами.

Переселення сільського пролетаріату до Риму мало ці лихі наслідки, що в Римі з часом нагромадилося кілька сот тисяч безробітних людей, на яких держава мусіла старатися, а відтак, що найгірше, мусіло з часом бракнути війська, бо в Римі й тепер служили лише горожани, що мали якесь майно, а що таких горожан ставало що раз менше, то мусів прийти час, коли Рим побачив би себе без війська.

Серед тих обставин повстає в Римі новий рід шляхти, яку творили тоті родини, яких предки займали висщі уряди (курульні, до яких належали: еділят, претура і конзулят). Коли-ж з часом лучилося, що добився висших урядів якийсь чоловік, що не мав славних предків, такого чоловіка звано чоловіком новим (*homo novus*).

Обидва сторонництва оптиматів і популярів ріжнилися не лише економічно, але й політично. Коли оптимати були прихильниками сенату, то популяри бажали обмеження, а навіть знищення його влади. Провідниками популярів були звичайно трибуни народні, тому головна боротьба обидвох партій велася в трибусових зборах.

Провінції і їхня управа. В тих часах мали Римляни вже багато провінцій, як Сіцілію, Сардинію з Корсикою, дві Еспанії, Дальматію, Македонію, Африку, Азію. В Римі уважали провінції здобутком римського народу, з яких мала черпати користі не тільки держава, але й кожний Римлянин. З початку, як провінцій було мало, заряджували ними претори (було їх шістьох, двох у Римі, 4. завідувало провінціями). Коли-ж провінцій повстало більше, висилав сенат туди вислужених преторів, або конзулів, яких звано тоді *пропреторами*, або *проконзулями*. Управителі, яких

провінції мусіли удержувати своїм коштом, допускалися дуже часто на мешканцях підбитих країн здирств, так що з часом заряд провінцією, став головним способом наживи. О претуру й конзулят починає тепер старатися багато люда лише тому, щоб потім, як пропретор, або проконзуль, піти на провінцію і здирством доробитися маєтку.

Перекупства підчас виборів. На підставі закона, виданого 180. р., установлено порядок, в яким можна доступити урядів і в яким віці можна було старатися о квестуру, а відтак в перервах, що найменше дволітних, ішов еділят, претура, конзулем можна було стати що-йно по укінченню 43. року, а другий раз о конзулят можна було старатися що-йно по 10 роках після першого. Цензорів вибрано лише з поміж бувших конзулів.

Щоб одержати висший уряд потреба було перейти еділят, а обовязком еділя було уряджувати ігрища. Гімнастичні вправи, які були в Греків, у Римлян не прийалися, в Римі любовалися в кровавих боях глядіяторів, в боротьбі хижих звірів з собою, або з людьми. Едилі старалися оден другого перевисшити у виставности ігрищ, часом докладали вони великі гроші з власних фондів, та задовжувалися, все в тій надії, що коли урядять величаві

ігрища, то можуть сподіватися, що як будуть старатися о висші уряди, нарід віддасть їм за уладження ігрищ свої голоси, а вони, пішовши на провінцію здирствами відберуть своє в десятеро. Коли-ж який едиль був бідним і урядив невибагливі ігрища, то не міг числити на голоси народа. До цього звичайного підкупства, діялися ще інші просто купування голосів, і то майже явно.

Перше повстання невольників. До управи ріль уживано понайбільше невольників, над якими тяжіла рука панів. Неволья в Римі була одною з найтяжших, лише доля грецьких і сирийських невольників, яких уживали звичайно, як учителів і домашної прислуги, була дещо ліпша. Багато невольників тратило життя підчас ігрищ, щоб своєю кровією дати забавитися жостокому Римлянинови. Число невольників зростало з дня на день, бо безнастанні війни, достарчували великого числа нових полонених. З часом дійшло до цього, що число невольників перевищало число всіх римських горожан і союзників, а всі вони палали ненавистю до своїх панів і були готові до повстання при кожній нагоді. Перше повстання невольників вибухло на Сіцилії, коли року 135. пр. Хр. повстало там 200.000 невольників. Вони розбили кілька римських війск і що-тілки по тяжкій трилітній боротьбі їх по-

бідили. За кару казали Римляни тисячі не-вільників розпяти на хресті.

Трибун Тиберій Гракх 133. р. В Римі було багато людей, які з несупокоем гляділи на упадок селян, зріст числа невольників і зріст шляхти. Тоті неприродні обставини постановив змінити молодий Т. Гракх, внук Сціпіона старшого, по матері. Ставши трибуном народним, відновив він 133 р. устави Ліцінія Секстія. Після внесення Т. Гракха невольно було нікому мати державного ґрунту більше як 500 моргів, а коли мав неповнолітних синів, то міг для кожного держати ще по 250 моргів, але не більше як 1000 моргів разом. Всі, що мали більше державного ґрунту мусіли його звернути державі, а держава мала розділити по 30 моргів і роздати поміж безземельних горожан. Тим способом хотів Т. Гракх освободити Рим від великого числа безземельних пролетаріїв і утворити нову, середно богату клясу горожан, які мали дати нові військові сили. Та сенат не зрозумів Гракха і виступив проти його реформи з чисто особистих причин. Ріжниця між власною, а державною землею була в тих часах вже так затерлася, що багато сенаторів управляло державні ґрунта як свої. Коли-ж Т. Гракх, мимо опору сенату і оптиматів, перевів свою реформу й коли вибрано комісію з трьох (між ними Т. Гракха), яка

мала перевести розділ піль, стягнув Т. Гракх на себе ненависть сенаторів. Не дивлячися на це постановив Т. Гракх старатися на 132 р. знов о трибунат і носився з гадкою, обернути гроші Аталя III. короля Пергаму, на запомогу бідним горожанам.

(В 133. р. умер послідний пергаменський король Аталъ III. і записав все своє майно і свою державу римському народові. Якраз гроший Аталя хотів ужити Т. Гракх в користь нових поселенців.)

Смерть Т. Гракха. Вибір Т. Гракха трибуном на рік 132 був певним, а щоби недопустити до цього, прибула частина сенаторів на збори, узброєна в патики та полومانі лавки, і кинулася на Т. Гракха та на його прихильників. В тім бою поляг Т. Гракх з численними своїми сторонниками.

Розділ публичного поля після устави Т. Гракха продовжувано до 129. р. бо коли вернув з під Нуманції Сціпію Еміліян, великий противник роздавання землі, устали асиґнації, а незабаром потім знайдено Сціпіона замордованого в ліжку. Нарід пімстив смерть Т. Гракха.

Гай Гракх і його реформи. В десять літ пізнійше 123. виступає брат Тіберія, Гай Гракх.

Г. Гракх був спосібнішим від свого брата, перевищав його бистротою й вимовою, але був менше безсторонним, бо коли Т. Гракх руководився лише добром держави й горожан, Гай Гракх, попри добрі наміри, горів бажанням пімстити смерть свого брата. Зараз, як лиш став народнім трибуном, розпочав безоглядну боротьбу з сенатом, а вибраний раз-по-раз двічі трибуном, перевів цілий ряд реформ.

Передовсім відновив закон свого брата т. зв. *lex agraria*, на підставі якого розпочато знов роздавати ґрунта бідним горожанам, головно на місці давньої Картаґіни. Щоби посварити поміж собою сенаторів і лицарів, які тоді займалися торгівлею і збиранням податків (сенаторам було наказано займатися торгівлею), поставив Гай Гракх внесення, щоби присяжними суддями були не сенатори, як досі, але лицарі. Через цей закон (званий *lex iudiciaria*) не лише позискав для себе Гай Гракх лицарів, але посварив їх із сенаторами.

Третий з ряду закон, переведений Г. Гракхом, це закон збіжевий (*lex frumentaria*), який постановляв, що від-тепер будуть бідні горожани діставати з державних шпіхлірів збіжже за-пів-дармо. Цим законом підкопував він свій аграрний закон, бо по зниженню ціни збіжжа мусіли на дальше римські селяни підупадати.

Упадок і смерть Гая Гракха. Г. Гракх задумав надати всім римським сюзникам право горожанства. Та римський нарід не хотів з ніким ділити своїх прав, не пішов за Г. Гракхом і на третій рік не вибрано його трибуном. Тоді противники Гракха постановили повалити його реформи, з чого прийшло до заворушень. Конзуль Опімій узброїв війська й казав напасти на Авентин, де схоронився Г. Гракх із своїми прихильниками. Авентин здобуто, Г. Гракх вправді втік, але побачивши, що за ним гонять, казав себе убити свому вірному невольникові 121 р. Це була перша оружна боротьба поміж римськими горожанами. В ній полягло до 3000 люда. Сенат побідив, але супокій в Римі вже не вернув. Розпочинаються від тепер страшні домашні війни, які кінчаться упадком римської республіки й заведенням цісарства.

Марій. Війна з Цимбрами й Тевтонами.

Війна з Югуртою 112—106. По упадку Гракхів привернено на-ново сенат і оптиматів, але їх егоїзм та недбалість о державне добро вийшли скоро на-верх підчас війни з Югуртою. Югурта, король Нумідії, повбивав своїх бра-

тів і загарбав під свою владу цілу Нумідію. З цієї причини, що Нумідія стояла під зверхністю Риму, завізвав сенат Югурту до Риму, щоби оправдався із своїх поступків. Югурта прибув до Риму, підкупив много знаменитих мужів і в самім Римі відважився убити одного зі своїх далеких кривних. Тоді на внесення народніх трибунів, які підняли крик на продайність оптиматів, мусів сенат виповісти Югурті війну. Але римські вожди, вислані проти Югурти, далися підкупити. Тоді то сенат вислав до Африки Цецілія Метелля, вправді оптимата, але правого характеру, не вдалося Югурті і його підкупити. В боротьбі був Югурта побитий, але провадив війну дальше, а в Римі почали голосити, що Метелля дався підкупити Югурті і вмисно зволікає з покінченням війни. Тоді зголосився о конзулят Марій (чоловік новий) родом з Арпінум, селянин, низького походження. Не мав він такої оглади, як оптимати, не був ученим, але за це був чесним і відважним жовніром. Нарід радо віддав Марієві конзулят і повірив йому війну з Югуртою. Марій побив Югурту, а підвладний Марія, Суля, зручними договорами довів до того, що король Мавретанії Бокх, до якого втік був Югурта, видав його Римлянам. Югурту спроваджено до Риму, і покарано голодовою смертю.

Цимбри й Тевтони. Підчас війни з Югуртою, загрозила Римові велика небезпека від півночі. Германський нарід, Цимбри, що мешкали в нинішнім Шлезвіку й Гольштині, опустили свій край з жінками і дітьми, та пішли шукати нових осель. Цимбри були великого росту, убрані в звірячі шкури, та носили щити величини чоловіка. Проти Цимбрів вислали Римляни свої війська, та під Нореєю (в Сирії) 113. року розбили Цимбри цілковито Римлян. По битві, з невідомих причин не пішли на Італію, лише звернулися на захід, получилися з другим германським народом Тевтонами й ударили на заальпейську Галію, де вже 118. р. утворили були Римляни свою провінцію, звану Нарбоненською Галією. В тій то провінції під Аравзіо 105. р. прийшло до нової битви, в якій Римляни знов були геть розбиті. В цілій Італії запанувала тривога і кожної хвилини сподівалися там наїзду Германів на Італію. В таку грізну пору стали говорити, що тільки оден Марій може вратувати вітчину. Тому то й вибирано його, проти права, пять разів, раз за-разом конзулем.

Військові реформи Марія. Коли Марій прибув до війська, застав його в дуже лихим стані. Жовнірі, боялися Цимбрів та Тевтонів і на саму вість, що Германи надближаються, готовилися до втечі. Марій скористав з того,

що Цимбри й Тевтони пішли до Еспанії, зорганізував наново військо, натхнув його новим духом і постановив його побільшити.

Від упадку аграрних реформ Гракхів, число посідаючих землю горожан постійно меншало, а безземельних горожан в Римі не покликувано до війська. Тож і жовнірів ставало чимраз менше. Марій ввів тепер велику зміну. Місто примусової служби увів він рід вербовання і покликав до війська охотників, навіть з поміж безземельних горожан. Багато бідних горожан з радістю прийняло реформу Марія і тисячі почали зголошуватися до Марія. Ця реформа потягла за собою велику зміну. Досі римське військо було чисто горожанське, кожний жовнір уважав своїм обов'язком служити для добра вітчизни, але з другої сторони ждав лише покінчення війни, щоб вернути домів. Коли-ж Марій покликав до війська безземельних горожан, то з того часу став творитися окремий військовий стан, а жовнірі, вибрані з-поміж безземельних людей, не були зв'язані власним інтересом з державою, тільки шукали військової кар'єри й старалися приподобатися своїм вождам. Вони були готові, як пізніше бувало, на зазив свого вожда йти навіть проти держави, проти своїх горожан.

На-разі реформи Марія принесли Римля-

нам користь. Військо збільшилося охотниками, запанував у ній воєнний дух і коли Цимбри й Тевтони вернули з Еспанії, жовніри вже їх не боялися. А все-таки Марій не вдавався в рішаючий бій, але малими нападами при звичаював жовнірів до боротьби з Германами. Коли-ж Цимбри відділилися від Тевтонів, щоб обійти Марія і зі сходу вдертися до Італії, напав Марій на Тевтонів, і розбив їх цілковито під Акве-Секстіє (Aquaè Sextiae) 102. р. 100.000 Тевтонів лягло на побовищу, а їх король Тевтобод, впав в руки Марія. Відтак звернувся Марій проти Цимбрів, які тимчасом обійшли Альпи і бренерським просмиком вдерлися до Італії і побив їх під Верцелє (Vercellae) 101. р. За ці славні перемоги вибрано Марія шестий раз конзулом на рік 100. і надано йому почесне ім'я «Третього основателя Риму».

Війна зі союзниками. 91—88. Вже Гай Гракх носився з гадкою усунути велику несправедливість і надати союзникам право горожанства, але проти цього виступила велика більшість горожан. Цю гадку хотів піднести, оптимат Лівій Друз, вибраний на рік 91. трибуном народнім. Перше всього хотів він відібрати, судівництво від лицарів і віддати його назад сенаторам. Судівництво лицарів виходило на зле передівсім провінціям, бо з по-

між лицарів виходили арендатори податків,* які ще більше здирали нарід ніж намісники провінцій, а лицарі в судах звичайно увільняли своїх товаришів.

Щоб приєднати нарід для своєї реформи, вніс Лівій Друз рівночасно аграрний закон. Але піднесенням аграрного закону обурило на себе оптиматів і сенат не допустив до цього, щоб внесення Лівія Друза увійшли в життя. Тоді Лівій Друз постановив надати право горожанства римським союзникам. Та заки вспів це зробити, вмер нагло, правдоподібно вбитий.

Зі смертю Лівія Друза стратили союзники надію, що на законній дорозі одержать римське горожанство, вхопили за оружжя і в місті Корфініюм, що лежало в середині Італії, заложили будучу столицю нової республіки, яка мала носити назву Італія. Війна зі союзниками була для Римлян дуже прикрою, тому видали Римляни закон *lex Julia*, на підставі якого надано право горожанства всім тим союзникам, що остали вірними Римови, а не задовго потім видали другий закон (*lex Papiria Plautia*)

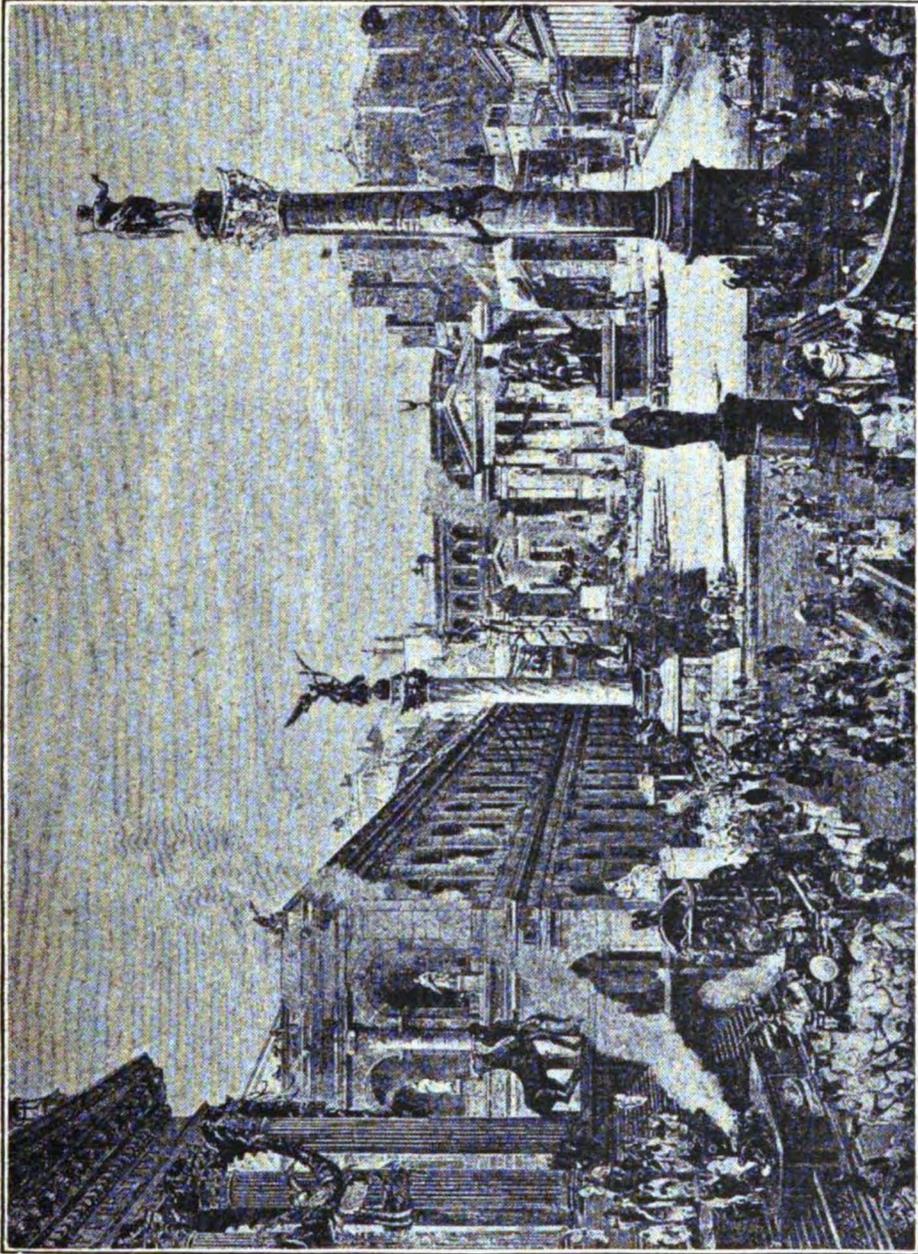
* В Римі держава сама не стягала податків, але великі багаті, звичайно лицарського стану, складали податок за якусь провінцію, а потім самі, при помочі державних ексекуторів, стягали їх, не раз кілька разів більше, як було приписано.

яким призначено горожанство всім тим, що протягом двох місяців зложать оружжє і вернуть до союзу з Римом. В наслідок цих законів всі союзники за виїмком Самнітів, які все ненавиділи Римлян, зложили оружжє.

Перша домова війна. 88-82.

Початок перших війн з Мітридатом (88—85). Року 129. утворили Римляни в Малій Азії, провінцію Азію. Однак ту виступив проти Римлян великий римський ворог Мітридат VI. король Понту. Понтом звано північну частину Малої Азії, яку підніс до великої могутости Мітридат VI., що утворив з Понту і побережжів Меотийського (нині Азовського) моря сильну й простору державу. Коли союзник Римлян, король Бітинії, наїхав посілости Мітридата, заняв Мітридат не лише Бітинію, а також римську провінцію Азію, де пановання Римлян було дуже зненавиджене. Щоби раз на все унеможливити згоду поміж Римлянами а мешканцями Азії, казав Мітридат вирізати всіх римських горожан в Азії і тоді на його зазов стратило життя 80 до 150.000 тисяч люда. По тій різні вислав Мітридат свої війська до Греції, щоб там викликати повстання про-

ти Римлян і дійсно вдалося йому притягнути на свою сторону Аteni і деякі грецькі міста.

Фиг. 30. Форум Романум.

Почини першої домашньої війни. В Римі установлено вождом проти Мітридата Сулю.

Але як Суля опустив Рим, перевів народний трибун Сульпіцій Руф ухвалу, щоби відобрано провід Сулі, а віддано Марієви, про що донесено Сулі. Суля не послухав приказу зборів, а пішов з військом на Рим, побив сторонників Марія, який мусів утікати з Риму і проживати довший час на руїнах Картагіни. Суля спішився на схід проти Мітридата, тому перевів лигис малі реформи, прибернуь значіння сенату, знищив владу трибунів народніх, а конзуля Ціну, що належав до партії популярів, зобовязав присягою, що не буде нічого робити проти обовязуючих законів.

Та ледве Суля опустив Рим, Ціна не додержав присяги, і разом з повернувшим Марієм ударив на Рим і здобув його. Тепер настали в Римі тяжкі часи, протягом 5 днів убивано в Римі оптіматів і граблено їх добро. Марій і Ціна стали без вибору конзулями, але Марій вже по кільканацяти днях умер як 70. літний старець, а Ціна став управляти Римом як одинокий конзуль без товариша.

Поворот Сулі. Тимчасом Суля побив війська Мітридата в Греції (під Херонеею і Орхоменос) а відтак перейшов до Малої Азії. Наляканий Мітридат заключив з ним мир, в яким віддав всі здобуті краї і зобовязався заплатити воєнні кошта. Суля мав тепер вільну руку,

постановив проте повернути до Риму знищити популярів і привернути вповні пановання сенату. По дорозі в Рим получилося з ним багато оптиматів, між иншими пізнійший славний Гней Помпей, що привів Сулі на поміч три легіони. Суля пішов на Рим, побив коло воріт міста Самнітів і казав 6.000 Самнітів розпяти на хресті.

Диктатура Сулі. В Римі настали тепер страшні часи. Суля, вибраний диктатором, на неограничений час, почав без суду видавати присуди смерти на всіх сторонників Марія. Коли-ж йому звернули увагу, що він всіх непокоїть, бо ніхто не є певним свого життя, казав Суля виставляти спис тих, що були виняті з під права (проскрипція). Кожний, кого назвище поміщено на проскрибованій листі, підлягав смерті, а добра його конфісковано, хто-ж убив кого небудь з проскрибованих, одержував за це нагороду (на нашу монету понад 9.000 корон). Близько 5.000 люда упало тоді жертвою проскрипції.

Позбувшись своїх ворогів починає Суля переводити реформи. Найбільшу власть і цілий уряд передав сенатови, який збільшив до числа 600. Уряд цензорів зніс зівсім, а число инших урядників збільшив. Трибунам народнім відобрав всяку власть, а полишив їм лише право нести убогим поміч. Зборам плебейсь-

ким (*comitia tributa*) відобрав уставодавчу власть, всякі ухвали мали тепер западати на зборах центуріята. Судейську власть переніс на-ново від лицарів на сенаторів, а всім родинам проскрибованих відібрав раз-на-все всі політичні права.

Перевівши реформи, Суля на здивовання всіх, сам добровільно зложив диктатуру і усунувся цілковито від політичного життя. Умер нагло 78 р., а його тіло спроваджено до Риму й похоронено з виїмковими почестями.

Помпей.

Війна з невільниками, 73—71. В кілька літ по смерті Сулі загрозила Римови велика небезпека від невільників. Римляни любувалися в ігрищах глядіаторських, в яких боролися невільники між собою, або з дикими звірами. Щоби вивчити невільників ріжних способів боротьби, закладали Римляни численні глядіаторські школи, з поміж яких одна з найбільших була в Капуї. З цеї то глядіаторської школи в Капуї утікло кількадесять невільників в сусідні гори (в. р. 73. пер. Хр.).

До них почалися з усіх сторін збігати невольники, на чолі яких станув проворний Трак, Спартак. Він зорганізував армію невольників і побив кілька разів відділи римського війська. Нещасливу війну покінчив доперва претор Крас, побивши 71. р. невольників. Лише невеличка частина невольників хотіла передертися через Альпи до північної Європи, але ту попала на вертаючого з Еспанії Помпея, який розбив їх цілковито.

Серторій. По розбиттю сторонників Марія, останки популярів схоронилися до Італії, де проворний сторонник Марія, Серторій, зорганізував значну армію, зібрав коло себе всіх вигнанців, а навіть, утворив з них рід сенату, на взір сенату в Римі. Всі війська, виправлені проти нього розбивав Серторій. Вкінці вислано Помпея, але і йому було би не вдалося розбити Серторія, колиб підвладний Серторія, Перпенна, зрадливо не убив був його, щоб самому стати на чолі Еспанії. Перпенна не мав тих здібностей що Серторій, його побив скоро Помпей, а повертаючи до Італії здибався по дорозі з останками розбитих Красом невольників і розбив їх цілковито.

Повалення реформ Сулі. Незвичайно честолюбивий і гордий Помпей, повернувши з Еспанії, захотів стати конзулем, мимо того, що

не справував приписаних законом низших урядів. Коли-ж сенат супротивився бажанню Помпея, получився він з найбогатішим тоді чоловіком у Римі, Красом і з побідженою партією популярів, на чолі якої стає славний пізнійше Цезар. Сторонництво популярів прирекло Помпееві і Красові поміч при виборі на конзулів, за що Помпей і Крас обіцяли популярам повалити зненавиджені реформи Сулі. І дійсно. Помпей і Крас, ставши конзулями, мимо опору сенату, повалили в 70. р. реформи Сулі. Всім родинам проскрибованих Сулею, привернено всі політичні права, трибунам народнім і трибусовим зборам надано давне значіння і давню владу, відновлено цензуру, а суди віддано знов еквітам.

Війна з морськими розбишаками. Щоб віддячитися Помпееві за повалення реформ Сулі, постановила партія популярів наділити його новою почесною. Підчас проскрипцій Сулі багато горожан, позбавлених майна, не маючи з чого жити, кинулося з розпуки до розбишацтва на морі. В короткім часі морське хижацтво так зросло, що перед ними не був безпечним жадний купець, жадне побережжє Середземного моря. Найбільше відчувала наслідки розбишацтва Італія, бо хижаки переловлювали кораблі, що плили, наладовані збіжжєм до Італії, де повстала з цеї причини ве-

лика дорожня і голод. Щоб знищити розбишачтво віддано Помпеєві провід над бережжями і над фльою на 3 роки. Та Помпей так добре забрався до діла, що вже по 3 місяцях очистив цілковито Середземне море від розбишак.

Послідна війна з Мітридатом. 74—64. Рівночасно з висше згаданими боротьбами провадили Римляни тяжку війну з Мітридатом. Мітридат, по першій війні з Римлянами, зміцнив і розширив свою державу, та заключив з наймогутнішим тоді володарем сходу, Тігранесом, королем Вірменії, союз, і розпочав з Римлянами нову війну. Римляни вислали до Азії військо під проводом Люція Люкуля, який побив Мітридата і звернувся проти Тігранеса, побив його рівно-ж і пустився за ним в гористу Вірменію. Але військо відмовило Люкульові послуху і він мусів вертати, через що Римляни стратили всі здобуті успіхи. На вість про поворот Люкуля, ухвалено в Римі, віддати провід над військом в Азії Помпеєві, який зібрав оводі попередних побід, побив Мітридата і утворив з Понту римську провінцію. Незабаром після того упокорився перед Помпеєм також Тігранес, прирік віддати всі краї поза Вірменією з заплатити воєнні пошта. Тимчасом Мітридат, утік до нинішнього Криму і приготовлявся до нової війни з Римом, але ко-

ли його син повстав проти нього, пробився мечем.

По укінченню війни з Мітридатом ударив Помпей на державу Селевкидів, Сирію, і утворив з неї римську провінцію. Разом із Сирією прийшла під зверхність Риму також і Палестина.

Помпей придбав для римської держави великі простори й скарби, за-що домагався від сенату, щоби його жовнірів винадгороджено наданням ґрунтів, дозволено йому на тріумф і затверджено його зарядження на сході. Коли-ж сенат не хотів згодитися на жадання Помпея, почав Помпей шукати нових союзників, а ними були Красс найбагатіший Римлянин і Цезар, вожд народнього стороництва.

Перший тріумвірат.

Заговір Катиліни. В тім часі коли Помпей укінчив щасливо війну з Мітридатом, загрозила Римові велика небезпека і то не від ворогів, але від власних горожан. По упадку Гракхів запанував в Італії великий збиток. Нечувані суми гроший ішли на удержання величавих віль, багатих пирів, через що багато людей, що вело гуляче й виставне життя про-

марнувало своє майно і дійшло до матеріальної руїни. Много оптиматів попало в великі довги й бажало політичного перевороту і зміни державних устав, щоб при цій нагоді увільнитися від довгів. Всі тоті гулячі люди групувалися коло Катиліни, що за часів Сулі при помочі проскрипцій, дійшов до великого майна, яке протратив ще скорше, ніж зібрав. Щоби дійти на-ново до грошей, старався Катиліна стати конзулем, та при помочі цього уряду довершити перевороту в Римі і позбутися довгів. Всі, що знали Катиліну, боялися його й не хотіли допустити до конзуляту. При виборах удалося переперти проти Катиліни чоловіка нового Ціцерона. (Marcus Tullius Cicero родом з Арпінум, був найбільшим римським бесідником і полишив по собі много списаних бесід, і філософічних розправ.)

Катиліна не ставши конзулем, хотів убити Ціцерона, узброїти невільників, підпалити Рим і серед заколоту прийти до влади. Та Ціцерон, що добре слідив та Катиліною, казав спільників Катиліни увязнити й покарати смертю, а проти самого Катиліни виступив в сенаті в своїх славних бесідах (Катилінарках). Здемаскований Катиліна втік з Риму до Етрурії, де громадив військо проти сенату, але проти його вислано військо, яке розбило ватагу Катиліни. В битві поляг сам Катиліна 63. р.

пр. Хр., через що небезпека для Риму минула. До знищення заговору Катиліни причинився найбільше Ціцерон, тому сенат обдарував його титулом «батька вітчизни».

Знищення заговору Катиліни, піднесло дуже значіння сенату. Коли-ж Помпей вернув із Азії і розпустив своє військо, сенат не хотів признати його заряджень в Азії. Тоді Помпей зближився до провідника партії популярів Цезара, при якого помочі сподівався перевести свої пляни.

Гай Юлій Цезар уродився около р. 100. пр. Хр., був внуком Марія і лише при помочи знатних приятелів, удалося йому уйти смерті з рук Сулі. Коли багато знаменитих Римлян просило Сулю, щоби дарував життя Цезарові, сказав Суля «Ви не бачите, шо в цім молодці сидить сто Маріїв».

В дитинячім віці був Цезар хоровитим і розніженим, але пізнійше вправами тіла довів до цього, шо міг зносити легко всі найбільші труди. Його духові спосібности будили подив, про Цезаря говорено, шо він міг пять листів рівночасно диктувати.

Коли Суля помилував Цезара, удався він в подорож до Греції, щоби набути там висшого образования і виправитися в краснорічivosti. По смерті Сулі вернув до Риму, де приподо-

Фіг. 31. Юлій Цезар (Рим, Капітоль).

бався народові уладженнем незвичайно виставних ігрищ, задля яких понав у великі довги. Як вибрано його пропретором то що йно

тоді міг виїхати до своєї провінції Еспанії, коли богатий Красс заручив за нього.

Перший тріумвірат 60. р. По повероті з Еспанії постановив Цезар старатися о конзулят. Але сенатори знаючи, що Цезар є непримиримим ворогом сенату, постановили не допустити до його вибору. Годі в справу вмішався Красс, який постановив зблизити до себе Цезаря і Помпея, що були невдоволені з сенату. За посередництвом Красса прийшло до порозуміння між Помпеем а Цезаром і всі три отсі мужі: Цезар, Помпей і Красс завязали поміж собою союз, званий тріумвіратом, якого задачею було, не допустити до нічого в державі, що одному з них не подобалобися.

При допомозі Помпея і Красса Цезар став конзулем і мимо опору сенату довів до цього, що на народніх зборах признано зарядження Помпея і надано його жовнірам ґрунти. Рівночасно позбуваються тріумвіри всіх своїх противників, в числі яких знаходився також Ціцерон, якого обвинено, що підчас заговору Катіліни сказав римських горожан без суду на смерть, за що тепер мусів Ціцерон відпокутувати й піти на прогнання.

Цезар підбиває Галію. (58—51. р.) По році конзуляту, одержав Цезар як проконзуль обі Галії (перед і за-альпейску), на 5 літ з правом вербовання в цих провінціях жовні-

рів, що значило, що Цезар може собі зовсім незалежно від сенату утворити армію.

В тім часі з заальпейської Галії, лише незначна полуднева частина належала до Риму, що йно Цезар в семилітній війні (58—51) р. підбив цілу Галію і зневолив деякі германські племена, що під проводом Аріовіста, вдерлися були до Галії, цюкнулися за Рен. З Галії виправлявся Цезар до Германії і до Британії, однак ані, ту ні там не довершив тревалих підбоїв, лише Галія лишилася під пануванням Риму і була дуже скоро з латинізована.

Зїзд в місті Люка 56. р. Помпей не радо споглядав на великі воєнні здобутки Цезаря і почав зближатися до сенату. Тоді Красс, щоб не допустити до роздору, довів до зїзду тріумвірів в місті Люка 56. р. де Цезар і Помпей знов зблизилися до себе. На зїзді постановлено, що в слідуєчій році Помпей і Красс стануть конзулями, а відтак як проконзулі одержать на 5 літ провінції: Помпей обі Іспанії, Красс Сирію, а Цезар продовження проконзулярної влади в Галії на других 5 літ. По конзуляті Помпей остав надальше в Римі, а провінціями завідували його легати. Красс удався до Сирії, де зараз розпочав борбу з Партами. Королі Партів (з роду Арсакидів) підбили майже цілий Іран, а на заході здо-

були Мезопотамію. Красс перейшов Євфрат, але Парти заманили його в засідку і знищили цілу армію під Карге 52. р. В битві поляг також Красс.

Початок другої домової війни. По смерті Красса відносини помежи Цезаром а Помпеем ставали чимраз гіршими. Помпей зближився цілком до сенату і станув на чолі оптиматів. Коли-ж Цезар по 10. літах, в яких заряджував Галією, почав старатися о другий конзулят. наказав йому сенат вперед розпустити військо. Цезар годився розпустити військо, але під умовою, що Помпей вперед розпустить свої легіони. Коли-ж Помпей того не зробив, переступив Цезар з військом граничну ріку Італії Рубікон зі словами «Кістки кинено» і ударив на Помпея в Італії. З цею хвилиною розпочинається друга домова війна 49—45. р.

Друга домова війна. Цезар самодержцем Риму.

Битва під Фарзальом 48. р. Помпей не сподівався такого скорого нападу і не був приготований до боротьби, тому Цезарові вдалося в короткім часі здобути цілу Італію, а оптимати разом з Помпеем всіли в Брундізіум на

кораблі їй відплили до Македонії, де Помпеї постановив приготуватися до боротьби. Цезар не мав фльоти, і не міг переслідувати Помпея, тому удався до Іспанії, де стояло військо Помпея, яке примусив до здачі під Ілердою. По повороті до Італії, зібрав Цезар велику армію і пішов до Македонії, щоби звести з Помпеєм рішачу битву. Вправді в першій битві під Дирахієм був Цезар побитий, але незабаром побідив він Помпея під Фарзальом 48. р. По битві утік Помпеї до Єгипту, де єгипський міністер, щоби підхлїбитися Цезарові, казав його вбити.

Кінець другої домашньої війни. Незабаром після того прибув до Єгипту також Цезар, де приманений красою єгипської королеви Клеопатри, рішив спір з її братом в користь Клеопатри. З Єгипту поспішив Цезар до Малої Азії, де проти Римлян повстав Фарнак, син Мітридата. Цезар побив його в 5. днях, о чім доніс сенатові трема словами («veni, vidi, vici») «Прибув, побачив, побідив», а відтак повернув до Риму, де іменовано його диктатором.

За той час, як Цезар воював в Азії, останки сторонників Помпея зброїлися в Африці. Туда поспішив Цезар, і побив сторонників оптиматів під Тапсус 46. р. По цій битві лише сини Помпея пробували ще боротися з Цеза-

рем в Еспанії, але розбиті під Мундою 45. р. мусіли залишити дальшу боротьбу.

Цезар самовладним паном Риму. Вже по битві під Тапсус став Цезар самовладним паном цілої римської держави. В міру того, як відносив він побіди одну за другою, сенат і нарід наділяли його чимраз більшими достоїнствами. З разу іменовано його диктатором на короткий час, відтак на літ 10, а в кінці (45. р.) досмертно. Крім того призначено йому владу народніх трибунів і цензорів, а в кінці гідність імператора, це значить віддано йому провід над всіма військовими силами в державі. Крім цього був Цезар вже з-давна понтіфексом максімом і як такий мав право нагляду над богослуженнями і календарем. Всі тоті уряди разом дали Цезарові цілковиту владу монарха, не ставало йому лише цісарського титулу.

Реформи Цезаря. Підчас своєї короткої управи старався Цезар запровадити всюда лад і порядок і дбав про це, щоби знищений війною край, прийшов до добробуту. Щоб зменшити число безробучих мас в Римі, закладав Цезар численні кольонії, в яких наділяв бідних горожан землю. З поміж його численних реформ найважнішою є управильнення календара. Місто до тепер уживаного в Римі місячного року, завів Цезар на взір єгипського

календаря сонічний рік, зложений з $365\frac{1}{4}$ днів. (Цього календаря уживає східна церков еще до нині.)

Завдяки великим здібностям і праці упорядкував Цезар скоро римські відносини. Передовсім опікувався він провінціями і не позволяв урядникам допускатися здирств, тому провінції величали Цезаря.

Смерть Цезаря. Помимо заведення в державі ладу й порядку, було в Римі багато недоволених. Були це прихильники республіки, які боялися, щоб Цезар не прийняв цісарського вінця. Коли-ж Цезар став приготовлятися до походу проти Партів, щоб пімстити смерть Краса, всі думали, що підчас походу прийме титул цісаря. Щоб до цього не допустити, утворили прихильники республіки заговор на життя Цезаря під проводом його любимця Брута (Junius Brutus) і Кассія (C. Cassius). Заговорники окружили Цезаря в сенаті 15. Марта 44. р. і завдавши йому до 30 ран, убили його.

Другий тріумвірат. Остання домашня війна.

Другий тріумвірат. Замордовання Цезаря не принесло ані Римові, ані республіканам

жадної користі, а противно було причиною нових 13-літніх кривавих брб, по котрих настало вже правдиве цісарство. Нарід не пішов за убійниками Цезаря, а противно виступив проти них. Марк Антоній, великий приятель Цезаря, тоді конзуль, своєю бесідою над тілом убитого Цезаря, так розбудив уми народа, що нарід кинувся на доми заговірщиків, а Брут і його товариші втікли з Риму і лише тим способом виратовалися від смерти.

Антоній хотів стати на місці Цезаря і взяти в свої руки найвисшу владу, але сенат спонуканий пристрастними бесідами Ціцерона проти Антонія узнав його ворогом вітчизни і вислав проти Антонія військо. В війську, висланім проти Антонія знаходився 18-літній адоптований син Цезаря, Октавіян. В боротьбі Антоній був побитий, але обидва конзулі, що проводили військом сенату полягли в бою. На чолі війська станув Октавіян і місто воювати дальше з Антонієм, заключив з ним умову. Прибравши собі ще третього мужа, Лепіда, всі тоті три мужі (Октавіян, Антоній і Лепід), утворили в 43. р. другий тріумвірат, який різнився зовсім від першого; бо коли в першій обіцяли собі члени, лише взаїмну поміч, то в другій утворили вони надзвичайний уряд на 5 літ, в цілі покарання убійників Цезаря і спільної управи державою. Много ворогів трі-

юмвірів стратило тоді життя, а поміж ними Ціцерон, якого убито на приказ Антонія.

Битва під Філіпі 42. р. Позбувшись своїх ворогів в Римі і запровадивши лад і порядок в Італії, виправляються тріумвіри проти Брута й Касія, які у східній частині римської держави збирали проти тріумвірів військо. В Македонії під Філіпі 42. р. прийшло до рішучої битви, в якій сторонників республіки цілковито розбито, а Брут і Касій відобрали собі життя. Битва під Філіпі рішила долю республіки. Всі бачили упадок республіки і заведення цесарства, розходилося лише о це, хто стане цесарем, Антоній чи Октавіян? (Лепіда ніхто не брав в рахунок, бо він грав в тріумвіраті дуже підрядну роль.)

Битва під Акціум 31. р. По битві під Філіпі поділилися тріумвіри державою. Захід одержав Октавіян, схід Антоній, північно-західну Африку Лепід. Лепіда дуже скоро усунув Октавіян, відобрав йому Африку, а полишив лише гідність понтіфекса максіма, яку Лепід держав до смерті (12. р. пер. Хр.).

Антоній, по поділі держави пішов на схід до Єгипту, де приманений красою Клеопатри перебував бездільно, не дбаючи нічого про римську державу, а тимчасом Октавіян лагідністю та добротою з'єднував собі чимраз більше прихильників і приготовлявся до ріша-

ючої боротьби з Антонієм. Колиж-ж Антоній відослав свою жону Октавію, сестру Октавіяна, вибухла війна. В битві під Акціум 31. р. пер. Хр. був Антоній побитий і втік до Єгипту, де відобрав собі життя. Клеопатра видячи, що не буде в силі своєю красою причарувати також і Октавіяна, а не хотячи іти як бранка в тріумфі Октавіяна, завдала сама собі смерть, а Єгипет Октавіян прилучив до римської держави. Побіда під Акціум віддала Октавіянові пановання над цілою римською державою. Від неї починається рівнож римське цісарство.

Рим під управою цісарів 30. р. пер. Хр. до 476. р. по Хр.

Октавіян Август 30. пр. Хр. — 14 по Хр.

Цезар Октавіян осягнув найвишшу владу в 31. році життя і з того часу стояв на чолі держави майже пів століття. Був він дуже зручним політиком і вмів все добірати собі як найлучших дорадників з поміж котрих найважнійші були Агіна, знаменитий вожд і Меценас, опікун штуки, науки і поетів.

Фіг. 32. Август (Рим, Ватикан).

Влада Октавіяна. Зараз по битві під Акцієм поділився Октавіян владою з сенатом, і від тоді то утворено цісарство, яко найвищій

уряд, яке стануло побіч сенату, як другий головний політичний чинник. Октавіян поділився з сенатом рівнож і провінціями. Провінції, в яких не треба було удержувати жадного війська віддав у заряд сенатові, а ті що в них стояли військові залоги задержав для себе і завідував ними через своїх легатів. Октавіян, памятаючи добре долю Цезаря, який легковажив собі устрій республіки, уважав на це, щоб не величатися своєю владою і скільки мога старався не показувати своєї могутости. Мимо того його влада була дуже велика, бо був він найвисшим вождом армії (*imperator*) трибуном народнім, цензором і конзулем, а по смерті Лепіда став також понтіфексом максімом. До цього додав йому сенат еше почесний титул Августа. Із злуки всіх цих урядових атрибуцій виросла велич цісарської влади.

Золотий вік римської літератури. За часів Октавіяна дістала римська держава від давна бажаний мир. Всюда запанував спокій, через що підносився промисел, торгівля і добробут держави. За часів Октавіяна пережила римська література свій найкрасший час. Тоді жив найбільший римський поет Вергіль, що оспівав геройські діла Енея, від якого сина Юлія, виводився рід Юліїв, з якого походив сам Октавіян. Поет Овід пише поезії, Ме-

таморфози, а коли за якусь незвістну нам близше провину, прогнав його Октавіян з Риму і казав жити над Чорним морем, складає там свої сумні пісні. Рівно-ж найбільший ліричний римський поет Горацій, жив і писав за часів Октавіяна.

Вже перед Октавіяном дійшла до великого розвою римська історіографія. Виступили такі історики як: Непос, Салюст, Цезар, який описав війну з Галійцями і домашню війну між ним, а Помпеєм. За часів Октавіяна жив римський історик Лівій, що написав римську історію від найдавніших часів, аж до царства.

Цісар Октавіян старався також прикрасити Рим величавими будівлями з мармору, тож міг він справедливо казати, що застав Рим з цегол, а лишає з мармору. Для себе побудував Октавіян палату на палятинськiм горбку. Одною з найкрасших будівель того часу є Пантеон, святиня присвячена всім богам, нині замінена в церков Пресвятої Діви Марії.

Війни Римлян за Октавіяна. Октавіян провадив виправді війни, але їх не любив і старався їх оминати. Всі війни, які ведено за часів Октавіяна, мали лиш одну ціль, удержати сунокій в Римі і на границях держави. Військами Октавіян сам не проводив, а провадив

римські легіони до боїв з початку приятель цісаря Агрипа, а відтак його пасерби, Тиберій і Друз. Найбільше країв здобули за цісаря Римляни на північ від Італії, де заняли альпейські краї в яких утворили три провінції (Реція, Норікум, Вінделіція) але Германів не вдалося Римлянам підбити. Римський вожд (Varus) дався заманити в засідку, в якій вожд Арміній розбив цілковито Римлян в Тевтобурьським лісі в 9. р. по Хр.

Смерть Октавіана. В домашнім життю був Октавіян нещасливим. Чотири рази женився і розводився, що-йно з четвертою жінкою Лівією жив більше ніж 50 літ, але бездітно. Одинокую дочку Юлію, яку дуже любив, мусів засудити на прогнання з причини легкого життя. Улюблений його пасерб, Друз, умер дуже молодо, а полишився йому лише оден пасерб Тиберій, якого Октавіян адоптував своїм сином і іменував своїм наслідником.

Цісарі з роду Юліїв.

Тиберій 14—37. по Хр. По смерти Октавіана цілу владу прийняв за згодою сенату Тиберій, що тоді мав більше як 50 літ. Тиберій був добрим вождом і адміністратом. Трудящий,

пильний, але скритий і підозрілий, гордив людьми, і був немилий сенаторам. З початку панував справедливо й лагідно, відтак перемінився в строгого тирана. Найбільше довіря

Фіг. 33. Тиберій (в Римі, на Капітолю .

мав у цісаря префект преторіяни (прибічна сторожа цісара), Сеян, який стремів сам до цісарської корони і усував убійствами всіх кривних цісаря. Коли-ж Тиберій пізнав пляни Сеяна, казав його замордувати і всіх його приятелів, опустил місто Рим і перенісся на острів Капрю, коло Неаполю, звідки в завзя-

тий спосіб переслідував усіх, чим заслужив собі імя кривавого тирана. Умер старцем 77 літнім.

За часів Тиберія жив, навчав і поніс смерть на Хресті Ісус Христос, який уродився за пановання Октавіяна.

Калігуля (37—41.). По Тиберію вступив на престіл Гай Цезар Калігуля, молодець зіпсутий і зле вихований. Він казав себе почитати як бога і переслідував строго кожного, що смів лише показати своє невдоволення. В короткім часі розпустив він гроші, зложені Тиберієм, а щоб мав з чого даліше весело жити, видавав присуди смерти на богатих горожан, яких добра відтак конфіскував. В своїм божевілля доходив Калігуля до того, що іменував свого коня конзулем і приказав йому віддавати приписані почести.

Клявдій (41—54.). По замордованню Калігулі вступив на престіл Клявдій, чоловік добродушний, з найліпшими намірами, що старався правити державою у згоді з сенатом. Коли-ж Клявдій, за намовою своєї другої жінки, назначив своїм наслідником її сина Нерона, отруїла його жінка, подавши йому отруї в грибах.

Нерон (54—68.) вихований римським філософом Сенекою, володів якийсь час добре, але відтак став найбільшим тираном. Він убив

свого природного брата Британика, а відтак казав замордувати свою рідну матір Агрипину і свого учителя Сенеку. Коли в Римі в 64. р. вибух огонь, що знищив більшу частину міста, думали, що сам Нерон казав підпалити Рим. Щоби відвернути від себе підозріння, зложив Нерон цілу вину на християн, яких тоді було в Римі вже дуже багато (ту перебували також св. апостоли Петро і Павло). В вину християн повірено дуже скоро і розпочато перше велике переслідування християн. Тисячі християн поклали тоді своє життя, але кров мучеників видала стократні плоди і християнство, мимо переслідувань, розширялося надзвичайно скоро, головно поміж бідними людьми й поміж невільниками. Серед переслідувань поклали своє життя рівнож і оба апостоли, много християн роздерли в цирках дикі звірі, много прибито на хрести, з многих потворив Нерон живі смолоскипи (Християн, об'яятих смолою прив'язувано до стовпів і підпалювано).

З часом тиранія Нерона перебрала міру. Він убивав кожного, хто йому лише чимнебудь супротивився, або хто лише в чимнебудь його перевизнав. Він не встидався виступати в цирках як співак і танцюрист. Боязнь перед цісарем була така велика, що сенат проголосив навіть Нерона богом. Доперва коли

проти Нерона збунтувалося військо в Іспанії, вибухло повстання рівнож в Італії. Нерон почав утікати з Риму, але побачивши, що не буде мав спромоги уратувати життя, завдав сам собі смерть в 68. р. Його послідні слова були: «Який то великий артист гине у мені.» На Нероні вимер рід Юліїв.

Найкрасші часи римського цісарства.

Веспазіян 69—79. По смерти Нерона настали в Римі півторарічні заворушення, яким положив кінець Веспазіян, що впровадив на римський пристіл нову династію Флявіїв (69.—96.). Перший з цієї династії, Веспазіян, завів лад і супокій в державі, а за взір свого пановання взяв собі Августа і рядив у згоді з сенатом. За його часів почато в Римі будувати великий амфітеатер, званий Кольосеум (викінчений за часів цісаря Доміціяна), в яким могло поміститися до 100.000 люда. Веспазіян побудовав в честь, свого сина Тита великий тріумфальний лук. Ще за життя Нерона вибухло повстання Жидів в Палестині. Проти Жидів вирушив Веспазіян, який Жидів побив, а докінчення війни полишив своєму синові Титові.

Фіг. 34. Триумфаньні ворота цісаря Тита.

Тит здобув Єрусалим, і збунив цілковито, а Жидів прогнав з Палестини.

Тит, що обняв владу по Веспазіані панував лагідно, був добрим і милосердним. Коли якого дня не зробив нікому нічого доброго казав: «Нині стратив я даром оден день», тому то названо Тита любовію і розкошами рим-

ського народу. За пановання Тита спали на Італію великі нещастя. Пожар знищив місто. Італію навістила велика зараза, а несподіваний вибух Везувія, який уважали вигаслим

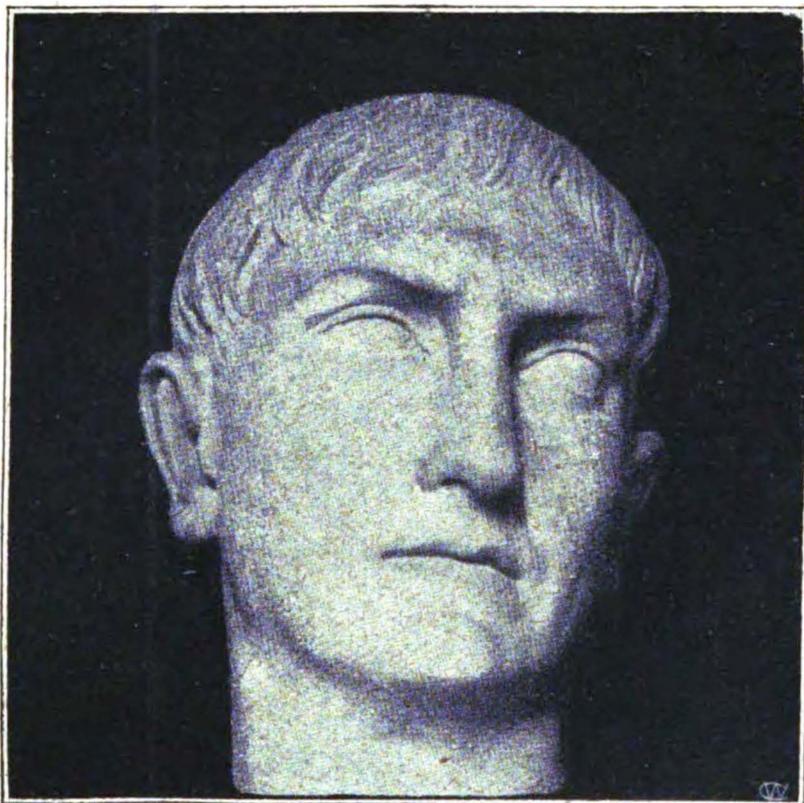

Фіг. 35. Тит (Рим, Капітоль)

вульканом знищив 79. р. Геркулянум, Помпеї і Стабіє. Нині всі тоті місцевости відкопано і з них пізнаємо стару римську культуру.

Доміціян. По Титі вступив на престіл молодший син Веспазіяна, Доміціян, який своєю жостокостю довів до ворохобні, підчас якої його й убито.

Золотий вік римського царства 96—180.
р. Заговорщики на життя Доміціана вже заздалегідь вишукали доброго наслідника: Був ним Нерва. Від нього розпочинається цілий ряд знаменитих царів, з яких кожний дохо-

Фіг. 36. Траян. (Рим, Капітоль.)

див до влади вже в дозрілім віці в цей спосіб, що попередник адоптував його своїм сином. Найславнішим з-поміж цих царів був Траян 98—117. родом з Іспанії. Він побив Даків, що мешкали в нинішнім Семигороді, розширив границі римської держави на сході, де побив

Партів і замінив Вірменію в римську провінцію; так що за Траяна одержала римська держава найширші границі.

Наслідник Траяна, Гадріян 117.—138. залишив заборчу політику свого попередника,

Фіг. 37. Гадріян. (Рим, Капітоль.)

заключив з Партами мир і привернув у Вірменії давних королів. Із здобичей Траяна задержав лише Дакію, яка дуже скоро зримшилася.

Артистичний і літературний рух за Траяна і Гадріяна. За часів Траяна й Гадріяна

дійшла римська архітектура до найкрасшого розцвіту. Траян заложив в Римі новий ринок, званий forum Traiani, де станула колумна Траяна з білого м'яромору. Ціла вона покрита плоскорізбами, які представляють сцени з боротьби Траяна з Даками. Гадріян окрасив передовсім Атени, а в Римі побудував святиню Траянови* і Венері, але найкрасшою будівлею Гадріяна був його гробовець, нині переміненний в замок св. Ангела.

За Траяна й Гадріяна піднеслася ще раз високо римська література (срібний вік). За їх пановання жив і писав найбільший римський історик Тацит.

Послідні часи золотого віку. До найкрасшого розвою дійшло римське цісарство за Антонія Пія 138.—161. який держався засади, що лінше є задержати при життю одного горожанина, як убити тисяч ворогів. Наслідник Антоніна, Марк Аврелій 161—180., хоч і був приклонником супокою мусів вести війну з Партами й Германами (з Маркоманами й Квадами), які починають чимраз сильнійше напирати на граніці римської держови. Підчас борби з Германами умер Марк Аврелій в 180. р. по Хр. у Віндобоні, нинішнім Відні, а з його смертією кінчаться щасливі літа римського ці-

* В Римі був звичай добрих цісарів по смерти ўзнавати богами й будувати їм святині.

сарства, яке з того часу починає хилитися чимраз більше до упадку. В Римі показуються

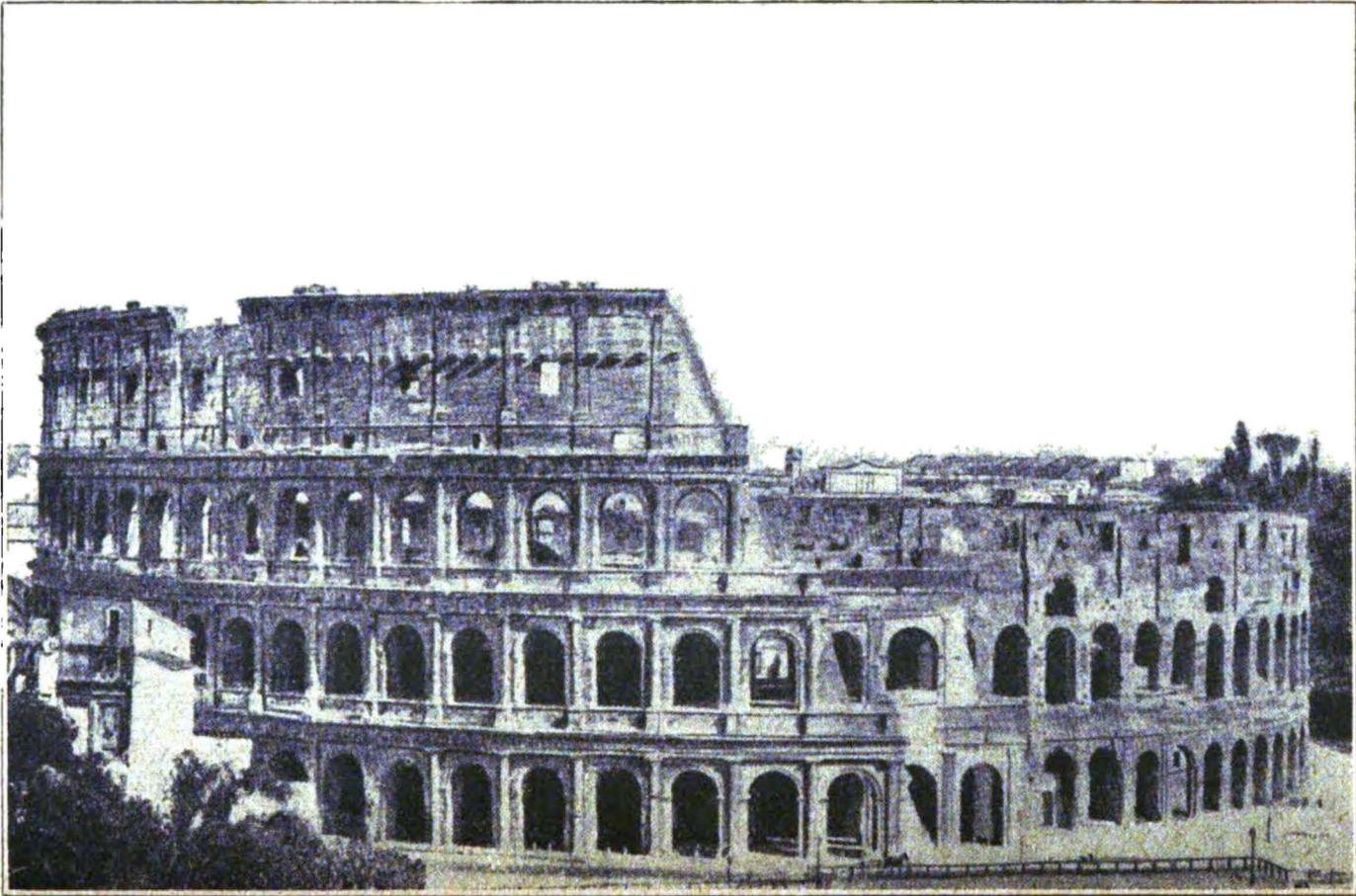

Фіг. 38. Марк Аврелій (Рим, Напітоль. 3 2 ст. по Хр. раз більше відзнаки близького кінця. Упадають зовсім обичаї, а з ними упадає патріотизм і дбалість про державу, показується гріз-

не зменшування людности, а число мешканців передовсім Італії маліло з кожним днем. Дається чути всюда брак віри і релігії, яку вищі верстви стараються заступити філософією, нижші забобонами та почитуванням орієнтальних богів. За це християнство розвивається чимраз красше, чимраз більше твориться християнських громад, які мимо всяких переслідувань розвиваються, і в кінці християнство стає пануючою релігією.

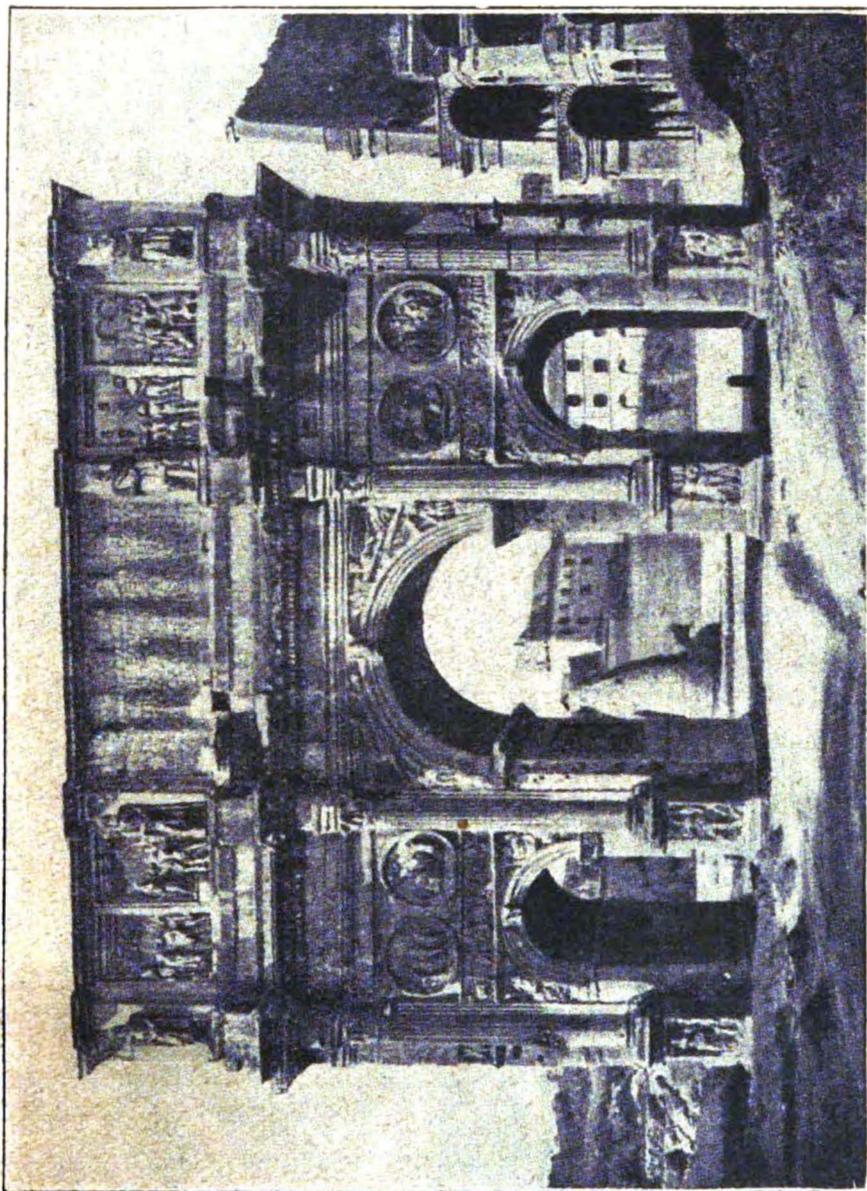
Останні віки римського цісарства.

Діоклеціан. По смерті Марка Аврелія вибирали цісарів по найбільшій часті преторіяни. Всі наслідники Аврелія панували переважно коротко, бо, або їх убивали або стручували з престола. Лучалося також, що війська по провінціях проголошували своїх вождів цісарями. Тому нераз рівночасно бувало двох, або й більше цісарів. Серед таких обставин приходилося Римлянам чимраз тязше оборонювати границі проти ворогів, а ту як-раз на римську державу перли із сходу Перзи, які утворили на місці Партів велику державу, а з півночі Германи, яким стало за тісно в їх

**Фіг. 39. Колізей. Amphitheatrum Flavium, Roma.
(50 м. високий, 188 м. у промірі. Коло 40.000 людей могло в йому зміститися.)**

вітчині. Щоби успішніше боронити границь держави, поділив цісар Діоклеціян (278.—305.) римську державу на дві часті і прибрав собі

Фіг. 40. Тріумфаньні ворота цісаря Константина.

другого цісаря як співрегента.

Константин Великий. 306.—337. Поділ, заведений Діоклеціаном не трівав довго, бо по

уступленню Діоклеціана розпочалися завзяті й довгі бої, серед яких самотнім імператором став Константин Великий, що був першим християнським імператором. Недалеко від Риму на Мульвійському мості 312 р. переміг він останнього свого противника. Перед битвою мав Константин сон, в якому бачив на небі великий хрест, а під ним напис: «Під цим знаком побідиш.» Константин наказав перед битвою зробити хоругви з хрестом і під тим прапором ударив на ворога. Християнство прийняв Константин ще-лиш на смертному ліжку, але через ціле своє панування був прихильником християнства і Медіолянським едиктом 313 р. признав християнам релігійну свободу й рівноправність.

Основання Константинополя. Тому що Рим, зі своїми поганськими будівлями і святинями, не надавався на столицю християнської держави, постановив Константин покинути Рим і заложити собі нову столицю в тім місці, де Европа подає руку Азії. Нова столиця повстала на місці давньої грецької колонії Византії і одержала нову назву Константинополь 326 р.

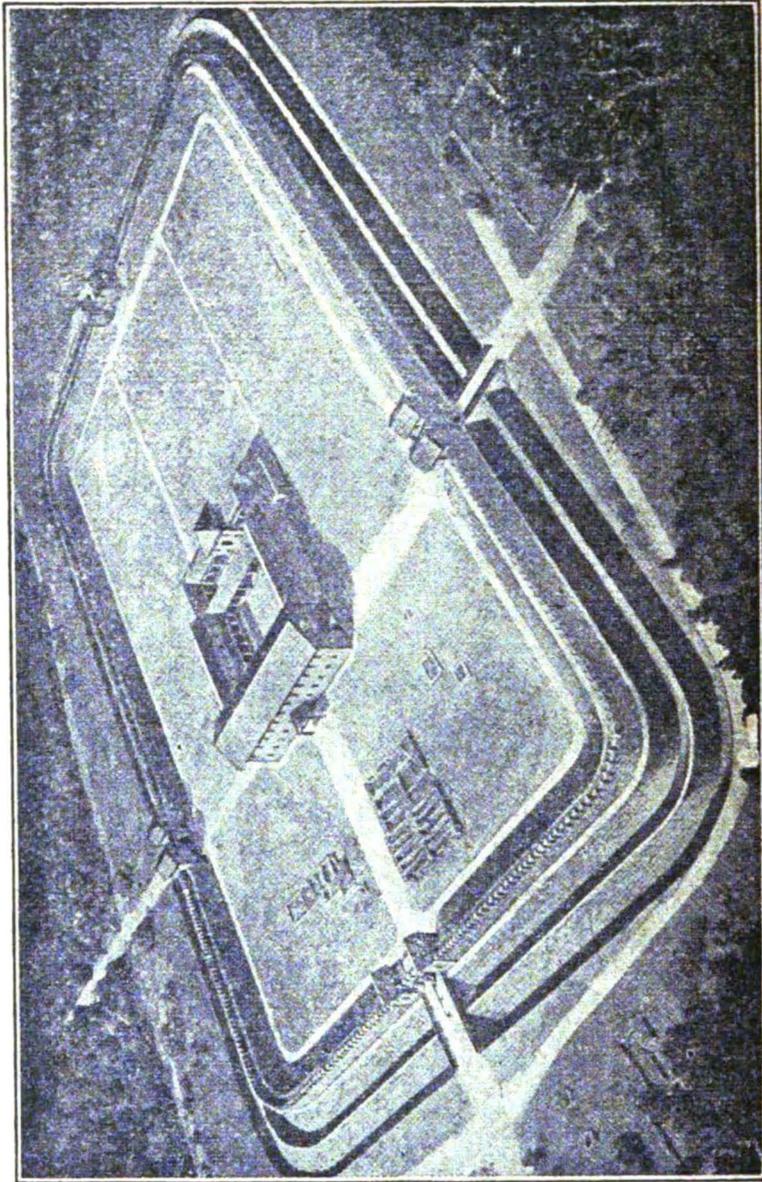
Перший вселенський собор. За імператора Константина відбувся перший християнський собор в Нікеї 325 р., щоби рішити релігійні

спори. В тім часі виступив на сході священик Арії, який перечив, що Ісус Христос є рівний Вітцеві і признавав Йому лише подібну природу Божу. На соборі осуджено Арія, але мимо того його наука, звана Аріянізмом, зискала много прихильників і розкорінилася дуже широко, головно поміж германськими народами.

Упадок західно римської держави 476. р.

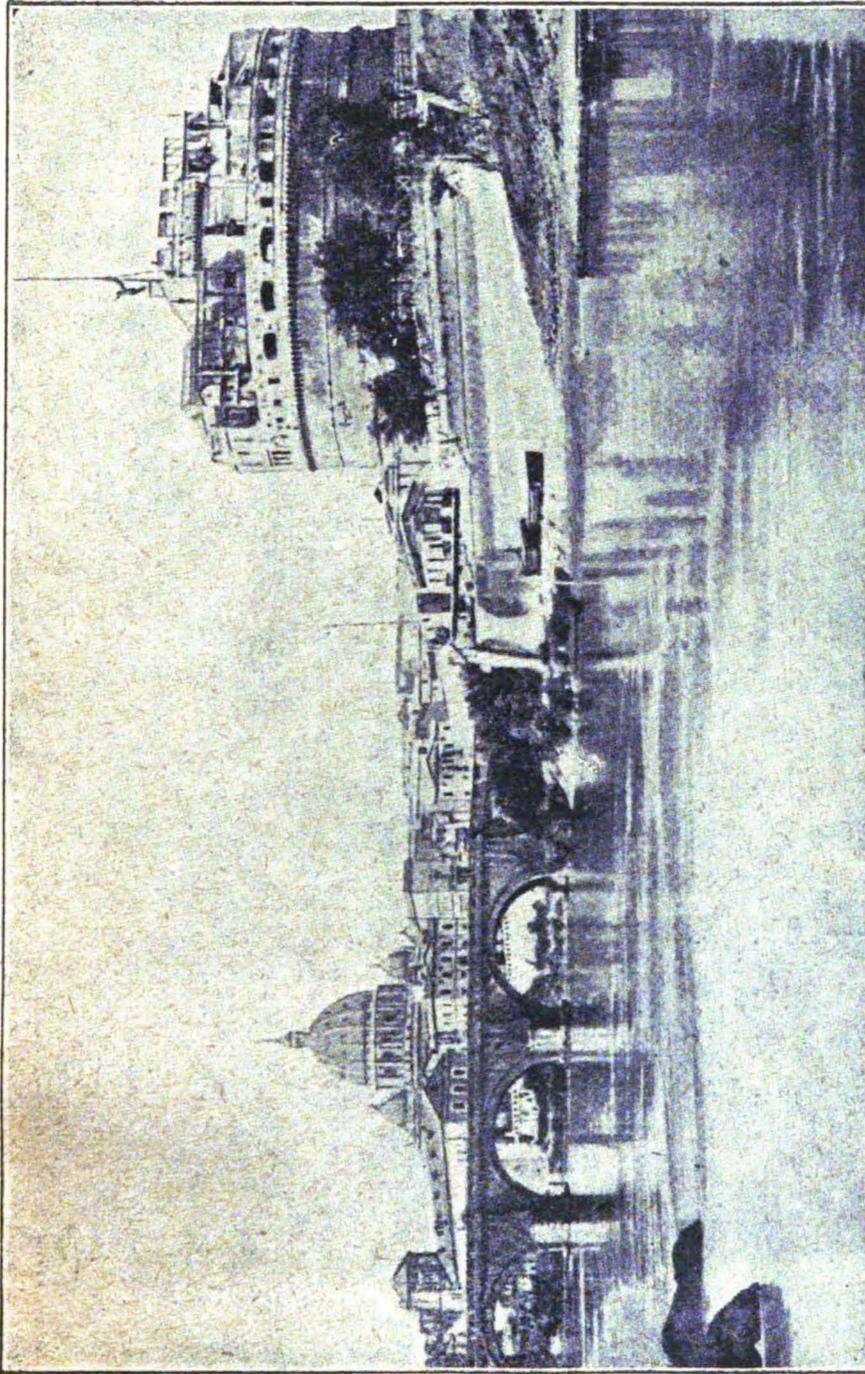
По смерті Константина римська держава зближається дуже скоро до упадку. В році 395. цісар Теодозій Великий поділив остаточно римську державу на дві часті: східну й західну. Коли східна римська держава, звана пізніше звичайно візантійською, або грецькою перестояла аж до року 1453. то західна не устояла навіть сотні літ. Незадовго по поділі тратить вона одну провінцію за другою, ба навіть германські племена наїздять саму Італію: і так Аляріх, вожд Візиготів, здобуває Рим в 410. р. В р. 455. нападають на Рим Вандали з Африки, здобувають його і нищать в застрашаючий спосіб, так що еще нині заховалося слово «Вандалізм», якого уживаємо тоді, як хочемо напаятнувати яке дике поведення, або нищення діл штуки. В кінці Одоакер, вожд німецьких горд Герулів, скинув по-

слідного цісаря західно-римської держави, Ро-
муля Авґустуля з престола а сам приняв ти-

Фіг. 41. Римський табов в Заальбурґу, в Німеччині 3 1. століття по Хр.

тул короля Італії, чим поклав кінець західно-
римській державі 476 р.

Фіг. 42. Замок Ангела, церква св. Петра, міст на Тибрі в Римі. (Телер.)

Важніші дати з римської історії.

755. ? Дата заложення Риму.
510. Початок римської республіки.
340—338. Війна з Лятинами.
494. Вихід на святу гору, установлення плебейських трибунів.
451. Децемвіри і списання законів.
390. Напад Галів на Рим.
367. Закони Ліцінія Секста.
340—338. Війна з Лятинами.
326—304. Друга самнітська війна.
300. Lex Ogulnia.
298—290. Третя самнітська війна.
280—275. Війна з Тарентом.
270. З'єдинення Італії під зверхністю Риму.
264—241. Перша пунійська війна.
218—201. Друга пунійська війна.
216. Битва під Каннами.
215—205. Перша македонська війна.
202. Битва під Замою.
200—197. Друга македонська війна.
192—190. Війна з Антіохом Великим.
183. Смерть Ганібала і Сціпіона.
171—168. Третя македонська війна.
149—146. Третя пунійська війна.

133. Трибунат Тиберія Гракха.
123. Трибунат Гая Гракха.
112—106. Війна з Югуртою.
102. Перемога Марія над Тевтонами під Акве-Секстіє.
101. Перемога Марія над Цимбрами під Верцелє.
90—88. Війна зі союзниками.
88—82. Перша домашня війна.
82—79. Диктатура Сулі.
74—64. Друга війна з Мітридатом.
70. Повалення реформ Сулі.
63. Заговор Катиліни.
60. Перший тріумвірат.
58—52. Підбиття Галії Цезаром.
56. Зїзд тріумвірів в Люці.
49—45. Війна Цезаря з Помпеєм.
48. Битва під Фарзалюс.
46. Битва під Тапсус.
45—44. Цезар, самовладним паном Риму.
44. Смерть Цезаря.
43. Другий тріумвірат.
42. Битва під Філіпі.
31. Битва під Акцієм.
30. пер.—14. Хр. Октавіян цісарем.
1. Родження Ісуса Христа.
64. Перше переслідування християн.
69—96. Династія Флявіїв.
79. Видух Везувія.

- 96—180. Золотий вік цісарства.
98—117. Траян.
117—138. Гадріян.
138—161. Антоній Пій.
161—180. Марк Аврелій.
284—305. Діоклєціян.
306—337. Константин Великий.
312. Битва коло Мульвійського мосту.
313. Медіоляньський едикт.
325. Перший вселенський собор в Нікеї.
395. Теодозій Великий ділить римську державу.
410. Алярих здобуває Рим.
455. Вандали граблять Рим.
476. Упадок західно-римської держави.
-

Зміст.

	Сторона
Вступ	5
Єгиптяни	8
Вавилонія і Асирія	21
Фенікійці	28
Інди	32
Меди й Перси	37
Греція: Край і його мешканці	47
Релігія Греків	51
Грецькі повірря	59
Грецькі племена і грецька колонізація	71
Спарта і її устрій	73
Устрій Атен. Солюн	78
Пізнестрата і Атенах за Клістепа	85
Перські війни 493—449	88
Похід Ксеркса на Грецію	94
Гегемонія Атен	102
Атени за Перікля	107
Пельопонеська війна	121
Гегемонія Спарти	129
Гегемонія Теб	134
Филии Македонський	138
Олександр Великий	145
Поезія, наука й мистецтво Греції	154
Важніші дати з грецької історії	163
Рим: Край і його мешканці	166
Оповідання про основання Риму	170
Три послідні королі і військові реформи Сервія Тулія	176
Устрій римської республіки	182
Борба плебеїв з патриціями	186
Каміль і напад Галів на Рим	193
Війни зі Самнітами й Лати́нцями	196
Війна з Тарентом і з'єднання під зверхністю Риму	199
Перша пунійська війна	202
Похід Ганібала на Італію	207
Перевага Риму на сході	214
Збурення Картагівни	217
Внутрішні відносини в Римі. Гракхи	220
Марій. Війна з Цимбрами й Тевтонами	228

	Сторона
Перша домова війна 88—82	234
Помпей	238
Перший Тріумвірат	242
Друга домова війна. Цезар самодержцем Риму . .	248
Другий Тріумвірат	251
Октавіян Август	254
Цісарі з роду Юліїв	258
Найкрасні чася римського цісарства	262
Останні віки римського цісарства	269
Важніші дати з римської історії	276

